

NÉPRAJZI
ÉRTESÍTŐ

LVII

1975

LVII.

1975.

NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ

A NÉPRAJZI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

NÉPMŰVELÉSI PROPAGANDA IRODA
BUDAPEST 1975

Szerkesztő:
SZOLNOKY LAJOS

TARTALOM — INHALT

K. CSILLÉRY Klára: Egy németalföldi eredetű magyar népi bútór: a csuklós támlájú pad	5
Die Bank mit umlegbarer Lehne, ein ungarisches Bauernmöbelstück niederländischen Ursprungs	64
GRÁFIK Imre: Hajóvontatók	67
Die Treidler	112
HEGYI Imre: A népi erdőkielés jogszokásai (1848—1945)	113
Народное обычное право лесопользования (1848—1945)	137
KRESZ Mária: Nyíljegyek Nyárszón	139
Eigentumszeichen in Nyárszó	153
GÁBORJÁN Alice: A magyar szűr eredetének kérdéséhez	155
Zur Frage der Entstehung des ungarischen Szürs	185
VERES Péter: A gazdálkodási specializáció és a termelőerők fejlődése a magyar őstörténet folyamán	189
Хозяйственная специализация и развитие производительных сил в венгерской прантории	207

Kiadja a Népművelési Propaganda Iroda

Felelős kiadó: Nemes Iván igazgató

Műszaki szerkesztő: Sugár László

Készült a Népművelési Propaganda Iroda nyomdájában
Budapest — 4833-75 — Felelős vezető: Vymeták Ferenc

Egy németalföldi eredetű magyar népi bútor: a csuklós támlájú pad

A csuklós támlájú pad, ez az egykori Magyarország nagy területein széles körben elterjedt ülőbútor, a magyar népi kultúrájának azon figyelemre méltó alkotóelemei közé tartozik, amelyeknél amellet, hogy pontosabban meghatározható a végső származáshely, a keletkezés időpontja és körülményei, az ideérkezés útvonala is nagy valószínűséggel megrajzolható, és lényegében ismertek az átvételben és átadásban részt vevő társadalmi rétegek.¹

Az efféle beszédes tárgyak kínálta tanulságok fontosságát aligha szükséges különösebben bizonygatni. Hiszen, noha a műveltségi javaink története nagyrészt átadások és átvételek láncolata, és nem kevés kutatómunka fekszik az ebből következő problémák megoldásában, nagyon is ritkák az olyan esetek, amikor az egyes meghatározott kulturális vándorelemeknél a hazánkba való átszármazásnak és befogadásuknak a folyamata is közelebbről kitapintható.

1. A legkorábbi olyan dokumentumok, amelyek az ilyen, csuklós kar segítségével az ülésdeszka túlsó oldalára átbillenthető támlájú pad meglétéről tudósítanak, Németalföld területéről, a XV. század első feléből mutathatók ki (1., 3. és 8. ábra). A más országokból származó emléktárgyak ehhez képest mind többkevesebb késéssel jelentkeznek, s ez a tény egyértelműen jelzi azt, hogy a pad-támla ily módon való megszerkesztésének a gondolata Németalföldön fogalmazódott meg.

1.1. Kialakulásának az idején ez a sajátos támlamegoldás — a korai megjelenítéseken megfigyelhető tárgyi környezetből ítélve — a városi polgárság lakásának a kényelmét szolgáló újítás volt. Az a szükséglet, amely életre hívta, miként a képekről leolvasható, a kandalló előtti melegedés zavartalansága volt — amint ezt már jó száz éve, a bútortörténeti kutatások megindulása idején, a középkori francia változatokkal kapcsolatban Eugène Emanuel VIOLLET-LE-DUC megállapította.² Ennek az újításnak a segítségével elkerülhetővé vált a kandalló előtt elhelyezett terjedelmes és nehéz támláspadok időről időre szűkessé váló megfordíthatása okozta kényelmetlenség. Ugyanis a sugárzó hő egyenlőtlen elosztásából fakadó hátrányokat a tűz elé állítani szokott ellenzők (lásd pl.: 8. ábra) nem tudták kiküszöbölni, és a kandallóhoz húzódnak rákényesültek az ülés irányának a váltogatására. Ezenkívül az étkezés idejére is

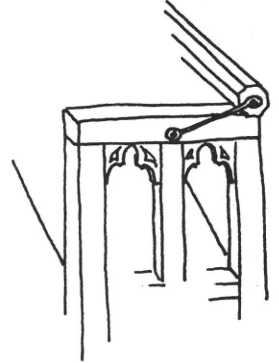
¹ Az itt közölt munka kiszélesített és átdolgozott változata annak a dolgozatnak, amely a K. C. Peeters professzor 70. születésnapja alkalmából összeállított, megjelenés alatt lévő emlékkönyv számára készült.

² VIOLLET-LE-DUC, 1858: 105.

1. ábra. Csuklós támlájú pad kandalló előtt, polgári lakásban. Németalföld. Flémalle-i mester: Szent Borbála. Részlet. 1438 (Madrid, Museo del Prado)

2. ábra. Az előbbi ábrán látható pad csuklós karja.

kifelé kellett fordulni, az ilyenkor a kandallóspad elé bakokból és rájuk fektetett lapból összeállított asztal irányába (6. ábra).

Meg kell jegyezni, hogy a mozgatható támlájú padok ezen eredeti és kezdetben legfőbb alkalmazása mellett, úgy látszik, már korán elkezdődött egy másféle igénybevétel is, nevezetesen szükségágyként. Ha ugyanis a padot a fal mellé tolták, a kifelé fordított támla alkalmas volt annak a megakadályozására, hogy a padon hálni kényszerülő leguruljon szűk fekvőhelyéről. Egy, ezt a használatot jelző francia adaton kívül, mely alvásra szolgáló csuklós támlájú padot említ 1507-ben — s amely a későbbiekben még szóba kerül —, az egykori Németalföld területéről ábrázolása is maradt fenn az ilyen pad fal menti elhelyezésének. Nevezetesen így látható a stílusa alapján Jean Le Tavernier d'Audenarde-nak tulajdonított egyik miniatúrán, amely Guillaume ADAM „Avis pour faire le passage d'outre mer” című, 1455-ben Lille-ben leírt kéziratát illusztrálja,³ és egy szerzetesi cella belsejét vetíti elének (5. ábra).

³ Le Siècle d'or, 1959: 88.

3. ábra. Csuklós támlájú pad kandalló előtt, polgári lakásban. Németalföld. Flémalle-i mester: Angyali üdvözlés. Részlet. XV. sz. első fele (Brüsszel, Musées Royaux des Beaux-Arts)

4. ábra. Az előbbi ábrán látható pad csuklós karja.

1.2. A mozgatható háttámlával felszerelt pad legkorábbi megjelenítője a korai németalföldi művészet jelentős, úttörő egyénisége, az 1410-től 1440 körül működött, úgynevezett Flémalle-i mester, akit egyes kutatók az oklevelekből ismert Robert Campinnel, mások pedig a fiatal Rogier van der Weydennel azonosítanak. Ez a mester három képén is a minket érdeklő ülőbútort mutatja be, nevezetesen a madridi Prado-múzeum által birtokolt, 1438-ból datált Werloltár Szent Borbálát ábrázoló oltárszárnyán (1. ábra), a brüsszeli Musées Royaux des Beaux-Arts-ban őrzött Angyali üdvözlésen (3. ábra), és a New York-i Metropolitan Museum of Artban lévő Mérode-oltár azonos témájú tábláján (8. ábra).

A képek kompozícióját nagyfokú egyezés jellemzi, ami abban is nyilvánul meg, hogy az olvasásban elmerült két Szűz Mária, illetve Szent Borbála egyaránt egy, nagy vonásaiban azonos rend szerint bebútorozott lakószobában, háttal a kandallónak, az az előtt lévő, csuklós támlájú padon vagy pedig annak lábtartó deszkáján ül. Minket azonban most a részletek érdekelnek, és abban a padok esetében is eltérő megoldásokat nyújt az alkotó. Figyelemre méltó,

hogy a támláknak a kialakítása és különösen az, hogy a támlamozgatás technikai kivitelezése mindhárom esetben más és más (vö.: 2., 4. és 9. ábra).

Ez a változatosság természetesen nem csupán a képek festőjének a találonyságát dicséri, hanem legalábbis a háttámla átfordításának esetenként eltérő módszere arról is tanúskodik, hogy a padtámla mozgatásának a mechanizmusa ez időben még megállapodatlan volt. Ez a tény a csuklós padtámla kialakítási időpontjának pontosabb megközelítéséhez is hozzásegíthet, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a megoldások között — mint látjuk majd — olyan prototípus is van, amelyet a későbbi gyártás, nyilván a nem megfelelő volta miatt, elvet. Otto von FALKE, a régebbi irodalomban egyedüli korai példaként idézett 1438-as Szent Borbála-kép alapján, bővebb indokolás nélkül, azt mondja, hogy a csuklós támlájú pad megalkotásának a kezdetei ezen kép keletkezési idejét némileg megelőzően, nagyjából az 1400 körüli években lehettek.⁴ Magam, látva, hogy a Flémalle-i mester három képén is bemutat csuklós támlát, és tekintetbe véve a kialakulatlanúságra utaló most említett jegyeket, FALKE felismerését annyiban pontosítanám, hogy a célszerűbb háttámla kikísérletezése valószínűleg már a Flémalle-i mester életében, szinte szemei előtt történhetett, tehát inkább a XV. század első negyedében-harmadában. A kortárs tárgyformáló művészet eredményeire is bizonyára érzékenyen figyelő mester esetleg éppen az általa is hasznosnak ítélt próbálkozások sikerétől fellelkesítve örökíthette meg a születő — még nem is mindig életképes — változatokat.

1.3. Kétségtelen, hogy nem véletlen a csuklós támlájú pad megjelenésének a helyszíne, az akkori világkereskedelemben élenjáró szerepet elért egykori Németalföldön, amely többek között útmutató, korszakos jelentőségű új festészetét is ez időben alakítja ki — nem utolsósorban a Flémalle-i mester révén.

Magában a németalföldi bútorművészségben nem képviselt egyedülálló újítást a csuklós támlájú pad. Beleilleszkedett a városi polgárság nagyarányú gazdasági és szociális előretörésével párhuzamosan kibontakoztatott, modern lakáskultúrájának az első vívmányai közé, azoknak a bútoroknak a sorába, amelyek betöltve a fellépő kényelmi igényeket, egyben arra is hivatottak voltak, hogy jelezzék tulajdonosuknak a tehetőségét és rangját. Úgy vélem, nem lehet véletlen, hogy a kortárs fejedelmi palotabelsőt, a burgundi hercegi udvart bemutató képekről — amennyire ismerem — hiányzik, ott a berendezés felújításánál aligha lehetett elsődleges szempont a szolgák munkájával való takarékoskodás. Ennek a megfontolásnak talán az sem mond ellent, hogy a David Aubert: *Chroniques et conquêtes de Charlemagne* c. 1460-ban készült kéziratát illusztráló Jean Le Tavernier csuklós támlájú padot szerepeltetett a legendás múlt nagy uralkodója, Nagy Károly és felesége étkezését bemutató miniatúrán (6. ábra).

1.4. A csuklós támlájú padok megalkotói, a mind tökéletesebb változatok létrehozói annak az asztalosságnak a képviselői voltak, amelyik éppen a polgárság megnövekedett bútorzsükségletének a kielégítésére önállósult, és ez idő tájt szakadt ki az ácsok testületéből.⁵ Ugyanezeknek az asztalosoknak e korbéli munkásságát egész sor döntő, napjainkig kiható fordulatot hozó, bútorszerkesztési és formaadásbeli, nemkülönben stílusindító díszítési újítás jelzi, mint

⁴ FALKE, 1924: XXXVII.

⁵ Lásd pl.: HAVARD, é. n.: I. 772. és III. 802—804; HELLWAG, 1924: 37—66; MOSER, 1949: 29; K. CSILLÉRY, 1956: 307.

5. ábra. Fal mellé tölt csuklós támlájú pad, szerzetesi cellában. Németalföld. G. Adam: Avis pour faire le passage... c. kódex. Le Tavernier műve. 1455 (Brüsszel, Bibliothèque Royale)

6. ábra. Étkezők csuklós támlájú padon, kandalló előtt, királyi palotában. Németalföld. Conquêtes de Charlemagne c. kódex. A mérgepróba. Le Tavernier műve. 1460 (Brüsszel, Bibliothèque Royale)

amilyen például a keretes-betétes bútorkonstrukció vagy a díszedény bemutatását szolgáló tálalószekrények avagy a profilgyalualal előállított hajtogatott pergamendisz, amint erre a bemutatott ábrákon láthatók is példát szolgálhatnak.

1.5. A következőkben, annak érdekében, hogy világosabban meghatározhatók legyenek a mozgatható támlás padok későbbi alakulásának, illetve elszármazásának az útvonalai, át kell tekintenünk a támlamozgatás leglényegesebb korai változatait:

a) A *háttámlát* csupán egyetlen, nyolcszögletűre kiképzett *farúd* alkotja. A rúdtámla a lécvázás pad kartámláinak a szélére támaszkodik, és a kartámlák *külső oldalán* elhelyezett *vaspálca* alkotta *karok* segítségével forgatható. A vaskarok egyrészt a rúdtámla két végébe rögzítettek, másrészt a kartámlák felső peremlécének a középpontján illeszkednek. Ez a megoldás a Flémalle-i mester 1438-ban készült madridi képén látható, más ábrázolására nem sikerült találnom. Minthogy a bútorkutatás ezen a képen ismerte fel a csuklós támlájú padok ősfarmáját, a kezdetekre a szakirodalomban ezt szokás egyetlen példaként felhozni⁶ (1—2. ábra), habár éppen ez volt az a megoldás, amelyik a továbbiakban azután nem talált folytatásra. Az egyrészt a vaskar megfelelő szilárdságú rögzítése érdekében meglehetősen vaskosra hagyott, másrészt a csinosság kedvéért nyolcszögletűre szabott rúdtámla nyilván meglehetősen kellemetlen támasznak bizonyulhatott a padon hátradőlőknek; ezért hagyhattak fel azután a készítésével.

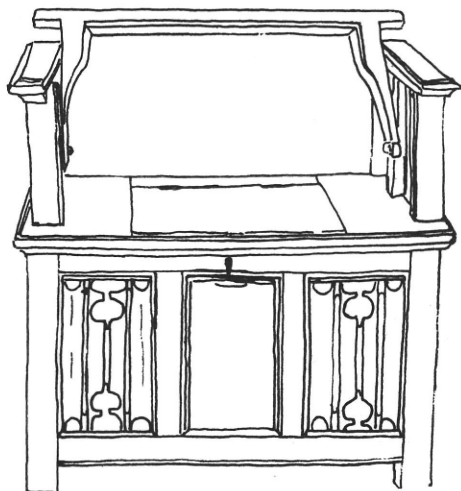
A többi megoldás esetében, mely feltehetőleg ennél a vaskaros változatnál mind későbbi kialakítású, már mindig fakarokat használtak, ami lehetővé tette a lapos támla alkalmazását. A vaskarral együtt, úgy látszik, eltűnik a karok külső felerősítése is, és helyébe a belülré bujtatás lép, hihetőleg az esztétikusabb megjelenés érdekében.

b) A *háttámla* egyetlen *keskeny deszka*, a lécvázás pad kartámláinak a felső magasságában elhelyezve. *Fakarokon* mozog, melyek a kartámlák *felső peremlécének a középpontjában illeszkednek*. A forgatható háttámlának ez a változata szerepel a Flémalle-i mester brüsszeli képén (3—4. ábra).

c) A *háttámla keskeny léc*. Az azt tartó két *fakar* a kartámlák *középső merevítőlécének alsó szakaszán illeszkedik*. Minthogy a két kartámla belső részén két ütközőléc van felszerelve — vagy függőlegesen a széleken, vagy ferdén, ék alakban állítva —, a háttámla tartókarjai, bármelyik oldalra fordítva, ferde helyzetet foglalnak el. Amennyiben módomban van ismerni, ez a háttámla-megoldás vázas szerkesztésű padládákon szokott szerepelni. Példaként idézhető, mint eredetiben megőrződött példány, az amszterdami Rijksmuseumban lévő, hajtogatott pergamen mintával díszített padláda, tulajdonképpen ládás karoszek, a XV. század 3. negyedéből (7. ábra), s többek között ilyen az említett 1455-ös (5. ábra) és 1460-as (6. ábra) Le Tavernier-féle miniatúrán látható pad is.

d) A *háttámla téglalap alakú*, keretes szerkesztésű és a kartámla teljes magasságában betölti a lécvázás pad hátrészét. Ez a hátlap olyan *fakarokon*

⁶ Lásd pl.: MEYER, 1904: VII/4. tábla, 74—75. lap; VOGELSANG, 1909: 18; SLUYTERMAN, 1948: 11. ábra; FALKE, 1924: XXXI; FEULNER, 1927: 61. ábra; KOHLHAUSEN, 1932: 429/2. ábra; DENEKE, 1969: 60.

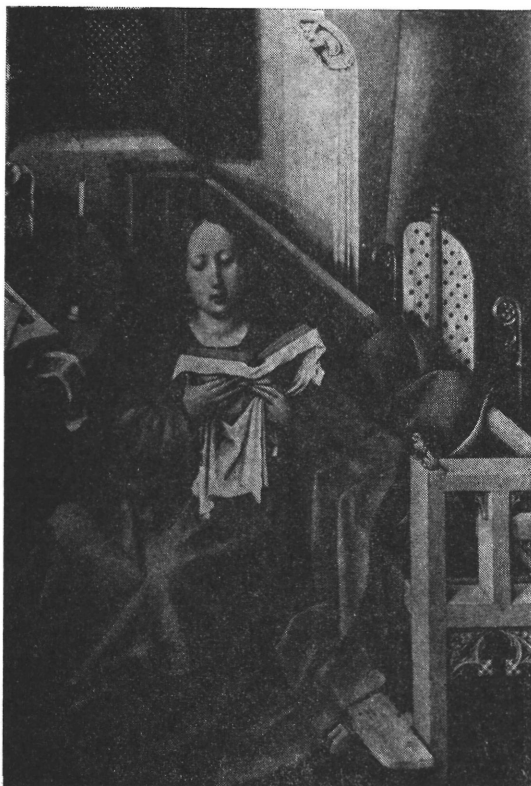
7. ábra. Csuklós támlájú karosszék.
Németalföld. XV. sz. 3. negyede
(Amsterdam, Rijksmuseum)
SCHMITZ: 52/c. á. után.

fordítható át, amelyek a *lap* két *szélső keretlécének a középpontjából merőlegesen nyúlnak ki* és a *kartámlák középső merevítőlécének a középpontjában illeszkednek*. Ezzel sikerült megvalósítani az ideális megoldást, a megfelelő kiterjedésű támaszkodó felületet nyújtó háttámla átfordítását. Ilyen támla látható a Flémalle-i mester New Yorkban lévő Mérode-oltárán (8–9. ábra), ahol a háttámla keretrésze ferde rácsozást fog körül, amelynek közeit finom faragású, ismétlődő mérműves mintázat tölti ki.

1.6. A csuklós támlájú pad az eredet helyén egészen a XVII. századig használatos maradt a polgári lakásokban. A továbbiakban, miként a tárgyi emlékek jelzik, a kényelmesebb, a hátnak jobb megtámasztást adó, téglalap alakú támla került előnybe. A támlaforgatás megoldásában eközben, a műveletet megkönnyítendő, újabb módosítás következett be:

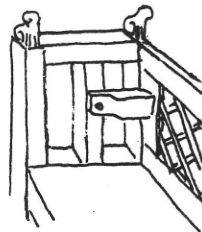
e) A *háttámla téglalap alakú*. A pad lécvázasa, a mozgatást nyilván hátrál-tató *kartámla* azonban *elmaradt az önállósult, háttámlát tartó csukló mellől*. A csukló a d) változatot követi, azaz a háttámla szélső keretlécéből merőlegesen kinyúló farkar az ülés két végének középpontján emelkedő kis pillérhez kötődik (12. ábra). A csukló megszerkesztésének ez a leegyszerűsödése, letisztulása legkésőbb a XV. század 3. negyedében be kellett, hogy következzen, mivel a század utolsó negyedében, amint erről a továbbiakban szó lesz még, már fel-tűnik Lengyelországban az ekként mozgatott támlájú pad (26. ábra).

Saját hazájából ilyen megoldású csuklóval csupán későbbi eredetű példá-nyokat ismerek. A XVII. századi darabokon a támlakeretet reneszánsz ízlésű, esztergályozott baluszterek sora tölti ki, amelyeket néha fönn árkád köt össze (10–11. ábra). Előfordul olyan változat is, amelyen a lábak között is ilyen

8. ábra. Csuklós támlájú pad kandalló előtt, polgári otthonban. Németalföld. Flémalle-i mester: Angyali üdvözlés. Részlet. XV. sz. első fele (New York, Metropolitan Museum of Art).

9. ábra. Az előbbi ábrán látható pad csuklós karja.

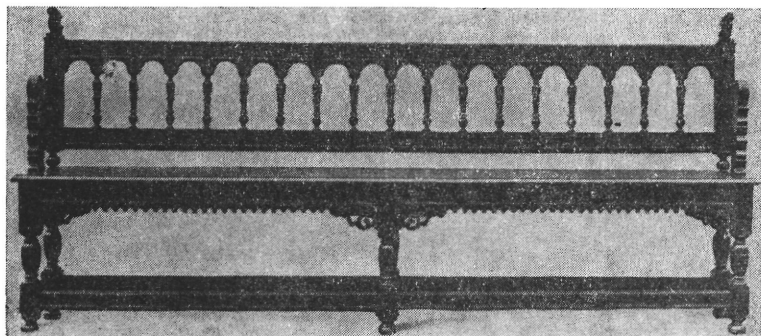
bábok sorakoznak, így például az egykor az yperni posztócsarnok nagytermében állt példányon.⁷

Az előbbi támlamozgatási módszer kialakítása mellett, úgy látszik, történt kísérlet a c) megoldás továbbfejlesztésére is:

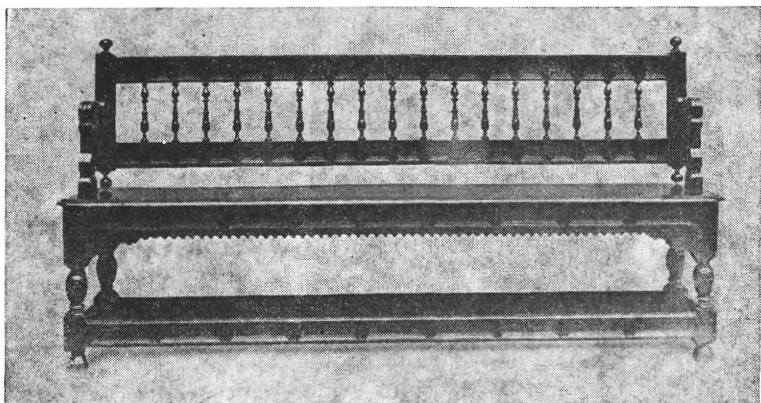
f) A háttámla téglalap alakú. A pad lécvázasa, a csuklókart a támlakeret oldalsó lécei képezik, a támla nyugalmi helyzetben ferde állású. Eredeti XVII. századi példánya őrződött meg az utrechti Történelmi Múzeumban (13. ábra). Tekintetbe véve a külföldi továbbterjedés hiányát, azt kell vélni, hogy a mozgatható támlának ez a változata aligha kaphatott kedvező fogadtatást. Az ülés a kényyszerűen kettéosztott padfelületen meglehetősen kényelmetlen lehetett, viszont az ülőlap további szélesítése fokozta volna a támla hátradőlését. Az ekként mozgatott háttámla téglalap alakúra való kiszélesítése alighanem a d) megoldásnak a hatására jött létre, vetekedni azonban nem tudott vele.

2. Németalföld művészetének, műiparának a hatósugaraí igen messze értek. Az innen származó mesterek messzi országokban is keresettek voltak,

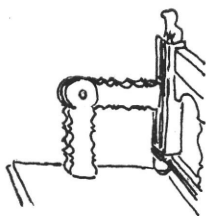
⁷ SLUYTERMAN, 1913: 96. tábla.

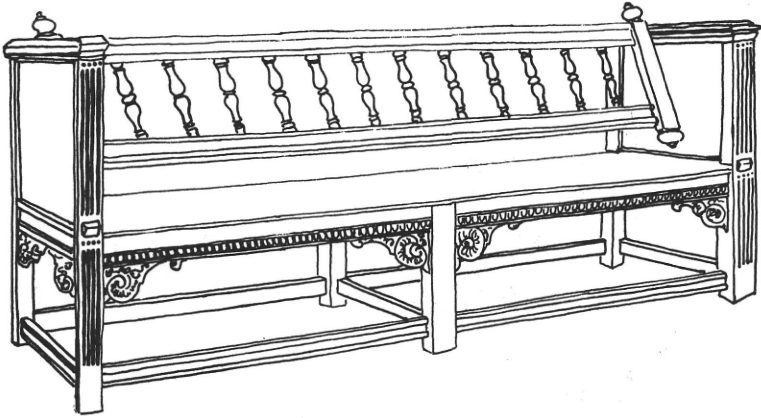
10. ábra. Csuklós támlájú pad. Hollandia. XVII. sz. (Delft, Rijksmuseum Lambert van Meerten) SLUYTERMAN, 1948: 156. á. után.

11. ábra. Csuklós támlájú pad. Hollandia. XVII. sz. (Amsterdam, Rijksmuseum) FEULNER, 1927: 323. á. után.

12. ábra. A 10. ábrán látható pad csuklós karja.

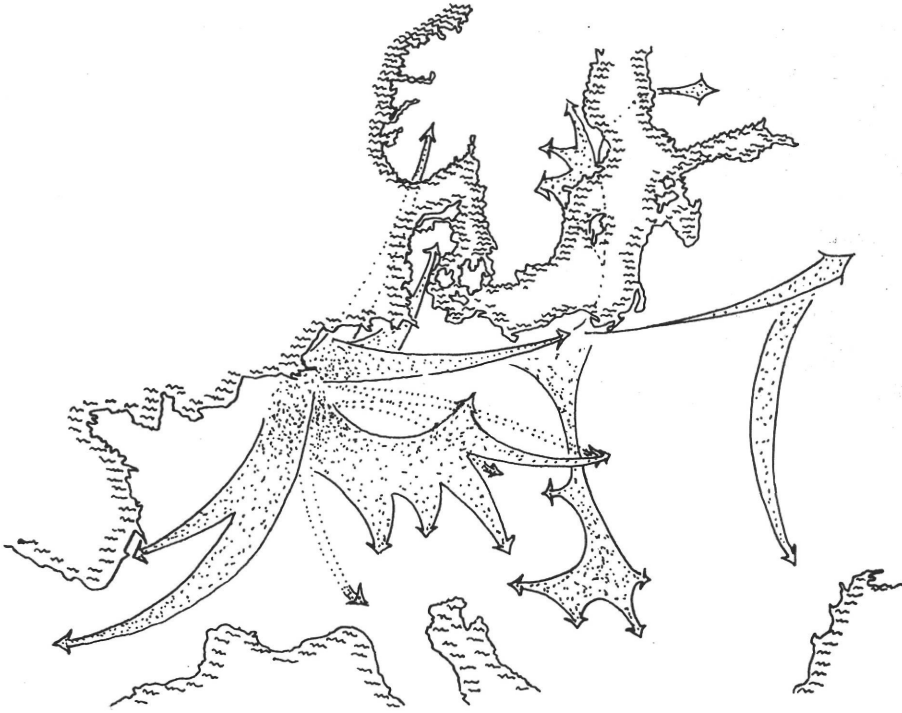
13. ábra. Csuklós támlájú pad. Németalföld. XVI. sz. (Utrecht, Történeti múzeum) MEYER, 1904: VII/6. t. után.

alkotásaik kapósak. Az asztalosok újító törekvéseinek az eredményei úgyszintén ismertekké váltak Európa nagy részén, megszabva a fejlődés irányát. Az átfordítható támlájú padok is igen sokfelé nyertek befogadást, még Európának egészen távoli területein is követésre találtak.

Áttekintve a csuklós támlájú padokat bemutató, számomra elérhető irodalmat, az adatok minden egyenlőtlensége és hiányossága ellenére is hozzávetőleges biztonsággal kirajzolódnak az ilyen padok elterjedésének legfőbb útvonalai. A tárgyak közelebbi vizsgálata ugyanis azt mutatja, hogy a felépítésmód, pontosabban a támlamozgatási mechanizmus — illetve az ennek figyelembevételével kialakított támla — területenként eltérő, annak következtében, hogy az eredeti németalföldi csukló- és támlakiképzéseknek három különböző fejlettségi fokához kapcsolódik (14. ábra).

Ezek alapján úgy tűnik, hogy a kirajzás a különböző irányokba több fázisban következett be. Közülük különösen jelentős a Németország felé irányuló, a Franciaországon át dél felé menő és az Észak-, Közép- és Kelet-Európában szétáradó expanzió. Ezekon kívül felismerhetők kisebb, helyi jelentőségű átadások is, amikor is a közbeeső területek áthidalásával, hihetőleg egyetlen személyhez vagy kisebb csoporthoz kapcsolódó egyszeri közvetítés nyomán ültetődtek át bizonyos jellemző alpmegoldások, így az olaszországi és a korai cseh- és lengyelországi példák esetében.

2.1. A rendelkezésemre álló adatokból úgy tűnik, hogy legkorábban Németország területére plántálódott át új divatként a padok mozgatható támlával való ellátása; itt már a XV. század harmadik negyedéből kimutatható ilyen objektum. A Németalföld felől ideirányuló művészeti ösztönzéseket nem ennek a dolgozatnak a feladata számba venni, mégis talán nem felesleges annyit megjegyezni, hogy a Flémalle-i mesternek minket itt érdeklő Szent Borbála-képe is (1. ábra), amint ezt a felirata bizonyítja, a kölni egyetem tanárának, a vesztfáliai Werlben született Magister Heinricusnak a megrendelésére készült.

14. ábra. A csuklós támlájú pad elterjedése Európában.

A támlaforgató csuklókarnak Németországban, illetve mindazokon a területeken, ahová innen jutott el a mozgatható támlájú pad, egy jellemző újabb variánsa figyelhető meg, mely a németalföldi b) változatú csuklós karmegoldásnak (4. ábra) a továbbfejlesztése. Az átvétel még a megfelelő forma keresésének, a kísérletezgetések kezdeti periódusában történhetett tehát, azonban a belső elterjedést megelőzően el is kellett még nyernie a csuklókarnak az ismert végleges formáját, minthogy a dél- és középnémet nyelvterületen teljes egyöntetűséggel mindenütt ez az egyetlen megoldás uralkodik:

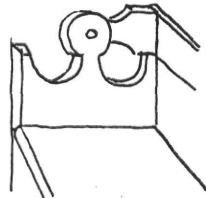
g) A háttámla keskeny deszka, amihez a végeken vele azonos szélességű deszkakarok csatlakoznak. Az alsó részt padláda alkotja, amelynek kartámlája nincsen, hanem ehelyett a ládának a két rövidebb oldalát alkotó deszkalap emelkedik az ülés fölé, három lemetszett hegyű csúcspan végződve. A háttámlát tartó csuklókar a középső csúcsához kapcsolódik, a két szélsőre pedig az ide-oda fordított támla vége támaszkodik (16. ábra).

2.1.1. Ilyen német padládának a XV. század végéről eredeti példánya is fennmaradt (15. ábra), melynek gótikus lapos faragása vörösre, a kimélyített alap pedig sötétzöldre színezett.

15. ábra. Csuklós támlájú pad. Dél-Németország. XV. sz. vége (Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum) FALKE, 1924: 99/b. á. után.

16. ábra. A 15. ábrán látható pad csuklós karja.

A sajátos német megoldású csuklós deszkatámlának a talán legkorábbi ábrázolása a rothenburgi Szt. Jakab-templomnak a Jakab-legendát megjelenítő, 1466—67-ben keletkezett főoltárán található (17. ábra). Az a Friedrich Herlin volt a mestere, aki a németalföldi festészet leghívebb tanítványaként, annak hatását a német művészethez közvetítette. A fordítható támlás padládán itt étkezőasztal mellett ülnek, és az egyéb, nagyjából egykorú ábrázolások vallo-mása szerint is általánosan asztalhoz való használatra vette át az ilyen padot a német terület — ahol kandalló hiányában az eredeti funkciónak el kellett esnie. Tudomásom szerint nem támasztható alá Hans STEGMANN-nak a 15. ábrán itt is bemutatott, délnémet csuklós támlájú ládáspad méretei alapján megkockáztatott azon vélekedése, miszerint ez a példány a magas ágyra való fellépést megkönnyítő, ágy előtti pad lett volna;⁸ a német területről mozgatható támlájú padnak ágy előtt való használatára ábrázolást vagy utalást nem ismerek.

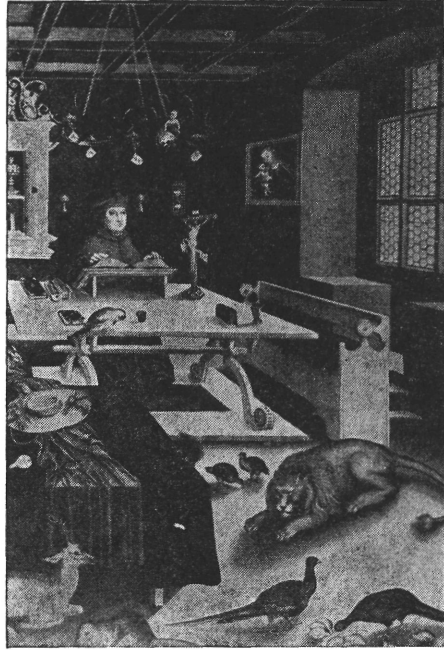
A hálógyat is magába foglaló tágas lakószobában asztal mellett alkalmazva látható viszont az átfordítható támlájú pad a XVI. század elején, a nürnbergi Hans von Kulmbach által festett és a bútór-szakirodalomban gyakorta idézett Mária születése-táblán.⁹ Íróasztalként használt nagyméretű szobai asztal mellett áll az ilyen pad id. Lucas Cranach 1526-ban készült művén, amely Albrecht von Brandenburg kardinálist ábrázolja, a cellájában dolgozó Szent Jeromos képében (18. ábra). Írópult melletti ülőalkalmatosságként szerepel egy felső-pfalzi mester XV. század végi képén, amelyen az evangélista Szent János könyvrő barátként jelenik meg (19. ábra). Másrészt a teremben szabadon elhelyezve mutatja a mozgatható támlás padot Albrecht Dürer az 1504—1505-ben metszett Mária élete-sorozatnak „A tizenkét éves Jézus a templomban” című (B. 91) lapján (20. ábra) — illetve ugyanígy azután több más olyan kép is, amelyeknek az alkotója ehhez a témához Dürer kompozícióját vette alapul.

⁸ STEGMANN, 1903: 66—67.

⁹ Lásd pl.: FALKE, 1924: LI; FEULNER, 1927: 66. ábra. Ennek a képnek nyomán készült KAESZ Gyula 1962-ben megjelent könyve 203. ábrája, téves tehát az az aláírás, miszerint a pad — és a mellette álló asztal — flamand lenne.

17. ábra. Csuklós támlájú pad étkezőasztal előtt, városi bíró lakásában. Fr. Herlin: Jelenet a Szt. Jakab-legendából. 1466—67. Rothenburg o. d. T., St. Jakob-templom, főoltár.

18. ábra. Csuklós támlájú pad főpapi dolgozószoba asztala mellett. Id. L. Crasnach: Szt. Jeromos. Részlet. 1526 (Sarasota, Florida, USA, Ringling Museum of Art)

Utolsó vacsora-képen, tehát ugyancsak asztal melletti használatban mutatja Jörg Ratgeb is 1505-ben a német változatú csuklós támlájú padot,¹⁰ ez az ábrázolás azonban — a korábbi bútor-szakirodalom ilyen irányú vélekedésével ellentétben¹¹ — aligha tekinthető az előbbiekhöz hasonló hitelességű megjelenítésnek, inkább a művész túlzó fantáziája egyik jellemző szüleményének. Ugyanis a kerek asztalnak megfelelően kialakított, ívelt vonalú lédáspad íves támlája átfordítás esetén teljességgel alkalmatlannak bizonyulna a nekitámaszkodás céljára.

Az imént felsorakoztatott német képek polgári otthon, esetleg szerzetesi cellát, illetve templomteret ábrázolnak, ámde nincsen jel, hogy a nevezett német területen a nagyúri lakásokba is bekerült volna a csuklós támlájú pad. Másrészt viszont ugyancsak alig talált befogadásra a parasztságnál, van német vidék, amelyre vonatkozóan a kutatás kifejezetten meg is állapította, hogy hiányzik az ilyen pad a parasztházak bútorfelszereléséből.¹² Ahol befogadták, ott a népi

¹⁰ Lásd pl.: SCHIEDLAUSKY, 1956: 33. ábra.

¹¹ MEYER, 1904: 6. ábra, 63. lap; STEGMANN, 1907: 57.

¹² OTTENJANN, 1954: 73.

19. ábra. Csuklós támlájú pad szerzetesi írópult előtt. Felső-pfalzi mester: Szt. János evangélista. XV. sz. vége (München, Streber-gyűjtemény)

20. ábra. Csuklós támlájú pad, teremben szabadon elhelyezve. A. Dürer: A 12 éves Jézus a templomban. Fametszet (B.91). 1504—1505.

gyakorlatban is asztal melletti padként szolgált,¹³ így állították be a tübingiai Gera múzeumának parasztszoba-rekonstrukciójába is (21. ábra). Nem volt tehát pótolhatatlan feladatot betöltő berendezési darab, és mivel a parasztokhoz eljutott egyszerű forma talán nem is tűnhetett túl reprezentatívnak, hihetőleg nem is lehetett különösképpen vonzó körükben a tárgy, és így maradhatott el végül is a nagyobb arányú terjedés.

2.1.2. Németországból került át a csuklós támlájú pad Ausztriába, a náluk kialakulttal teljesen egyező megoldásban. Tirolból több eredeti példánya is fennmaradt még a XV. század végéről, ezeket gótikus jellegű, lapos faragás díszíti.¹⁴ Ugyancsak Tirolból a XVI. század elejéről reneszánsz ízlésben kivitelezett darab is ismert, ennek csupán a keretező profillécek és a lábazatkívágás csipkézése adnak némi dísz.¹⁵ A csuklós támlájú padra általam ismert két osztrák ábrázolás mindegyike Dürer B.91-es metszete (20. ábra) alapján készült,

¹³ SCHIER, 1966: 314; DENEKE, 1969: 60.

¹⁴ FALKE, 1894: XXXVII/1. tábla, 5. lap; MEYER, 1904: V/1—2. tábla, 63—64. lap; STEGMANN, 1907: 52—57. lap, 56—57. ábra; FALKE, 1924: 98/a—b. tábla; SCHMITZ, é. n.: 70. ábra; SCHESTAG, 1930: 532—533. ábra; SCHADE, 1966: 18. ábra, 27. lap; COLLESELLI, 1968: 10.

¹⁵ FALKE, 1924: 162/a. tábla; HAHM, 1939: 22. ábra.

21. ábra. Csuklós támlájú pad (XVI. sz.-i?), parasztszobában, asztal mellett. Rekonstrukció (Gera, Städtisches Museum) REDSLOB, 1926: 68. á. után.

az egyik az 1520 körül keletkezett aspachi oltár egyik táblája,¹⁶ a másik Hans Staub 1540 körül faragott epitafiuma a bécsi Stephanskircheben.¹⁷

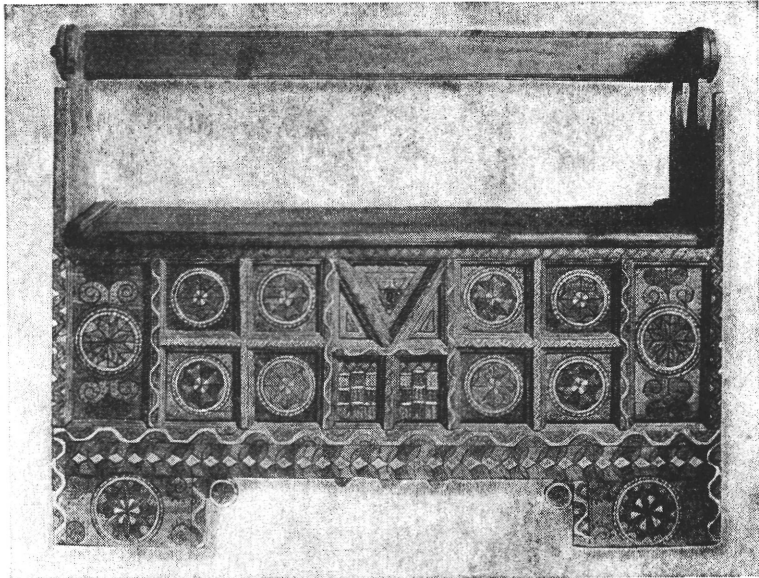
Az emlékanyag Ausztriában is a korai csuklós támlájú padok polgári használatára látszik utalni. Arra itt sincsen nyom, hogy az illető előkelő otthonokba is beállították volna. Némileg gyakoribbnak látszik azonban a németországinál a paraszti használat, miként erre stájerországi és felső-ausztriai, múzeumba került példányokból következtetni lehet. Helye ezeknek a forgatható támlás padoknak is az asztal mellett volt, így látható a stübingi Österreichisches Freilichtmuseum kelet-stájerországi házának füstös szobájában.¹⁸ A korábbi helyi lakáskultúra eltéréseinek megfelelően különbözik viszont a példányok díszítése: a füstös szobabeli stájer „Siedelbank” teljesen díszítetlen,¹⁹ míg a füst-

¹⁶ TIETZE, 1919: 203. ábra.

¹⁷ TIETZE, 1931: 393. ábra.

¹⁸ PÖTTLER, 1970: 39; PÖTTLER, é. n.: 20–21.

¹⁹ MOSER, 1949: 20. ábra; KRÜGER, 1959: XIX/b. ábra, 60, 129. lap; SCHMIDT, 1967: 150.

22. ábra. Csuklós támlájú népi padláda, „Siedel”. Prambachkirchen, Felső-Ausztria. XVIII. sz. 1. harmada (Linz, Oberösterreichisches Landesmuseum) LIPP, 1964: 7. á. után.

telenített szobában, festett asztalosbútorok körében állt felső-ausztriai csuklós támlájú pad ács módra, alapozatlan fára tarkán festett, beborítva felületét gótikus jellegű rozettákkal (22. ábra). Az ilyen, Linz környéki datálható példányok figyelemre méltó bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy csuklós támlájú pad még a XVIII. század elején is készült itt, míg a parasztsághoz való kerülés kezdetét Oskar MOSER a XVI. században állapítja meg.²⁰

2.1.3. Megvolt a csuklós támlájú padláda Svájcban is; a németekkel azonos felépítésű, illetve a tiroliaknak megfelelő példányt őriz Graubündenből a zürichi Schweizerisches Landesmuseum.²¹

2.1.4. A teljes formaegyezésből következően, Dél-Németországból kellett, hogy átmenjen a forgatható támlájú padláda a Szudéták vidékére; itteni nagy kedveltségét tanúsíthatja, hogy egy, az Utolsó vacsorát ábrázoló XV. század végi domborműn az asztal körül egymás mellett három ilyen pad helyezkedik el.²² Erről a területről továbbjutott a német változatú csuklós támlájú pad egészen Krakkóba; ezt bizonyítja a Krakkó város statutumait tartalmazó, 1505 körül készült, Baltazar Beham-féle kódex egyik képe (23. ábra). Ez az ilyen padláját cipésműhely berendezésének részeként ábrázolja. Itt is asztal mellett áll, mégpedig a fal mellett, ahol a támla forgathatóságának nincs is semmiféle haszna. Ezen a legkeletibb elterjedési ponton azonban a csuklós támlájú pad

²⁰ MOSER, 1949: 58—59.

²¹ FEULNER, 1927: 68. ábra, 76. lap.

²² TIETZE, 1911: 627. ábra.

23. ábra. Csuklós támlájú pad, asztal melletti falnál, cipésműhelyben. Részlet. Baltazar Beham-kódex. 1505 körül (Krakkó, Biblioteka Jagiellońska)

német változata csupán kérészéletű jövevény lehetett, a lengyelországi parasztházakban, mint látni fogjuk, már nem ez a forma honosodik meg.

2.2. Olaszországban nemigen kaphatott nagyobb teret a csuklós támlájú pad; az olasz bútorkat tárgyaló legtöbb szakmunka meg sem említi. Az általam ismert egyetlen példány késő reneszánsz ízlésben, a XVI. században készülhetett.²³ Elegáns kiképzése előkelő tulajdonosra vall. A támlamozgató csuklókar teljesen a németalföldi b) változatnak felel meg és esztergályozott rúdtámlát tart. Minthogy közbenső láncszemet nem lehet kimutatni, azt kell vélni, hogy közvetlenül a Németalföldről érkezett ide a csuklós támlájú pad. Mivel pedig az alig lenne elképzelhető, hogy a XVI. század folyamán ilyen idejét múlt, még a mozgatható padtámla kialakulásának a kezdeti időszakára jellemző megoldás tevődhetett volna át, fel kell tételeznünk, hogy a formaátadás még a XV. század derekáig bekövetkezhetett.

²³ DEL PUGLIA—STEINER, 1963: 81. ábra.

Ami a paraszti terjedést illeti, Fritz KRÜGER, szólva a „ciscranna” nevű csuklós támlájú, formailag közelebbről meg nem határozott padról, megjegyzi, hogy az olasz parasztházakba ez a padtípus valószínűleg nem jutott el.²⁴

2.3.1. Franciaországban, ahol eredeti funkciójában honosították meg a célszerű, új, csuklós támlájú kandallós padot, 1498—1602 között mutatta ki használatát a kutatás, mégpedig gazdag polgári otthonok, városházák és előkelő háztartások leltáraiból egyaránt. A források „banc tournis” vagy „tournés”, „tournoys” néven említik a tárgyat.²⁵

Franciaországban a csukló és a vele egybecsapolt támla formája teljes mértékben a németalföldi változatok között c) pontban bemutatottával egyezik (24. ábra).²⁶ Ilyet ír le és közöl a XV. századi „Le Romuléon”-kódex miniatúrája alapján VIOLLET-LE-DUC is.²⁷ Ilyen szerepel Jean Bourdichonnak, a francia királyi udvar festőjének a XV—XVI. század fordulóján keletkezett képén, amely egy nemes urat mutat be családjával az otthonában, a kandalló előtt (25. ábra). Úgy látszik, általánosan az ekként mozgatott léctámlák váltak kedvelté Franciaországban, ugyanis keskeny támlára mutat már az a tény is, hogy az itteni forrásokban a padok forgatható támláját a „règle” vagy a „barre” szó szokta jelezni.²⁸

Noha elsődlegesen kandalló előtti ülőhelyül alkalmazták, Franciaországban is szolgálhatott fekvőhelyül a csuklós támlájú pad. Így az Aigueperse-ben (Auvergne), a Bourbon hercegi kastélyban 1507-ben felvett leltárban is a számba vett nyolc csuklós támlájú pad egyike fekvőhely céljára készített („Huict bans tournis dont il y en a ung qui est fait pour servir de couchette”).²⁹

Franciaországban tehát a gazdag németalföldi polgári lakás frissen kísérlétezett, divatos újdonsága utat talált az uralkodó osztály otthonaiba is. Ezzel kapcsolatban különösen figyelemre méltó Bourdichon képe (25. ábra), mivel egy olyan sorozat („Les quatre États de la vie”) részét képezi, amely az emberi társadalomnak a korabeli felfogásnak megfelelően kategorizált négy rendjét volt hivatott szemléltetni, a nemes embert, a kézműves polgárság képviselőjét az asztalost, az elszegényedett parasztot és a vadembert. Ennek következtében természetesen a szereplők környezetének minden egyes darabja meghatározó érvényű kellett, hogy legyen.

Guillaume JANNEAU megállapítása szerint a mozgatható támlájú padok, miután divatjuk múlt az úri kastélyokban és a módos polgárság lakásaiban, még jó ideig tovább éltek a kisebb polgárok otthonaiban.³⁰ Tárgyunk népszerűségét jellemzi, hogy Gilles Corozet-nek a házieszközökről 1539-ben kiadott versikéi közül a padról szólnak a fejléce csuklós támlájú padot ábrázol.³¹

²⁴ KRÜGER, 1959: 60, 123.

²⁵ HAVARD, é. n.: I. 239—240; BONAFFÉ, 1887: 230; JANNEAU, é. n.: 11; JANNEAU—JARRY, 1948: 21.

²⁶ Lásd még: MEYER, 1904: VII/7. tábla, 75. lap.

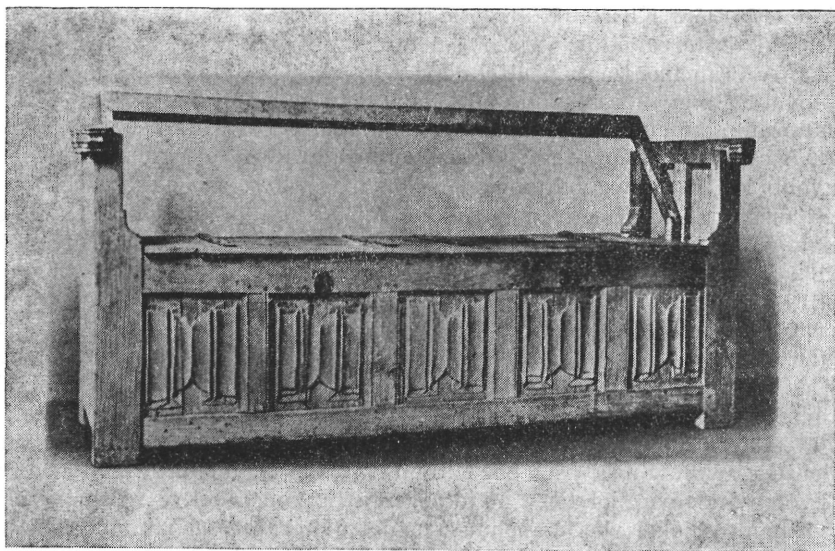
²⁷ VIOLLET-LE-DUC, 1858: 105.

²⁸ BONAFFÉ, 1887: 229; JANNEAU, é. n.: 11.

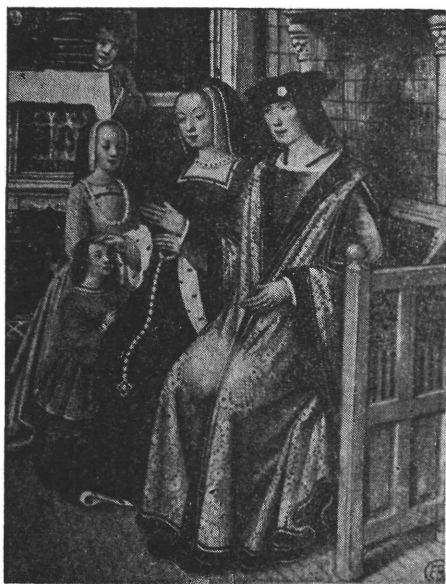
²⁹ HAVARD, é. n.: I. 239.

³⁰ JANNEAU, 1942: 20.

³¹ BONAFFÉ, 1887: 230.

24. ábra. Csuklós támlájú pad. Észak-Franciaország. 1500 körül (Berlin, Kunstgewerbemuseum) SCHMIDT, 1929: 58. á. után.

25. ábra. Csuklós támlájú pad kandalló előtt, nemesember otthonában. Részlet. J. Bourdichon: A nemesúr. 1500 körül.

26. ábra. Csuklós támlájú pad, mesterember lakásában. Veit Stoss: A szent család. Triptychon középső táblája. 1477—86 között (Eredetileg: Lusina, Lengyelo., ma: Krakko, Akademia Sztuk Pięknych)

Mindemellett Fritz KRÜGER arra is figyelmeztet, hogy úgy tűnik, a francia parasztházak bútorzata közé viszont nemigen iktatódtek be az ilyen padok.³²

2.3.2. A Franciaországban otthonossá vált támlamozgatási megoldás terjedhetett tovább Spanyolország felé is, legalábbis ilyen mutatkozik egy katalóniai népi változaton, amelyik lécvázás felépítésű, ládarészt nem tartalmazó példány.³³

2.4. A csuklós támlamozgatás összes változatai közül a legtermékenyebbnek, legnagyobb területet meghódítónak végül is a fejlődésében a legkésőbb lezárult változat bizonyult, azaz a Németalföldnél az e) pont alatt leírtnak (12. ábra) megfelelő. Ennek a terjedése két fázisban követhető nyomon, amelyek közül a korábbi Lengyel- és Csehországnak a területére irányult.

2.4.1. Lécvázás felépítésű padhoz szerelten mutatja az e) változatú csukló által tartott és tömör deszkalapból kiképzett támlát Veit Stossnak egyik domborműve (26. ábra). Ez az egykor Lusinában állt triptychon középső tábláját képezi, amely az egyiptomi menekülésük idején együtt munkálkodó Szent-családot ábrázolja; a művész ezt az alkotását krakkói tartózkodásának első időszakában, az 1477—1486 közötti években készítette. Ilyen megoldású csuklós támlájú pad megjelenítése Veit Stoss esetében annál inkább figyelemre méltó, mivel ő tudvalevőleg Nürnbergből tette át időlegesen működésének a színhelyét Krakóba. Otthoni emlékei alapján tehát a német változatot várhatnánk tőle, amely egyébként, mint szó róla, Krakóba is eljutott (23. ábra), még ha minden valószínűség szerint csupán a lusinai triptychon elkészülte utáni években. Veit Stoss ábrázolása láttán fel kell tételeznünk, hogy a bemutatott csuklómegoldást új tartózkodási helyén figyelte meg a művész, a jelenet úgyszólván valamely kortárs ácsmesteri hajlékba vezet. Más hasonló, korabeli lengyel ábrázolást nem ismerek, ámde a későbbi századokból a következőkben bemutatandók mindenképpen meggyőzhetnek arról, hogy az ekként mozgatott támlájú lécvázás pad használata csakis rövid ideig érvényesülő divathullám lehetett, ami azután hamarosan végleg el is halt.

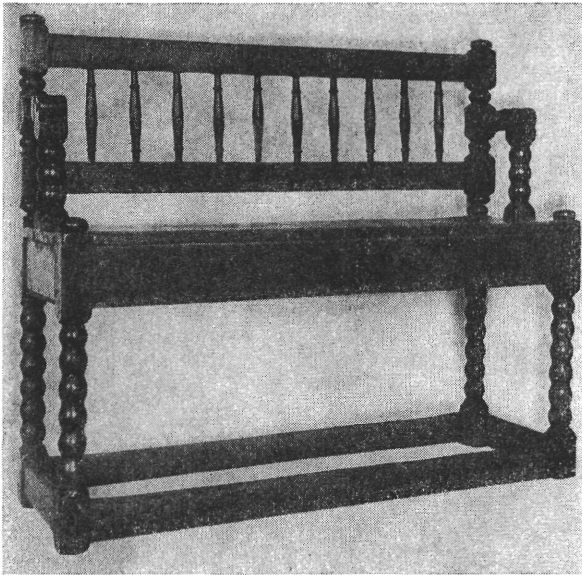
2.4.2. Csehországból a XVI. század elejéről mutatható ki a németalföldi e) változatú támlamozgatás alkalmazása, nyilván nem függetlenül a lengyelországi megjelenéstől. A támla ez esetben is tömör deszkalap, míg viszont az alsó rész padládát alkot, mely a Közép-Európa déli részén otthonos formának felel meg. Egyébként az ismert ilyen padok gótikus ízlésű gazdag díszítése is az ezen a területen, a nyersanyagul használt fenyőfának megfelelően kibontakoztatott, lapos faragás. Két ilyen eredeti pad is fennmaradt: egyrészt a fővárosból, Prága Újvárosának a városházából, másrészt az ezüstmányászat központjából, Kutná Hora városházából.³⁴ Akárcsak az említett lengyelországi, hihetőleg ez az átültetés is csak ideig-óráig tartó divatban maradási biztosított, a kései népi változatok pedig, miként azt a továbbiakban előadottak jelzik, nem ebből indultak ki.

2.5. Igazán hosszú életűvé az ismertetett támlamozgató csuklómegoldások közül csak a legkésőbb induló, e) formaváltozat vált, az Északi-tenger irányába

³² KRÜGER, 1959: 60.

³³ KRÜGER, 1959: XVIII/e. ábra, 60. lap.

³⁴ MEYER, 1904: IV/4. tábla, 59. lap; CIMBUREK—HALÁK—HERAIN—WIRTH, 1950: 1115—1116. ábra.

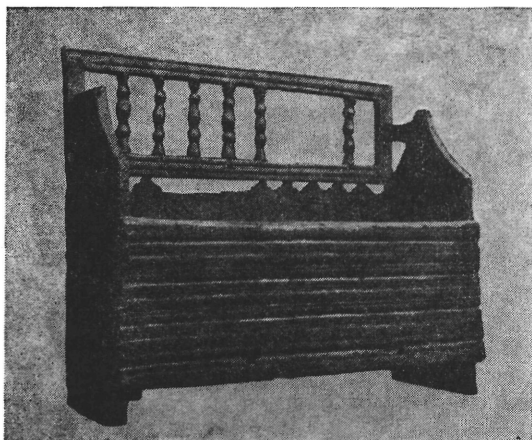
27. ábra. Csuklós támlájú népi pad. Dél-Jütland, Németország. XVIII. sz. (Hamburg, Museum für Kunst und Gewerbe) UEBE, 1924: 133. á. után.

haladó, majd szervesen összefüggő ágakban szétáramló terjedés nyomán. Az a tény, hogy ezen a területen, a tárgyunk eredethelyéhez közelebbi tájakon, a jellegzetes baluszteres támlakitöltés a kizárólagos, sőt az elterjedés távoli pontjain is ez a leggyakrabban előforduló, arról tanúskodik, hogy ebben az irányban a terjedés megindulására a reneszánsz támlakiképzés térnyerése után, a XVI. századtól kerülhetett sor.

2.5.1. Az északnémet Hanza-városok, amelyeknek a Németalföld térségében, mint például Amszterdamban, Brüggeben, fontos kereskedői telepei voltak, számottevő közvetítőivé váltak a németalföldi műipar által elért vívmányoknak, divatteremtő újdonságoknak is. A XVI–XVII. sz. fordulóján nem csupán a Hanza-városok asztalosainál mutatható ki a flamand–holland stílusban való dolgozás, de ismertek itt működő ilyen asztalosok is, így 1592–95 között Gdańskban (Danzigban) a jeles flamand mester, Vredeman de Vries. A holland reneszánsz bútorokkal együtt honosodtak meg Észak-Németországban a lécvázis felépítésű, csuklós mozzgatású, esztergált balusztersoros támlájú padok is, hogy azután általánossá váljanak, szemben az előbbieken bemutatott, Németország déli részét meghódító, német kialakítású változattal (15–21. ábra). Ilyen, esztergált rácsozatú, vörös és zöld színnel festett pad a XVIII. századból itt paraszti otthonból is ismert (27. ábra).³⁵

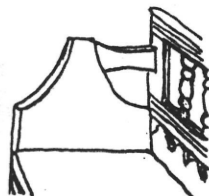
2.5.2. Dániába is az előbbi formának megfelelő, tehát balusztersoros díszű, lécvázis csuklós támlájú pad terjedt át még a XVI. században, mégpedig vagy

³⁵ Vö.: BRINCKMANN, 1894: 633; lásd még: OTTENJANN, 1954: 73.

28. ábra. Csuklós támlájú népi pad. Hallingdal, Norvégia. XVIII. sz. FETT, 1907: 88. á. után.

29. ábra. Az előbbi ábrán látható pad csuklós karja.

az északnémet területről, vagy esetleg, amint arra Dániában még parasztok esetében is van példa, közvetlenül Hollandiából. Axel STEENSBERG a csuklós támlájú padnak két paraszti használatból eredő XVIII. századi példányát is bemutatja. Ezek itt igen általánossá váltak, az asztal mellé állítva alkalmazták őket. A kopenhágai Dansk Folkemuseumnak van azonban olyan példánya is, amely a fal mellé téve, gyermekágyként szolgált; az ilyen használat XVIII. századi forrásból is igazolható.³⁶

2.5.3. Norvégiában a szóban forgó padok támlája az előbbiekéhez hasonló, balusztersoros díszítésű. Ide is korán elért a divatja, a Tveid templomában álló példány 1577-ből datált. A parasztok házaiba is bekerültek az ilyen padok, és számukra még a XVIII–XIX. század fordulóján is készültek.

Norvégiában már a Hollandia diktálta divat szorítása kezd azonban idővel engedni, és a csuklós támlájú padok alsó részének a kiképzése variálódik. A lécvázis — néha az aljukon is baluszterek sorával díszített — példányok mellett vannak itt padok, amelyeknek az alsó része padlászerűen kialakított (28. ábra), és Harry FETT megállapítása szerint előfordulnak olyanok is, amelyek az ülésdeszkába belecsapolt lábakkal vannak ellátva.³⁷ A támlatartó kar itt is az e) típusnak felel meg, annyi változtatással, hogy néha kétoldalról ferde állású merevítőléc támogatja. Van továbbá a német g) megoldáshoz közelálló, talán annak távoli áthatásának köszönhetően kialakított változat is:

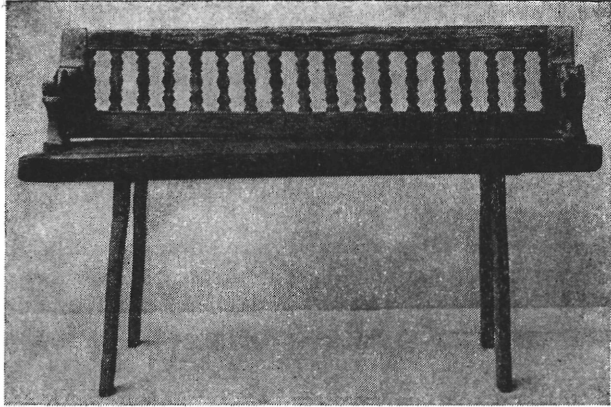
h) A zárt alsó részű padnál a téglalap alakú háttámlát tartó kar az oldal-lapok háromszögben felnyúló csúcsához kapcsolódik (29. ábra).

2.5.4. Svédországban a forgatható támlás padok csuklós karja általában az e) változatnak felel meg. Néha a kart ferde merevítőléc támasztja kétoldal-

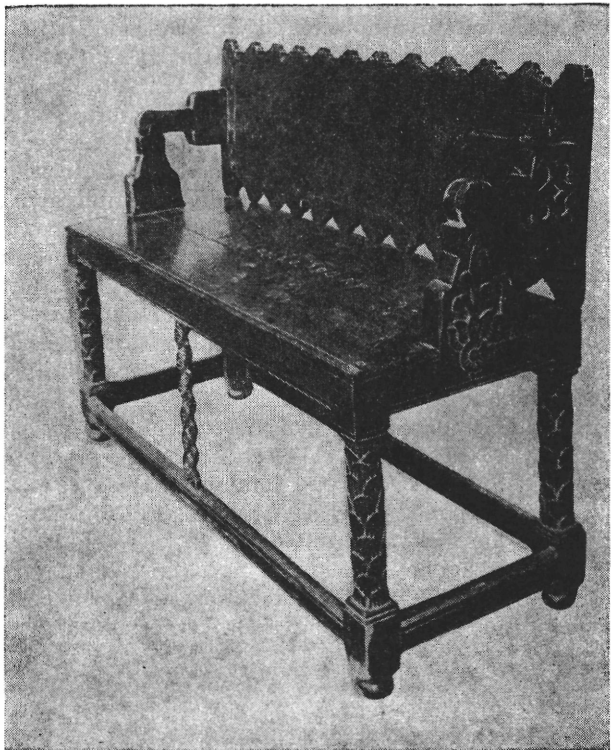
³⁶ STEENSBERG, 1973: 54. és 56. ábra, 15. és 40. lap; vö.: ERIXON, 1938: 60.

³⁷ FETT, 1907: 87–89. ábra, 26. lap; lásd még: MEYER, 1904: VII/5. és VII/9. tábla, 75–76. lap.

30. ábra. Csuklós támlájú népi pad. Södermanland, Svédország. XVIII. sz. (Stockholm, Nordiska Museet) ERIXON, 1938: 147. á. után.

31. ábra. Csuklós támlájú népi pad. Viabyggerå, templom. Ångermanland, Svédország. 1765 (ERIXON, 1938: 150. á.)

ról; LINNÉ is ilyen, karral ellátott parasztházbeli pad rajzát közli 1741-es gotlandi útja leírásában. Más esetben a kar a g) változathoz hasonló formájú, és a becsapolás felé irányulva kiszélesedik. A csuklós támlájú padok korai, XVI—XVII. századi példányai, az eddigiekben bemutatottakhoz hasonlóan, lécvázások, esztergályozott baluszterek sorával díszítve. A XVIII—XIX. századi példányok között, akárcsak Norvégiában, akadnak deszkalábasak és olyanok is, amelyeknek a terpeszállású lábait az ülésdeszkába csapolták be.

Figyelemre méltó a kései, XVIII. századi parasztházbeli ilyen, ülésbe csapolt lábú padoknál az olyan csuklós háttámlák megjelenése, amelyeken baluszterek formájára kivágott deszkalapocskák hivatottak visszaadni a balusztrád látványát (30. ábra).

Másrészt a lécvázás, csuklós támlájú XVIII. századi paraszti padok között olyanok is megtalálhatók már, amelyek az előképektől való határozottabb elszakadást példázzák, mely tendencia, mint láthatjuk, az ilyen padok eredetihelyétől elválasztó távolság növekedésével arányosan egyre erősebb. A szóban forgó lécvázás padok háttámláját tömör deszkalap képezi, ennek hátsó részét, továbbá a csuklót és a lábakat gazdag domború faragás díszíti (31. ábra). Az ilyen padok alkotói már nem érezték kötelezőnek a rácsolást, csak a hátlap kellő érvényesülését tartották szem előtt. Ugyanis a csuklós támlájú pad a svéd parasztnál is a szobabeli hosszú étkezőasztal mellett volt felállítva, de annak meghatározott oldalánál, nevezetesen a keskenyebb végén — akárcsak Dániában is —, márpedig ez volt a családfő számára fenntartott, legmegtiszteltebb ülőhely.

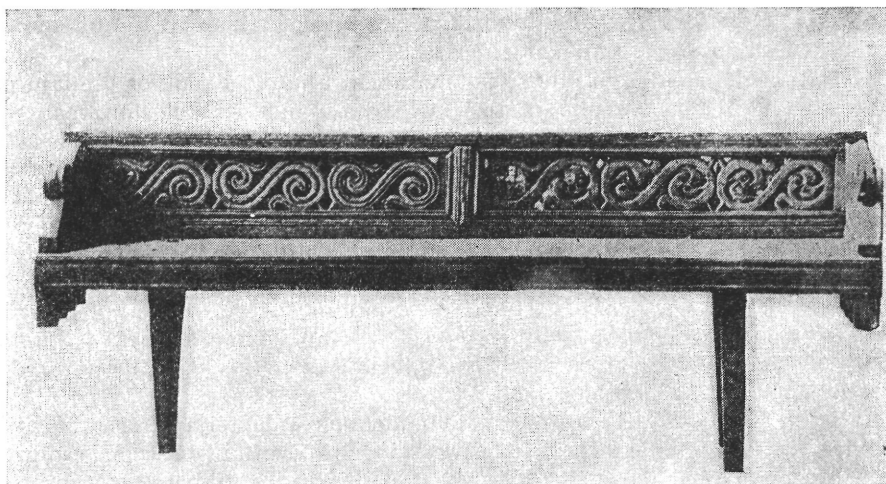
A csuklós támlájú padok terjedési vonalának biztosabb nyomon követéséhez figyelemre méltó útmutatást nyújt Sigurd ERIXONnak a svéd bútorokról írt összefoglalása azon adata, mely szerint az 1591. évi stockholmi vámelszámolásban egy darab Gdańkból behozott átfordítható támlájú pad, „en stycken wändestol” szerepel. A csuklós támlájú padok meggyökeresedését követően, a XVII. században nem csupán polgári lakásokban, de némely svéd nemesi udvarházban is megtalálhatók voltak, és ugyancsak gyakoriak a vidéki lelkészlakokban is. Több ilyen pad, miként Norvégiában is, templomból került elő.

A XVIII. században viszont már általánosan elterjedtek voltak a csuklós támlájú padok a svéd parasztházakban.³⁸ A támla kiképzésében ennek eredményeként létrejövő változást igen szemléletesen mutatja az imént említett, balusztrádszerű deszkaráccsal ellátott pad (30. ábra). Olyan paraszti megrendelők számára készülhettek az ilyenek, akik a drága esztergályosmunkát nem tudták megfizetni, vagy esetleg távol éltek a városoktól, ahol az ezzel foglalkozó iparosok működtek.

2.5.5. Finnországban is ismertté vált a csuklós támlájú pad. Miként azt a HEINONEN bemutatta, 1744-es évszámot viselő népi példány szemléltetheti, a lécvázás szerkesztésű pad támlamozgatása az e) változatnak felel meg. Ezen pad háttámlájának a kerete néhány ritkásan elhelyezett, deszkalapból kivágott baluszteridommal van kitöltve.

Finnországban is bekerült az ilyen pad a polgárok és egyben a lelkészek otthonaiba. HEINONEN tájékoztatása szerint a vendégszoba bútora is volt, ahol meglehetősen kényelmes ágyat is vethettek rá. Egyaránt ismert volt a csuklós

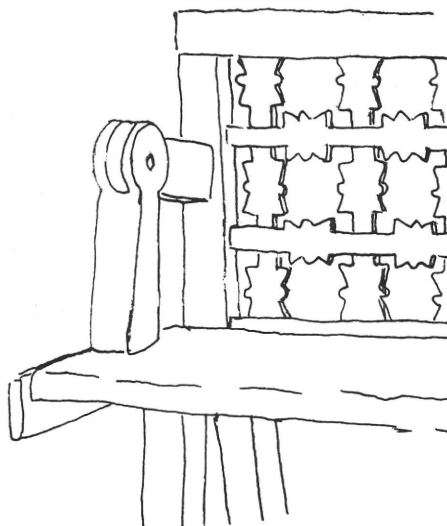
³⁸ ERIXON, 1938: 59—61. lap, 182. és 186. ábra.

32. ábra. Csuklós támlájú, polgári eredetű orosz pad. XVII—XVIII. sz. HOLME, 1912: 281. é. után.

33. ábra. Csuklós támlájú, polgári eredetű orosz pad. XVII—XVIII. sz. HOLME, 1912: 283. á. után.

34. ábra. Csuklós támlájú, polgári eredetű orosz pad részlete. XVIII. sz. eleje (Leningrád, Ermitázs) SZOKOLOVA—ORLOVA, 1973: 3. á. után.

támlájú pad Kelet- és Nyugat-Finnország parasztságánál, noha a finn múzeumokban kevés népi eredetű példány képviseli.³⁹

2.5.6. Terjedésének egyik utolsó állomásaként eljutott a csuklós támlájú pad Oroszország területére is, ahol városi polgárházakban és kolostorokban vált kedvelté. Az itteni ilyen padoknál legáltalánosabbak az ülésdeszkába csapolt, négyszögletes keresztmetszetű lábak voltak, rendszerint kötőlécekkal összefogva (32., 34. ábra); előfordult továbbá a lenyúló oldalfal által alkotott deszkaláb is (33. ábra). A támlát tartó csuklós kar vagy az *e*) (34. ábra), vagy pedig a *h*) típusnak felel meg, leginkább azonban háromszögletű formájú, jellegzetes módon kialakítva:

i) A támla téglalap alakú. A támlából kiinduló, illetve az ülésből felnyúló, mind a két csuklókar egyaránt háromszögű deszkalap. Noha ezek nem feltétlenül megegyező nagyságúak, mégis azonban egymásra fektetve, együttesen egyenes szöveget adnak ki (32—33. ábra).

Az ilyen XVII—XVIII. századi orosz padoknak a támlája áttört, mégpedig többnyire változatosan kialakított, ismétlődő mintázattal díszítve. Előfordul köztük olyan is, amelyik az esztergályozott balusztrádok síkba áttett ábrázolásainak az ihletése nyomán készült (34. ábra), többségüket mégis stilizált barokkos elemekből, így álló vagy fekvő S alakú motívumokból összetett, fonadékos, leveles mintázat díszíti (32. ábra). Az ülés két vége alá is kerülhetett némi áttört faragvány, többnyire háromszögben nyúlva le.⁴⁰

2.5.7. A romániai Bukovina és Moldva városi és falusi házaiból is ismeretes a szóban forgó padtípus (35. ábra). A pad lábai itt is az ülésbe csapoltak, a támla baluszterei különféleképpen esztergályozottak. A csuklós kar megoldásából következően, az ilyen pad Oroszországból került ide. A támlamozgató kar itt ugyanis *e*) formátumú, az ék alakban szétterpeszkedő kettős alsó támasza azonban az orosz, távolabbról skandináv változatokéra emlékeztet.

Ezen a területen is felhasználták ágyként a mozgatható támlájú padot, gyermekek számára, úgy, hogy a fal mellé tolták.⁴¹

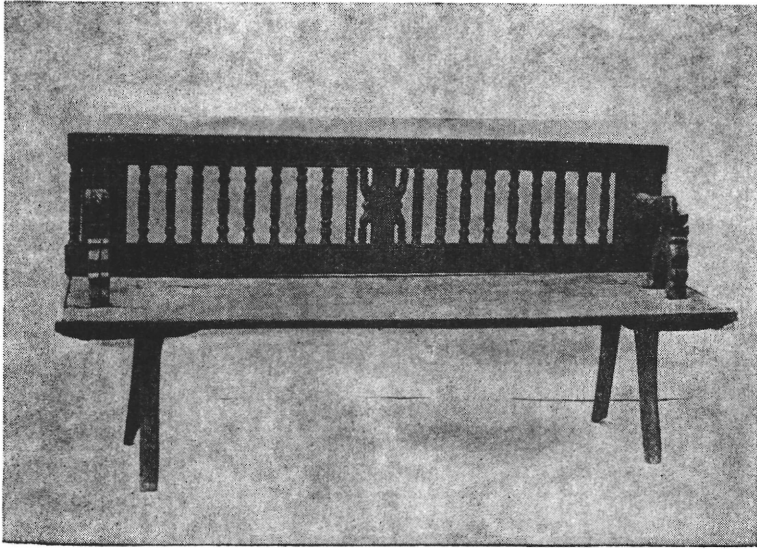
2.5.8. Lengyelországban a parasztságnál fellelhető ilyen padok kialakításukban — amint erre történt már utalás — nem a Krakóból kimutatható két korai, XV—XVI. századi formaváltozat (23. és 26. ábra) valamelyikének a lezármazottjai, hanem az eddig bemutatottak közül legközelebből a svédországi kései, XVIII. századi forgatható támlás padnak (30. ábra), távolabbról a németalföldi reneszánsz padoknak (10—11. ábra) felelnek meg. A lengyel népi forma tehát kétségtelenül az északi tengerpart mentén való szétterjedésnek köszönhető. A lengyelországi csuklós támlájú padok esetében minden valószínűség szerint az egyazon tárgyféleség háromszoros átvételének ritka jelenségével állunk szemben.

A lengyel parasztságnál elterjedt forgatható támlás padok lábai az ülést merevítő hevederkötésen át az ülésbe csapoltak, alakjukra nézve nyolcszögletűek és lefelé vékonyodók. A támlatartó csuklókar általánosan az *e*) változatnak felel

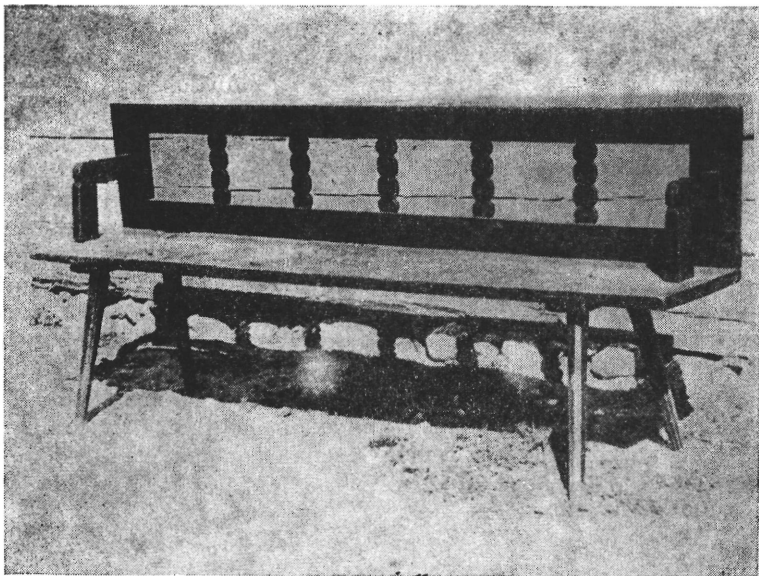
³⁹ HEINONEN, 1969: 13, 38.

⁴⁰ BLOMKVISZT, 1956: 422. lap, 114. ábra; LANGER, 1955: 58/2. tábla; CSEKALOV, 1962: 11. ábra; SZOKOLOVA—ORLOVA, 1973: 4. lap, 3. ábra.

⁴¹ WESLOWSKI, 1906: 69; CAPESIUS, 1974: VII/6. ábra.

35. ábra. Csuklós támlájú, városi eredetű pad. Cimpulung, Románia.
XIX. sz. HOLME, 1911: 442. á. után.

36. ábra. Csuklós támlájú népi pad. Radomi járás, Lengyelország.
XIX. sz. REINFUSS, 1953: 12. á. után.

meg. A támla betétjei baluszter formára kivágott lécek (36. ábra), esetleg másféle leegyszerűsítés eredményeként, egyenletes vékonyságú, hengeres rudacsákák. A mozgatható támlájú padok a lengyel parasztságnál nem mondhatók ugyan gyakoriaknak, de elszórta, le egészen a déli határig igen nagy területen fellelhetők. Szerepük az eddigiekétől részben eltért, minthogy a szokás kijelölte állandó helyük már nem kizárólag az asztal mellett volt. Délen előtérbe lépett a szükségágykénti felhasználás, nem pusztán a fal mellé tolva, hanem az ágy elé állítva a padot, hogy ily módon az éjszakára kifelé fordított támlájú paddal alkalmasan kiszélesülhessen az ágybeli fekvőhely.⁴²

2.5.9. Csehszlovákia morvaországi területén, legalábbis a múlt század folyamán ugyancsak alkalmaztak a parasztházakban átfordítható háttámlájú padot. Használatát tekintve, itt az asztal mellé való állításra van adat.⁴³

A morvaországi csuklós támlájú pad mozgatható szerkezete (e) változat), illetve a pad egész megjelenése, a Lengyelországban használatos paraszti példányokéhoz volt hasonló. Szögletesre faragott lábait az ülésbe csapolták, a háttámláját baluszterek formájára deszkalapból kivágott bábokkal vagy csipkézeten, egyenes állású lécekkel rácsozták (37. ábra). Ez a tény egyértelműen tanúsítja, hogy ide ismét az északi terjedés leágazási vonalán, tehát Lengyelországon át, közvetlenül pedig valószínűleg az akkori Magyarország északi részét képező szlovák területről érkezett. Ez esetben is, akárcsak Lengyelországban, teljesen független volt azonban a kései átvétel a több századdal korábbtól, azaz a XVI. századi csehországitól, mely annak idején csupán rövid ideig tartó virágzást ért meg.

3. Magyarországon, az előbbieik során áttekintett több országhoz hasonlóan, csak igen későn mutatható ki a csuklós támlájú pad meghonosodása, mégpedig kizárólag a városi polgárságnak és a parasztságnak a körében. Noha az eddigiekben előadottak után ez a megállapítás korántsem hat váratlanul, mégis hangsúlyozni kell külön is, tekintettel arra, hogy a műveltségi javaknak, köztük a lakásberendezés tárgyainak a magyar parasztsághoz való eljutása ma még sok tekintetben tisztázatlan, és nem egy bizonytalan értékű feltételezésre ad lehetőséget — ez esetben viszont nem lehet kérdéses az átadó. A csuklós támlájú paddal kapcsolatban eddig egyedül CS. SEBESTYÉN Károly tért ki erre a kérdésre, a magyar népi bútorokról értekezve. Ő az ide vonatkozó külföldi irodalom igencsak sommás megjegyzései nyomán, úgy vélekedett, hogy az ilyen pad, azon túl, hogy nem paraszti lelemény, XV—XVII. századi úri-polgári lakások részét képezte, és valószínűleg a francia várkastélyokban keletkezhetett.⁴⁴ Következő összefoglalásában ugyan ő is felteszi már, hogy városi polgárlakásokból került a falusiakhoz a csuklós támlájú pad,⁴⁵ anélkül azonban, hogy akár itt, akár az előbbi esetben valamely hazai adatra támaszkodhatott volna.

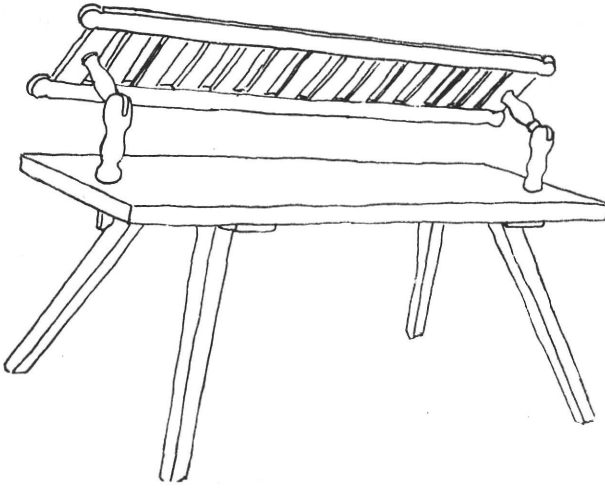
3.1. A forgatható támlájú padnak mindeddig nem került elő Magyarországon egyetlen úri házból származó példánya sem, és amennyire megállapíthattam,

⁴² REINFUSS, 1953: 332; REINFUSS, 1961: 4/f. ábra, 19. és 39. lap; CHĘTNI-KOWA, 1969: 5. ábra.

⁴³ ČERVINKA, 1894: 119—120. lap, 17. ábra.

⁴⁴ CS. SEBESTYÉN, 1937: 10—11.

⁴⁵ CS. SEBESTYÉN, 1938: 239.

37. ábra. Csuklós támlájú népi pad. Morva terület, Csehszlovákia. XIX. sz. (Prága, Národopisné Museum) MEYER, 1904: 1/6. á. után.

kastélybeli leltárból sem ismert reá vonatkozatható bejegyzés. A magyar nemességnél tehát tárgyunk nemigen lehetett otthonos.

Meg kell mindenesetre jegyezni, hogy a jelen vizsgálódáshoz az írott emlékből nem várhattam számba vehető segítséget. A támla rögzített voltának vagy mozgathatóságának a megemlítését az összeírók nem tarthatták lényegesnek. Kivétel azonban akadhat. Csuklós támlájú padra kell gondolni ZOLTAI Lajosnak a debreceni polgárházak bútorzatáról írt „vázlatai” bizonyos megjegyzéséből. Eszerint a „régőbbi leltárak megkülönböztetnek... *asztal mellé való hosszúszéket, némelyik fiókos, másik hátvetétes*”.⁴⁶ Megjegyzendő, a „régőbbi leltárak” kifejezés alatt itt XVIII. századit lehet értenünk, mivel ZOLTAI, a XVI. századtól a XVIII. század végéig gyűjtve ki a forrásokból adatait, a XVIII. századnál korábbiaknál, akárcsak a ritkábbaknál, meg szokta adni az évszámot. Ezekről a „hátvetétes” hosszúszékekről fel lehet tételezni, hogy csuklós támlájú padok voltak, mely bútoradarabot egyébként a XIX–XX. századi baranyai parasztok „vetelő pad” néven nevezték.⁴⁷

Ha tehát a mondott értelmezés helyes, a XVIII. századi Debrecen, a magyar Alföld ezen korbeli kereskedelmi és ipari központjának a lakói körében ismeretes volt a csuklós támlájú pad. Egy, a XVIII–XIX. század fordulójáról fennmaradt, eredeti példány ugyancsak városból való, az egykori Hont megyei Korponáról (ma: Krupina, Csehszlovákia). A tárgyunk háttámláját díszítő és

⁴⁶ ZOLTAI, 1936: 10.

⁴⁷ Lásd pl.: LUKÁCSY, 1907: 18; CS. SEBESTYÉN, 1937: 11.

az ekkor uralkodó korstílusnak tökéletesen megfelelő, gótizáló ívsor alapján⁴⁸ valóban hihető, hogy ez az átfordítható támlás pad kereskedő vagy iparos polgárnak a lakásberendezéséhez tartozott (52. ábra).

Mégis az emlékek elenyésző számából ítélve, azt kell mondani, hogy Magyarországban csupán néhány városában gyökeresedhetett meg tartósan a fordítós támlájú pad. A fennmaradt példányok egyike Nagykőrösről való (58. ábra). Ennek, sajnos, a jelen századi átfestés miatt nem állapítható meg a pontosabb kora. Egészében véve azonban a megjelenése, beleértve a támla lécrácsát is, nem mond ellent a XVIII. század végi datálásnak,⁴⁹ mégis az ilyenféle támlaképzés szokott retardációját ismerve, nem lehetünk biztosak felőle, hogy nem a XIX. század elejéről⁵⁰ származik-e. Kivitelezése mindenképp módos paraszt-polgárra látszik vallani.

Kecskeméten ugyancsak meghonosodott a csuklós támlájú pad, olyannyira, hogy a XIX. század derekán is szobabeli bútorként használatos még, ámde kimondottan a város földműves lakosságánál (38. ábra).⁵¹ A Duna déli szakaszán fekvő kisvárosban, Mohácson pedig, szintén parasztoknál, még az 1930 körüli években is szobabútorként volt szokás alkalmazni (39., 43. ábra).⁵²

Másrészt a két legkorábbi datált, azonos kéztől származó, gazdagon faragott díszítésű és módos parasztgazda tulajdonosra valló, átfordítható támlájú padot Békéscsabáról ismerjük, 1797-ből (59. ábra), illetve 1799-ből.⁵³ Márpedig Békéscsaba akkoriban csak falu volt, igaz, hogy nagyon népes. Ha figyelembe vesszük, hogy ez a község a török uralom alatti elpusztulása után csak 1715-ben települt újra, jórészt szlovák lakossággal, arra is gondolhatunk, hogy az ideköltözők esetleg a korábbi, felvidéki otthonokból hozhatták magukkal az ilyen padok ismeretét. Ezt látszana megerősíteni az a tény is, hogy a békési szlovákok körében valóban meglehetősen korán kimutatható a csuklós támlájú pad, nevezetesen Tótkomlóson is a múlt század elején (62—63. ábra). Az is kétségtelen, hogy Békéscsaba és Tótkomlós mellett, legalábbis a szintén szlovákok lakta mezővárosban, Szarvason⁵⁴ és a magyar—német—szlovák vegyes lakosságú Mezőberényben⁵⁵ ugyancsak használták.

A kérdés megítéléséhez nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk azt a tényt sem, hogy az említett két legkorábbi ilyen pad feliratában, ami „K 1797” (59. ábra) és „K 1799”, a K betű a magyar „készült” szónak a népi gyakorlatban szokásos rövidítése — ugyanígy látható egyébként egy mezőberényi, 1871-es datálású csuklós támlájú padon is.⁵⁶ Ez a rövidítés tehát arra vall, hogy a XVIII. század végi békéscsabai padok magyar faragónak a munkái.⁵⁷ Szlovák anyanyelvű készítőnél ebben a korai időszakban — TÁBORI

⁴⁸ Vö.: SZABOLCSI, 1972: 115—117. lap, XI/a—b. tábla.

⁴⁹ Vö.: TARKÁNY SZÜCS, 1961: XXI. tábla.

⁵⁰ Vö.: Magyar népi díszítőművészet, 1954: 107. ábra.

⁵¹ VAHOT, 1853: 120.

⁵² A Néprajzi Múzeum 60.46.3 ltsz.-ú csuklós támlájú padja gyűjtőjének, GYÖR-GYI Erzsébetnek adata a tárgy leltárcéduláján.

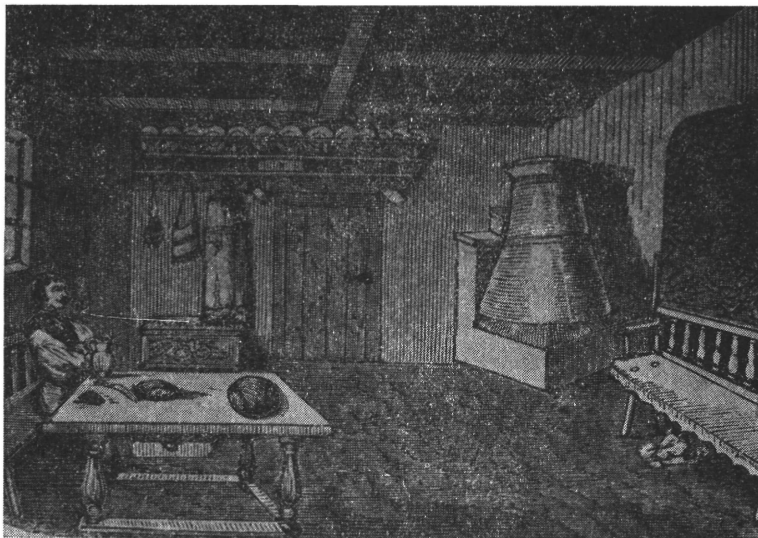
⁵³ TÁBORI, 1974: 158—165. ábra.

⁵⁴ BALASSA M. Iván szíves közlése.

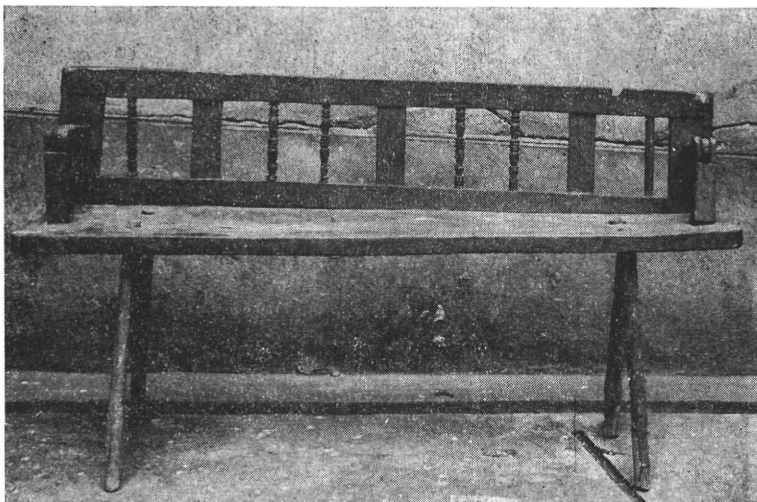
⁵⁵ BARTÓKI—HENTZ, 1973: 328.

⁵⁶ BARTÓKI—HENTZ, 1973: 12. ábra.

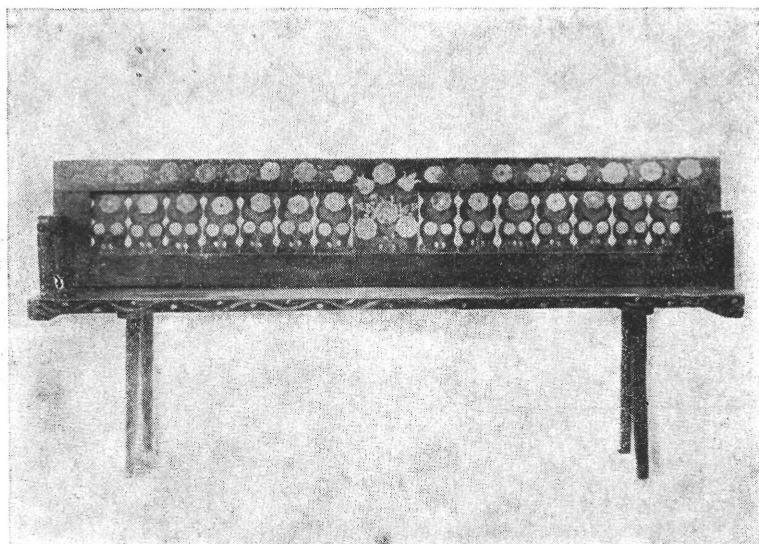
⁵⁷ Már így írja: BÁTKEY, 1906: 163.

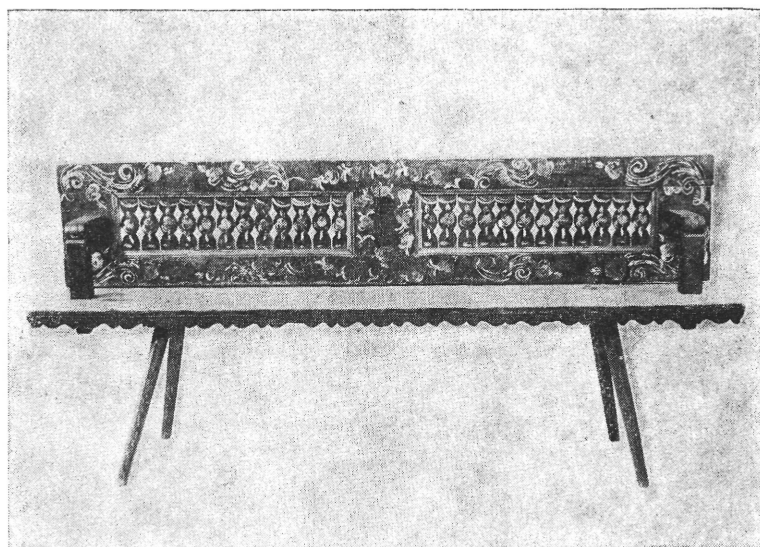
38. ábra. Csuklós támlájú pad magasra vetett ágy előtt, városi parasztházban. Kecskemét. VAHOT, 1853: 120. után.

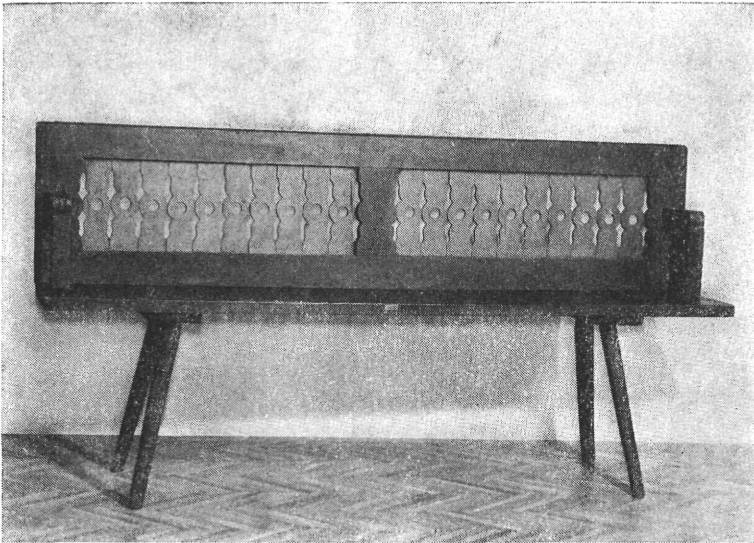
39. ábra. Csuklós támlájú pad, *klupa pri okresajka*. Mohács. XIX. sz. Pécs, Janus Pannonius Múzeum)

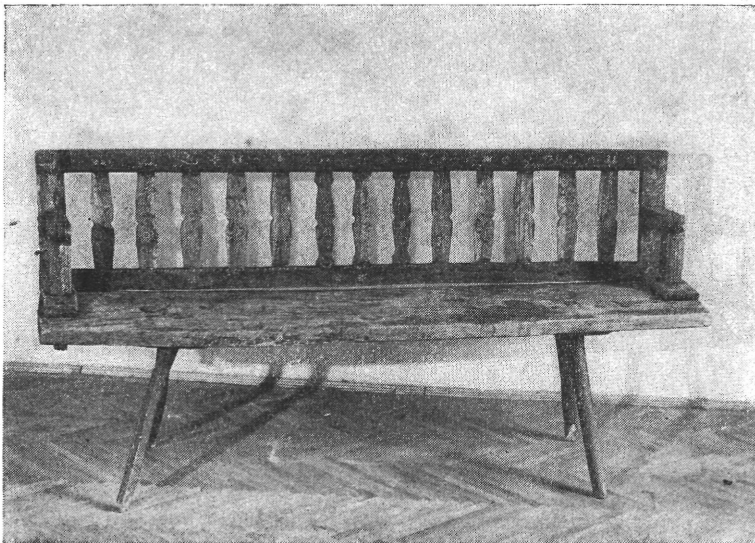
40. ábra. Csuklós támlájú pad. Baja környéke. XIX. sz. második fele
(Budapest, Néprajzi Múzeum)

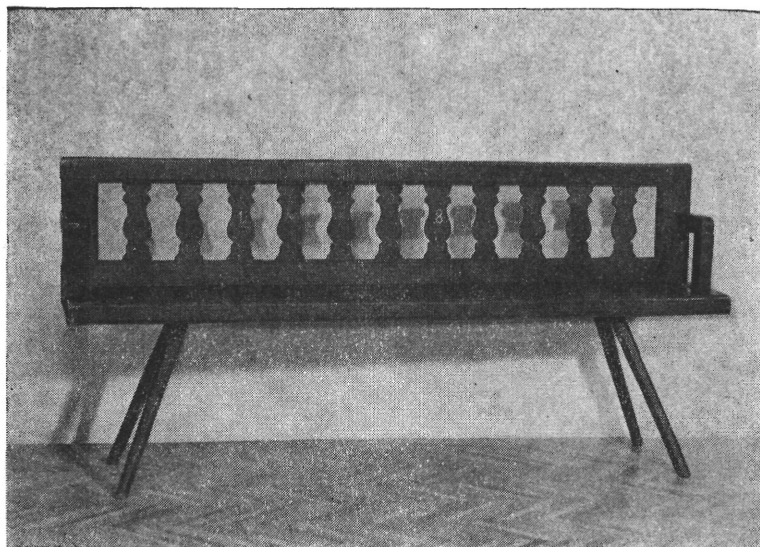
41. ábra. Csuklós támlájú pad. Békéscsaba. 1857 (Bp., Népr. Múz.)

42. ábra. Csuklós támlájú pad. Cserépalja (Crepaja), v. Torontál m., Jugoszlávia. 1896 (Bp., Népr. Múz.)

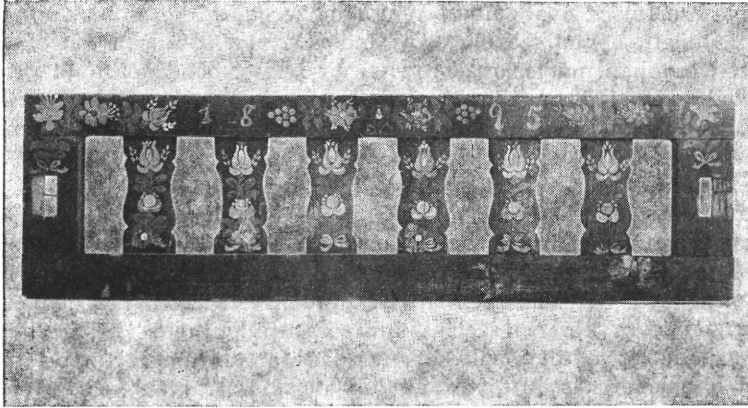
43. ábra. Csuklós támlájú pad, *díca klupa*. Mohács. XIX. sz. második fele (Bp., Népr. Múz.)

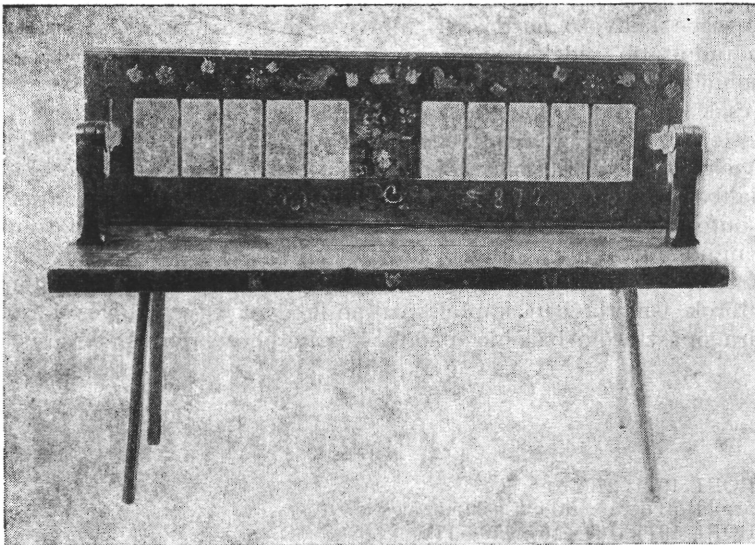
44. ábra. Csuklós támlájú pad. Duna-mente, v. Bács-Bodrog m., Jugoszlávia. 1887 (Bp., Népr. Múz.)

45. ábra. Csuklós támlájú pad. Duna-mente, v. Bács-Bodrog m., Jugoszlávia. XIX. sz. utolsó negyede (Bp., Népr. Múz.)

46. ábra. Csuklós támlájú pad háttámlája, ringő karja v. homloka. Szakmár, Bács-Kiskun m. 1895 (Bp., Népr. Múz.)

47. ábra. Csuklós támlájú pad, ringő. Szakmár, Gombolyag-szállás. 1872 (Bp., Népr. Múz.)

György véleményével ellentétben⁵⁸ — nem tételezhető fel a magyaros rövidítés alkalmazása; nem valószínűsíti ezt a békési szlovákság körében a későbbi időkben általános gyakorlat sem. Bonyolíthatja a felvetett problémát, amennyiben az erre vonatkozó közlés hitelesnek bizonyul, hogy a legkorábbi évszámot viselő tótkomlói csuklós támlájú padot (62. ábra) viszont az azt birtokló család hagyománya szerint az evangélikus templom berendezésén dolgozó, majd helyben megtelepedett, német származású vándorasztalos, Bindrim József készítette volna,⁵⁹ ezen azonban már szlovák nyelvű a rövidítésben adott felirat: „RO PA 1823”, azaz „az Úr 1823. évében”, hasonlóan a korban hozzá legközelebb álló, 1839-es évszámú, békéscsabai átfordítható támlájú pad feliratához, amelyen ez áll: „Roku Pane 1839”.⁶⁰

Ezzel a korai falusi terjedéssel szemben az egyéb falusi eredetű magyarországi emlékműanyag, a datált vagy díszítésének stílusjegyei alapján datálható példányok alapján ítélve, mind meglehetősen kései. A század első felében csupán egy orosházi eredetű darabról tudok, ez 1841-ben készült, a helyben divó stílusban virágozva.⁶¹ Ezzel kapcsolatban mindenesetre meg kell jegyezni, hogy NAGY Gyula szíves közlése szerint, ami az átbillenthető támlát illeti, Orosházán ezt a padot egyedülállónak kell mondani, amely mögött nem áll nagyobb fokú helyi elterjedtség. A további falusi darabok, miként azt számos datált és pontosabban datálható példány is jelzi, többnyire a XIX. század második feléből valók (lásd pl.: 42., 44—48., 55—56. ábra).⁶² Sőt készültek ilyen padok a XX. században is még, így a Dél-Alföldön, mint a kalocsai szállásokhoz tartozó Öregcsertőről származó, 1909-es évszámú darab példázza (64. ábra). A palóc példányok között akadnak még ennél is későbbiek. A század második negyedében is faragták őket, mint például egy 1930-ból származó, pilinyi csuklós támlájú padot, és egy 1931-es évszámút Karancskesziből.⁶³

Mindez a magyarországi általánosabb falusi terjedés igen kései voltára figyelmeztet, ami jórészt gazdasági okokkal magyarázható. Összefügg ez azzal, hogy a kevésbé kedvező gazdasági, illetve értékesítési lehetőségekkel rendelkező, elmaradottabb vidékeken csak a XIX. század derekától, az 1848-ban kivívott jogbágyfelszabadítást követően teremtődött meg a lehetősége annak, hogy ne csak egyedül a menyasszonyi ládát szerezzék be a parasztcsaládok asztalosmestertől, de lehetőleg az egész lakást asztaloskészítményekkel bútorozzák be. Azoknak a városoknak az asztalosai tehát, ahol a polgárság körében a korábbiakban a csuklós támlájú pad befogadást nyert, ekkor adták tovább, az egyéb bútorokkal egyetemben az ilyen padot is a környékbeli falusiaknak, miközben mindenütt átalakították a helyileg uralkodó népi ornamentális stílusnak megfelelően a díszítés céljára kínálkozó legfőbb felületét, a támlát. Az asztalosbútorok ismeretében kaptak azután kedvet egyes ügyes kezű barkácsolók, faragópásztorok hasonló padok készítéséhez, nyilván elsősorban ott,

⁵⁸ TÁBORI, 1974: 278.

⁵⁹ A tárgyat gyűjtő Linder László szíves közlése.

⁶⁰ TÁBORI, 1974: 166—167, 170—171.

⁶¹ Az orosházi Szántó Kovács Múzeum 52.637.1 ltsz-ú tárgya.

⁶² Lásd még: PECSINÉ, 1973: 98.

⁶³ TÓTH, 1945: 195. és 197. ábra.

ahol az asztalostól való beszerzés anyagi vagy más nehézségekbe ütközött.⁶⁴

3.2. Az átforgatható támlájú padoknak az elterjedése, amint arra az emlékanyagból következtetni lehet, az egykori Magyarországon is éppúgy sporadikus volt, akárcsak a legtöbb európai országban (67. ábra). Foltokban megtalálható volt a Felvidéken, a mai Szlovákia területén, nem csupán a városokban, mint Korpona példáján láthattuk (52. ábra), hanem faluhelyen is,⁶⁵ így az egykori Árva megye községeiben.⁶⁶ A Palócságban, az ismert ilyen padok lelőhelyei alapján következtetve, elsősorban a Karancs vidékén lehetett otthonos, körülbélül a Balassagyarmat és Salgótarján között fekvő községekben (vö.: 53—54., 57. ábra),⁶⁷ egészen Kazárig és Vizslásig, ahol még a közelmúltban is meglehetősen általános volt a használata.⁶⁸ Ezen a területen kívül fekvő, dél-nógrádi községből, Vanyarcról való viszont a balassagyarmati Palóc Múzeumnak egy pásztor faragta, 1888-as datálású példánya.⁶⁹

Az Alföldről, a Tiszántúlról a korai időkből felhozott, tárgyunkra vonatkozóan ítéhető, debreceni említések mellett már szó volt a csuklós támlájú padoknak a békési szlovákok körében kimutatható, intenzív használatáról (vö.: 41., 59—63. ábra). Ugyancsak szóba került az Orosházán fennmaradt 1841-es évszámú példány. A Duna—Tisza közén a már említett városokon, Nagykőrösön (58. ábra) és Kecskeméten (38. ábra) kívül megvolt, sőt igen nagy kedveltségnek örvendett az ilyen pad a Kalocsáról kirajzott szállásokon⁷⁰ (46—51., 64. ábra). A Kalocsával sokkal lazább kapcsolatban állt Dunapatajon⁷¹ és Hartán⁷² már, noha ismerték ugyan, nagyobb népszerűsége, úgy látszik, nem tudott szert tenni. Hihetőleg hasonló lehetett a helyzet Baja környékén (40. ábra), ahol erőteljesebb elterjedettségnek nem sikerült nyomára jutni. FÉL Edit gyűjtése nyomán ismerjük szeremlei használatát.⁷³

A tárgy típus dél felé való nyomulása nem állt meg itt, ahogy ezt a volt Bács-Bodrog megye Duna menti sokác községeiből az 1896. évi ezredéves kiállításra begyűjtött két ilyen pad (44—45. ábra) is bizonyítja. Ugyanezen a kiállításon még délebről, az egykori Torontál megyéből, Cserépalja (Crepaja) szerb községből is szerepeltek csuklós támlájú padok, ezek egyike a Néprajzi Múzeum Bútorgyűjteményét gazdagítja (42. ábra). A nagyfokú formai megfelelésből ítélve, ugyancsak az Alföldön át jutott el még keletebbre is a csuklós támlájú pad, az egykori Krassó-Szörény megye román lakosságához.⁷⁴ Az ezredéves kiállításnak az itteni Tornaréváról (Tirnova) származó házában is voltak ilyen

⁶⁴ Vö.: K. CSILLÉRY, 1972: 36—38, 63.

⁶⁵ LANGER, 1955: 38/5. tábla.

⁶⁶ KLUSÁČEK—KOVÁŘ—SCHLAFFER—ŠUBERT, 1895: 118.

⁶⁷ Lásd még: MALONYAY, 1922: 507. ábra; DORNYAY, 1927: 118—119; TÓTH, 1945: 195—197. ábra.

⁶⁸ FLÓRIÁN Mária szíves közlése.

⁶⁹ KAPROS Márta szíves közlése a múzeum 71.34.1 ltsz-ú tárgya alapján.

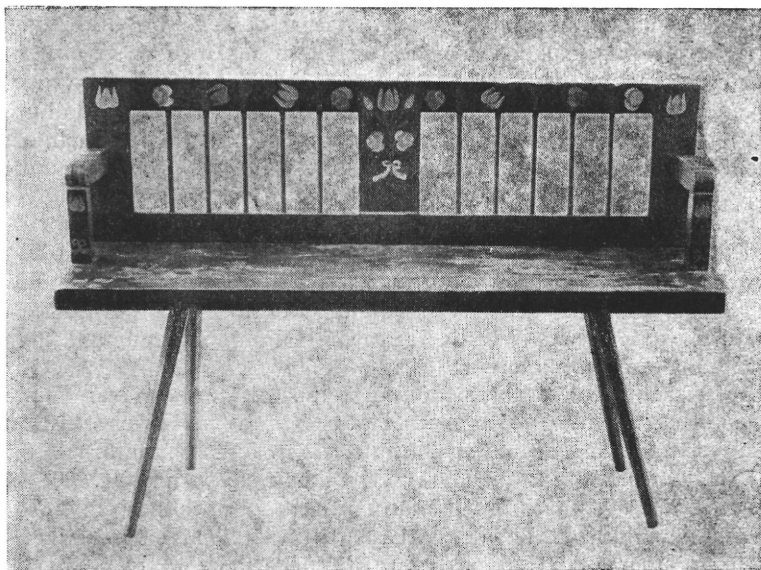
⁷⁰ PÉCSINÉ, 1973: 97.

⁷¹ Saját gyűjtés, 1948.

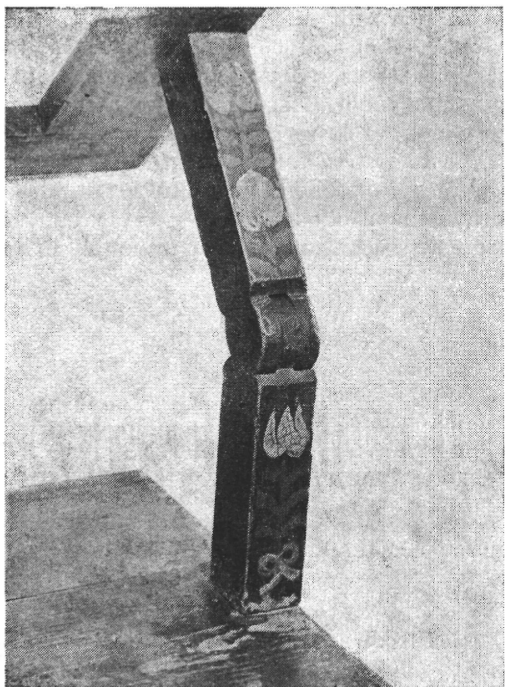
⁷² FÉL, 1935: 15.

⁷³ A Néprajzi Múzeum F. 98552 és F. 98553 ltsz-ú fényképe szerint, amelyet FÉL Edit készített, 1950-ben.

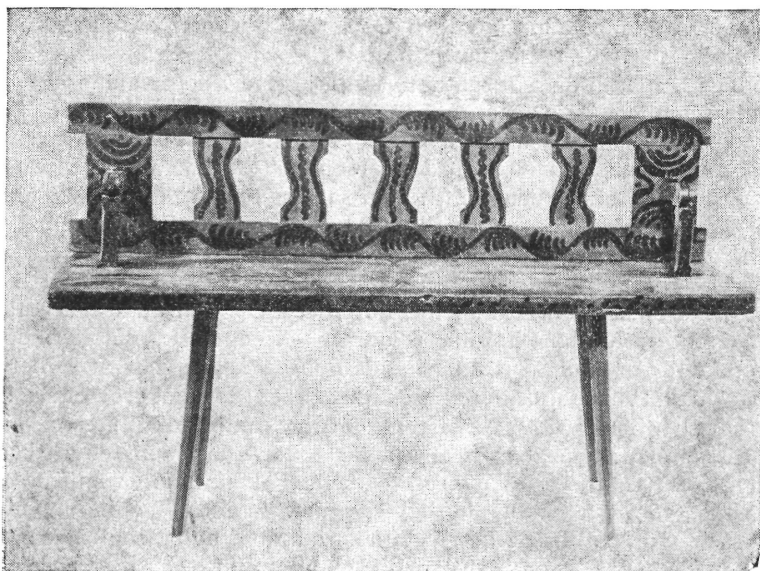
⁷⁴ CAPESIUS, 1974: VII/5. tábla.

48. ábra. Csuklós támlájú pad, ringő. Szakmár. 1880-as évek vége (Bp., Népr. Múz.)

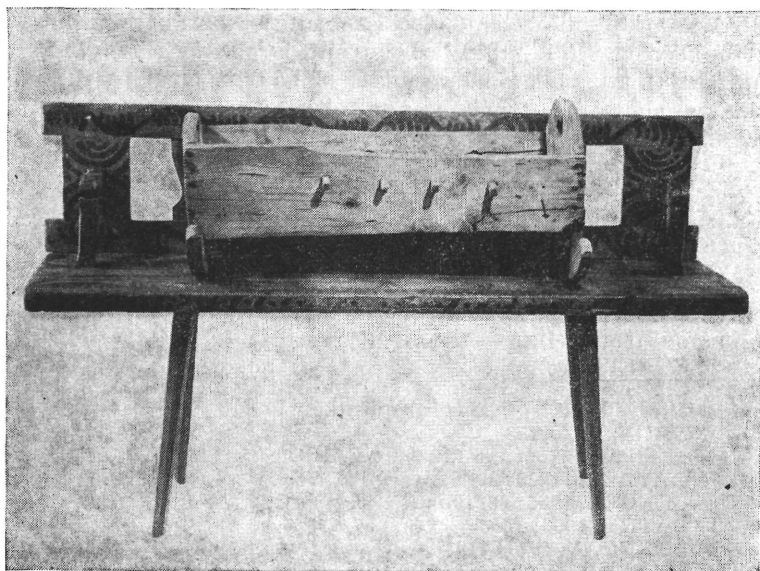

49. ábra. Az előbbi ábrán látható pad csuklós karja.

50. ábra. Csuklós támlájú pad, ringő. Szakmár. Századforduló (Bp., Népr. Múz.)

51. ábra. Az előbbi pad az egykor rajta állt kisbölcsővel.

padok,⁷⁵ egy példány pedig a Borlóról (Borlova) a bukaresti Szabadtéri Múzeumba áttelepített házban látható.⁷⁶

A Dunántúlon a forgatható támlájú pad a legáltalánosabbá Baranya megye déli részében, az Ormánságban vált, ahonnan Szaporcáról⁷⁷ és Diósvizlóról⁷⁸ került be példánya a pécsi Janus Pannonius Múzeum néprajzi gyűjteményébe. Nemkülönbön kedvelt volt Mohácson is (39., 43. ábra). Eljutott ez a pad Somogyba is,⁷⁹ ahol Szennán a támla sajátos formát kapott (65. ábra).⁸⁰ A magyarországi elterjedés legnyugatibb adata Göcsejből való, a festőművész NAGY Sándor gyűjtéséből,⁸¹ itt azonban már nemigen gyökeresedhetett meg — GÖNCZI Ferenc például meg sem említi az összefoglalásában. Nyilván Baranyából került át a szerzésméregi magyarsághoz, amint azt GARAY Ákosnak 1910-ben Kórógyon végzett gyűjtéséből tudjuk (66. ábra).⁸² Miként azt a támlakiképzés jelzi, hazánkban, tehát nyilván a Dunántúl délnyugati szakaszán át kellett, hogy eljusson tárgyunk Horvátországba, ahonnan Sziszek környékéről, Stari Farkašićból közli a képét Milovan GAVAZZI.⁸³ Ott áll a csuklós támlájú pad az ágy előtt Josip Broz Tito szülőházában is, a szlovén határ közelében fekvő Kumrovecben.

3.3. Azokon a magyarországi vidékeken, ahol végül is megkedvelték a csuklós támlájú padot, ott egy-egy kisebb gócon belül nagymértékben általánossá tudott válni. Ez pedig annak tulajdonítható, hogy hazánkban ez a szinte egész Európán át országról országra adott bútordarab megfelelő, a komplikált felépítés kivitelezésével járó fáradságot, illetve többletköltséget érdemessé tevő funkciót nyert. Mint ugyanis jól tudott, minálunk az ilyen padot elsősorban gyermekágy pótlóként értékelték.

Ezt a feladatot tárgyunk ritkábban a fal elé tolva látta el, amint ezt a felvidéki példányokkal kapcsolatban Karel LANGER írja.⁸⁴ Ekként jelzi a használatot BÁTKEY Zsigmond is, általánosságban említve, a Néprajzi Múzeum békéscsabai XVIII. századi ilyen padja kapcsán.⁸⁵ DORNYAY Béla azonban már lokalizáltan, Karancslapujtőről írja, hogy gyermekágyának a falhoz támasztották a csuklós támlájú padot.⁸⁶ Talán figyelembe vehető mindehhez a FLÓRIÁN Mária által a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum számára Karnacsberényben gyűjtött, 1890-ben készült *forgós lóca* (F. 73.15.18. ltsz.) kapcsán feljegyzett azon adat, miszerint ez a pad párjával együtt az *első házban*, az ablakok előtt állt,⁸⁷ tehát az asztal mellett, a falnál, egészen 1950 körül.

⁷⁵ JANKÓ, 1897: 114—115.

⁷⁶ FOCŞA, 1958: 89.

⁷⁷ 59.394.1 ltsz. A Janus Pannonius Múzeum tárgyaira vonatkozó adatokat MÁNDOKI László volt szíves közölni.

⁷⁸ 52.1029.1 ltsz., lásd: ARNOLD, 1909: VI/19. tábla; KODOLÁNYI, 1960: 56—57. lap közötti tábla; FÜZES—MÁNDOKI, 1963: 34, 42.

⁷⁹ GÖNCZI, 1937: 103.

⁸⁰ CS. SEBESTYÉN Károly helymegjelölés nélkül közli, a helymeghatározást a támla jellegzetes kiképzése valószínűsítheti.

⁸¹ NAGY, 1903: 233.

⁸² Lásd még: Néprajzi Múzeum F. 11630.

⁸³ GAVAZZI, 1940: 20. ábra.

⁸⁴ LANGER, 1955: 38. tábla.

⁸⁵ BÁTKEY, 1906: 165.

⁸⁶ DORNYAY, 1927: 118.

⁸⁷ FLÓRIÁN Mária szíves közlése.

A fal melletti elhelyezésnél sokkalta gyakoribb volt azonban Magyarországon az, hogy — akárcsak Dél-Lengyelországban — az ágy elé tegyék a forgatható támlájú padot, azoknak a korábban az ágy elé állítani szokott, támla nélküli padoknak a helyébe, amelyek nem csupán lépcsőül szolgáltak a magas ágyra való fellépéshez, hanem a teknőbölcst, esetleg alacsony talpas bölcst használó területeken éjszakára az ilyen bölcso emelvényeül is. Ekként szolgált az 51. ábrán látható szakmári pad is, a rajta látható kisbölcsovel együtt.⁸⁸ Így tartotta a bölcst, 1909-től kezdődően több éven át a 64. ábrán bemutatott pad is, és ugyancsak így alkalmazták még 1927-ben is a 43. ábrán látható mohácsi csuklós támlájú padot. GÖNCZI Ferenc 1923—1937 közt gyűjtött adatai szerint Somogyban is a *pólyateknőt* ilyenre helyezik — „ahol még van”.⁸⁹ MADARASSY László a Karancs vidékén 1933-ban tett gyűjtőútja alapján a gyermekágyas asszony ágyáról írja, hogy „a teknőpólyát a leeséstől a lóca háta védte”.⁹⁰

Az ágy előtti, támla nélküli padocskától örökölte át a csuklós támlájú pad a Dél-Alföldön hallható *rengő*, *ringó*⁹¹ (lásd pl.: 46—51., 64. ábra), a baranyai *ringó*,⁹² illetve a somogyi *rengőszék*⁹³ nevet. Ez az elnevezés ugyancsak átment azonban néhol a szintén az ágy előtt alkalmazni szokott, rögzített támlájú padra is, így például Hódmezővásárhelyen (*rengőszék* vagy *rengőpad*),⁹⁴ ahol a csuklós támlájú pad egyébként nem is nyert befogadást.

Ágy elé állítva mutatja a csuklós támlájú padot már a legkorábbi, 1853-ban megjelent ábrázolás is, amelyen kecskeméti parasztház szobájában látható (38. ábra).⁹⁵ Majd a továbbiakban ezt jelöli tárgyunk elsődleges helyeként, a fal mellé támasztás tárgyalásánál felsoroltak kivételével, minden hazai adat (vö.: 66. ábra).

Az ilyen pad kifelé fordított támlája mögött kétségtelenül nagyobb biztonságban lehetett a kisbölcso, mint volt a támla nélküli padon. Az ez irányú gyűjtőmunka megindulásának az idejére azonban a teknőbölcso és egyéb alacsonyabb bölcso nagyrészt eltűntek már a használatból, erről tehát már alig hallhattak a kutatók. Másrészt magának a csuklós támlájú padnak a divatba-jötte sem mindenütt érthette be a teknőbölcso és társaik használatát. Sőt talán maga is hozzájárulhatott eltűnésükhöz, amennyiben lehetőséget adott rá, hogy a csecsemő pusztán pólyába kötve, ámde mindennemű bölcso nélkül, a kifelé fordított támla mögött feküdjön, amint ezt a 46. ábrán látható szakmári tárgy gazdái ezen *ringó* készültének idejére vonatkozóan előadták. Az Ormánságból is hasonlóképp írta LUKÁCSY Imre 1907-ben a *vetelő padról*, hogy „a bölcst helyettesíti”.⁹⁶

Szakmáron tehát a századfordulón a csuklós támlájú padon egyaránt fekehetett kisbölcsoben vagy anélkül is a csecsemő. Az itteni adatközlők minden-

⁸⁸ Ezt a tárgye gyűjtést FÉL Edit gyűjtötte 1938-ban. Közli: FÉL, 1938: 249.

⁸⁹ GÖNCZI, 1937: 103.

⁹⁰ MADARASSY, 1934: 130.

⁹¹ Vö.: CS. SEBESTYÉN, 1937: 11.

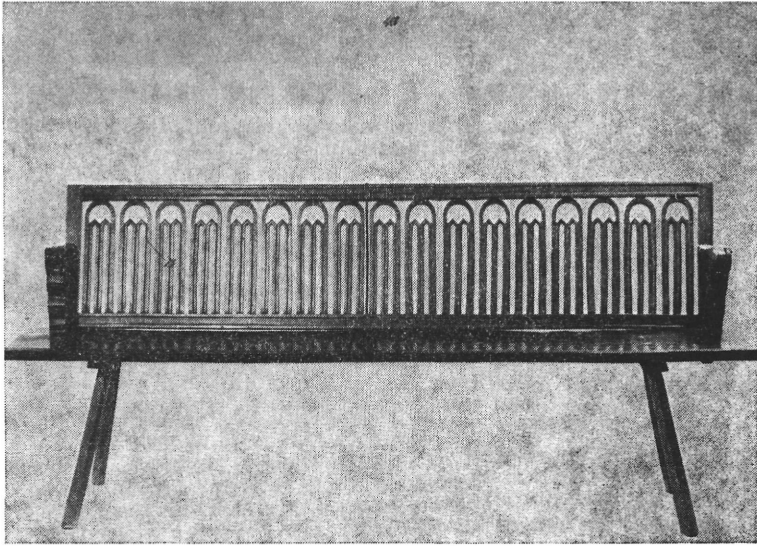
⁹² FÜZES—MÁNDOKI, 1963: 35.

⁹³ GÖNCZI, 1937: 103.

⁹⁴ Lásd pl.: K. CSILLÉRY, 1972: 26. tábla.

⁹⁵ Erre az ábrázolásra ÉGETŐ Melinda volt szíves felhívni a figyelmemet.

⁹⁶ LUKÁCSY, 1907: 18.

52. ábra. Csuklós támlájú pad. Korpona (Krupina), v. Hont m., Csehszlovákia. XVIII. sz. vége—XIX. sz. eleje (Bp., Népr. Múz.)

esetre azt is megjegyezték, hogy az a csecsemő, akinek közvetlenül a *ringőre* ágyaztak, ha a 3—4 hónapos kort elérte, átkerült a magas talpas bölcsőbe. Majd amikor onnan kinőtt, másfél-két éves korától ismét a *ringőn* aludt. Csak 4—5 éves korától engedték az ágyon hálni, amikor már nem kellett attól tartaniuk, hogy éjjel esetleg az ágyba vizek. Volt azonban olyan család is, ahol egészen 6—7 éves korukig a csuklós támlájú padon feküdtek a gyermekek, addig, ameddig éppen befértek a két csuklókar közé. A várostól távol fekvő Kalocsa környéki szállásokon élt ez a gyakorlat, miként a Homokmégy egyik szállásából 1925-ben önálló községgé alakult Öregcsertőn is, így a 64. ábrán látható pad gazdáinál.⁹⁷

Somogy megyére vonatkozóan GÖNCZI egy éves korban jelöli meg azt az időpontot, amikor a kisdud kikerült a *pólyateknőből* vagy bölcsőből és az ágy előtt álló *rengőszékre* fektették.⁹⁸

Általában így, gyermek hálóhelyként emlegetik a csuklós támlájú padot Magyarországon. Mohácson még a neve is ezt a szerepet hangsúlyozta: *díca klupa*, azaz „gyermekpad”.⁹⁹ Kalocsa környékén pedig az ilyen padok mind-egyikénél kiderül, hogy valamelyik családtag születése alkalmával készítették.

A Békéscsabán 1852-ben megalkotott, a jelen munka 60. ábráján bemutatott, forgatható támlájú padot viszont nappali szunyókálásra vették igénybe, ugyan-csak kifelé fordítva a támláját.¹⁰⁰

⁹⁷ A 46—49. és 64. ábrán bemutatott tárgyak adatai. Saját gyűjtés.

⁹⁸ GÖNCZI, 1937: 106.

⁹⁹ GYÖRGYI Erzsébet gyűjtése a 60.46.3. ltsz-ú pad kapcsán (43. ábra).

¹⁰⁰ A tárgyat 1930-ban gyűjtő Linder László adata.

Minthogy a magyarországi parasztházakban — a kora-középkori egysejtű hajlékoknak szükségszerű rendjéhez ragaszkodva — az volt az általános, hogy az ágy magában a lakószobában legyen elhelyezve, és mivel ugyanekkor a helyéről elmozdítható szobabeli ülóbútort, támlásszéket és padot az ágy elé volt szokás állítani, természetes, hogy a csuklós támlájú padok túlnyomórészt szintén itt kaptak helyet. Mivel pedig a szülőasszony ágyául a rendszerint a szoba főhelyén álló első ágy volt kijelölve, a forgatható támlás padot is ide, ez elé állították. Ezen padok parasztházbeli meghonosodásának idejére azonban az első ágy már régen előlépett azzá a díszbútorrá, amely napközben minél magasabbra felvetve, a család tehetőségét volt hivatva kifejezni, vagy legalábbis elhitetni. Ez a szerep azután, a díszágy elé való más ülóbútorokkal egyetemben, a forgatható támlás padokra is ráruházódott. Ilyen célra ez a pad-típus nagyon alkalmas volt, a *vetett ágy* tömegét mintegy aláhúzó foltjával, támlája ritmikusan ismétlődő rácsozatával (38. ábra). Amennyiben pedig, mint a most idézett karancsberényi *forgós lóca* esetében láthattuk, elvétele az asztal menti szeglet, a *szentsarok* falánál jelölték ki a helyét, ott még inkább ilyen reprezentatív szerep várt rá.

Mindezt a díszítő-reprezentáló funkciót a csuklós támlájú pad általában a lakószobában töltötte be, speciális szerkezetének rendszeres hasznosítására igazában csak itt adódott lehetőség. Az ilyen padnak a tisztaszobában való felállítására végül is csak kevés területen került sor. Így volt ez például, mint volt róla szó, Karancsberényben. Így alkalmazták az egykori Dél-Magyarországon. Jellemző, hogy az ezredéves kiállítás néprajzi falujának azon három házában, ahol egyáltalán megvolt a csuklós támlájú pad, tehát a Bács-Bodrog megyei sokác (vö.: 44—45. ábra), a Torontál megyei szerb (vö.: 42. ábra) és a Krassó-Szörény megyei román házban, mindenütt ott állt a ház minden egyes ágya előtt, tehát nem csupán a lakószobában — a sokácoknál a hálókamrában —, hanem az első szobában is.¹⁰¹

A későbbiekben azután, ahogy idővel az egyéb régies berendezési tárgyakal egyetemben az átbillenthető támlájú pad is kezdte értékét veszíteni, a magyar paraszti lakásokban is mind hátrább és hátrább, kijebb és kijebb került, még az ország legelmaradottabb területein is.

A néprajzi gyűjtések már jórészt éppen ezen folyamat lezajlásának idején ismerkedhettek ezzel a tárggyal. Már GARAY Ákos is úgy rögzíthette az említett, 1910-ben Kórógyon tett gyűjtőútja alkalmával, hogy az egyik helyen az első ágy, másutt meg a hátsó előtt (66. ábra) állt az ilyen pad.¹⁰² DORNYAY Béla pedig azt kell, hogy megállapítsa 1927-ben, hogy Karancslapujtón a csuklós támlájú pad már kiment a divatból.¹⁰³ GÖNCZI Ferenc sem mulasztja el hangsúlyozni, hogy az ekként készült pad használata 1937-ben elmúlóban van Somogyban.¹⁰⁴ MADARASSY László is fájdalmasan jegyzi meg 1934-ben: „a népi közízlés megváltozása következtében, mely mostanában például az otromba fakanapének kedvez, a lócatartás, lócafaragás megszűnt”.¹⁰⁵

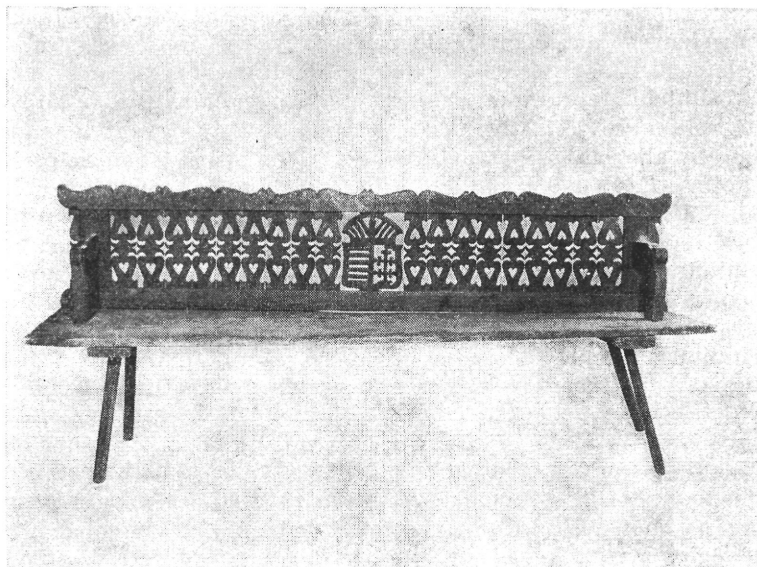
¹⁰¹ JANKÓ, 1897: 104, 109, 114—115. lap, XL, XLII, XLVI. ábra.

¹⁰² Lásd: 82. jegyzet.

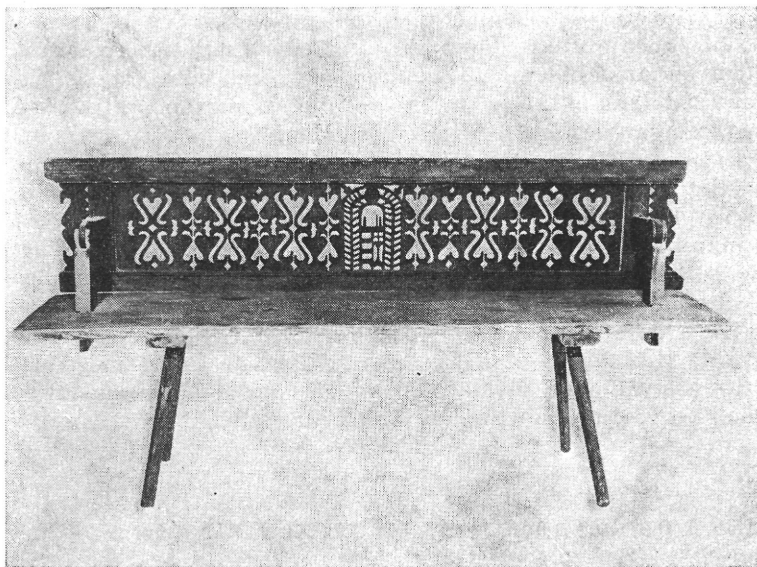
¹⁰³ DORNYAY, 1927: 118—119.

¹⁰⁴ GÖNCZI, 1937: 103, 106.

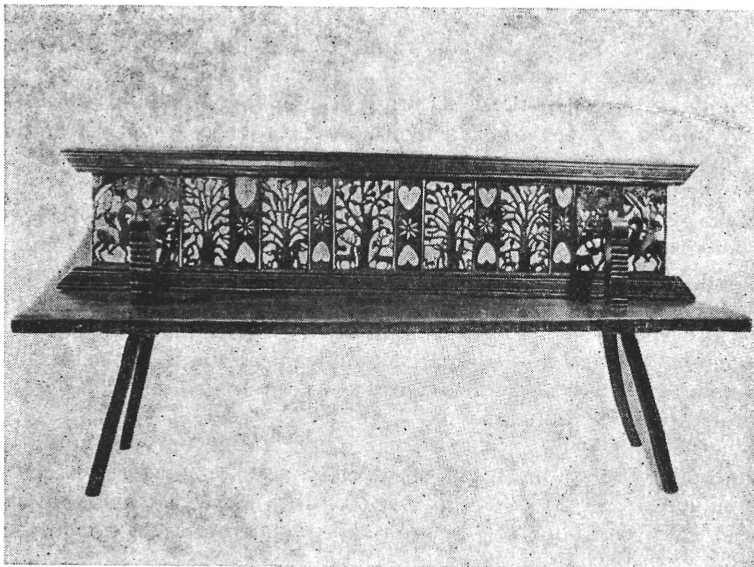
¹⁰⁵ MADARASSY, 1934: 131—132.

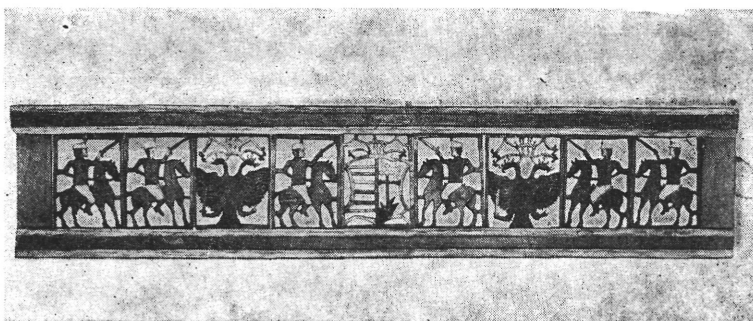
53. ábra. Csuklós támlájú pad. Húgyag, Nógrád m. Századforduló (Bp., Népr. Múz.)

54. ábra. Csuklós támlájú pad. Karancseszki, Nógrád m. Századforduló (Bp., Népr. Múz.)

55. ábra. Csuklós támlájú pad. Nógrád m. Csábrádi J. műve. 1889
(Bp., Népr. Múz.)

56. ábra. Csuklós támlájú pad háttámlája (kerete utólagosan át-
alakított). Nógrád m. Csábrádi J. műve. 1890 körül (Bp., Népr. Múz.)

Kalocsa környéki visszaemlékezésekből szépen kirajzolódik a csuklós támlájú pad kifelé hátrálásának menete. Itt a jelen században a *ringő* már nem számított a lakoszoba berendezése állandó tartozékának, a tisztaszobába pedig sohasem jutott be. Az adatközlők mind csupán a gyermekek felcseperedtéig szükséges, a bölcsőhöz hasonló, időszaki gyermekbútorként értékelték a *ringőt*. A szakmári Kapitány Ferencné is, aki 1909-ben ment férjhez, apósáék házában a padláson találta a 48—49. ábrán bemutatott, teljesen ép és használható *ringőt*, ahol azt másodlagosan polcként hasznosították, tartalék edényeket rakva rá. Ezzel szemben az Öregcsertőn lakó Bolvári Sándorék ugyanebben az évben csináltatták a 64. ábrán látható példányt, az akkor született első gyermekük részére. Az első világháború elmúltával azután Szakmáron sem készült többé új csuklós támlájú pad. A gazdagabbak ekkor már gyermekkocsit vettek, a szegényebb menyecskék meg hazulról hozták el a *ringőt*, ha a férjük otthonában nem őrződött volna meg. A felszabadulást követő társadalmi-gazdasági átalakulás nyomán, a fiatalok otthonának modernizálódásával párhuzamosan, hamarosan nem akadt többé fiatalasszony, aki igényt tartott volna a *ringő*re. Legfeljebb a nagyszülők állították be továbbra is esetről esetre a lakoszobába, így még az 1960-as években is, a kisunoka alkalmi fekvőhelyéül. 1967-ben a Szakmár Gombolyag szállásán élő egyik idős házaspár is azért vált meg nehezen az akkor már száz esztendő *ringőjétől* (47. ábra), mivel a kissé távolabb fekvő Keserűtelek szálláson lakó 3 éves unokának még mindig ezt hozták le a padlásról, ha évente két-háromszor megszállt náluk.

Kalocsa környékén azután a szobabútorként, illetve gyermekbútorként már divatjamúlt ilyen padból gyakran hétköznapi étkezéshez szolgáló ülőbútor lesz, az asztal mellé, a falhoz tolva. Ekként használták, télen a lepadlásolt konyhában, a *meleg konyhában*, nyáron a kocsiszínbén az öregcsertői 1909-es évszámú *ringőt* is (64. ábra), azt követően, hogy a gyermekek már mind kinőttek belőle. A 46. ábrán látható támla, azaz *ringő karja* vagy *ringő homlokra* ehhez a változáshoz kapcsolódóan került le az alsó részről, akkor, amikor 1944—45 körül kitétték a padot a konyhai asztal mellé. A leszerelt támlát azután betűzték a hideg fal elé, védelméül, a kisleány ágyába — aki *ringőn* azonban már egyszer sem aludt.

3.4. Felépítésüket tekintve, az egykori Magyarország területéről származó, mozgatható támlájú padok teljesen egységesek. Támlájuk az *e*) pont alatt megadott módon csatlakozik az üléshez (49. ábra), nyolcszögletű, lefelé keskenyedő, terpesz állású lábuk az ülésdeszkába csapolt. A téglalap alakú háttámla túlnyomórészt mind keretes-betétes szerkezéssel készült.

Eltérések lényegében csak a támlakeretek betétrészének a kiképzésében vannak. Ezek mibenlétét elsősorban a Néprajzi Múzeum Bútorgyűjteménye 18 ilyen padjának és 2 támlájának a bemutatásával kívánom éreztetni, segítségül híva ehhez, ahol szükséges, más múzeumok tárgyait is, illetve a rendelkezésre álló egyéb anyagot.

A támlakeret kitöltéséül az egész egykori Magyarország területén legáltalánosabban a balusztrádót alkalmazták. A közelebről megvizsgált 50 példányból 28-nál ez képezte a betétet. Esztergályozott baluszterrel ellátott példányt azonban magam csupán egyet ismerek, ez a Pécsen őrzött mohácsi pad (39. ábra). A szomszédos területekről azonban ismeretesek olyan változatok, amelyekben hengerded pálcák sora emlékeztet az esztergályozott bábokra, így Szak-

márról (47—48. ábra), továbbá Somogyból¹⁰⁶ és Göcsejből.¹⁰⁷ Egyébként a mohácsi padon is ilyen pálcával pótolták utólag a megsemmisült jobb szélső balusztert.

A balusztrádót azonban leggyakrabban baluszterek formájára kivágott, sűrűbben vagy ritkásabban elhelyezett deszkalapok sora alkotja (38., 40—46., 66. ábra). Úgy látszik, eleinte a Palócföldön is ilyen kiképzésű volt a szóban forgó padtípusnak a támlája. Erre látszik mutatni a már korábban is említett, 1888-ban készült vanyarci csuklós támlájú pad,¹⁰⁸ nemkülönben az ilyen bábsoros díszű háttámlák nyomán, szabadon továbbalakított változatok, amelyekről a következőkben lesz szó.

A támlabetétek ezen legnépszerűbb formája számtalan variációs lehetőséget kínált. Mindamellett, az ismert előzmények továbbelő hatásának megfelelően, egy-egy ilyen támla minden egyes betétlapocskája azonos formára volt szabva. Kivételesen mondható a 43. ábrán látható, barkácsoló készítette mohácsi pad, amelynek faragója, az asztalos készítette ilyen padtámlákon gyakori, szélesebb középső keresztvonalától ihletve, a támla közepére kerülő három báb körvonalát a többen némileg gazdagabban tagolta. A Milovan GAVAZZI által Stari Farkašićból bemutatott horvát padon is váltakozva szerepelnek a vékonyabb és vastagabb, illetve eltérő módon kivágott baluszter alakú lécek.¹⁰⁹

Egyébként a lécek kicsipkézése, illetve a további cifrázása már mindenütt meglehetősen önkényesen történt. Ugyanis az alkotók már nyilván nem is sejtették, hogy tulajdonképpen esztergályozott elemek síkba áttett képét kellene megjeleníteniük. Csupán dekoratív síkidomoknak tekintették a deszkácskákat, és így az ennek megfelelő további gazdagítással, mint például a bábtesteknek az áttérése (42. és 66. ábra), illetve a felületüknek a kitöltése tarka virágfejekkel, csokrokkal (40—41., 43. és 46. ábra) vagy a számjegyeire bontott datálással (44. ábra) a támlabetétek még inkább síkszerűekké váltak.

A baluszter forma feloldódása másképpen is végbemehetett. A keskeny lécekre redukált díszítményt saját kora művészeti stílusához igazítva, szervezte át gotizáló ívsorrá a Korponáról fennmaradt csuklós támlájú pad alkotója (52. ábra). Nyilván ugyancsak lécecskéknek értelmezték a betétdeszkat Nagy-kőrösön, és továbbmenve, a még a gótika idejéből megőrződött (vö.: 8. ábra!), ám a korabeli népies asztalosság által más bútorokon is igen szívesen alkalmazott¹¹⁰ négyzethálós rostélyt illesztették a helyükbe (58. ábra).

A déli területek egy részén helyenként S alakban hajló vonalú betétdeszkákkal töltötték ki a támla keretét. Így mutatja ezt egy szakmári példány (50. ábra), melyen a mozgalmasságot még a narancsvörös alapon feketével festett, hullámvonalas minta is fokozza. Az Ormánságból szolgáltat példát egy diósvizslói pad, mely viszont színesen festett virágokkal telehintett.¹¹¹ A közeli Szaporcáról származó átfordítható támlájú padot készítő falusi faragó megkísérelte a kétféle elem, a baluszterek formájára kivágott betétlapok és az S

¹⁰⁶ GÖNCZI, 1937: 103.

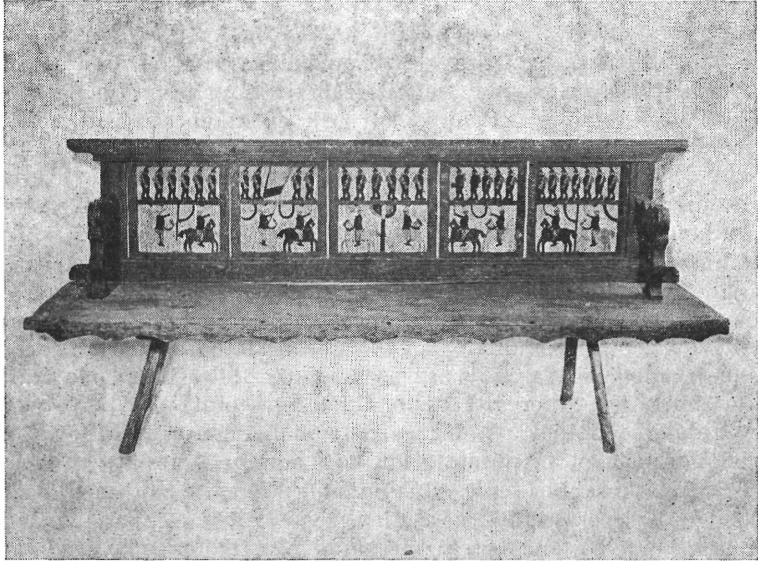
¹⁰⁷ NAGY, 1903: 233.

¹⁰⁸ Vö.: 69. jegyzet.

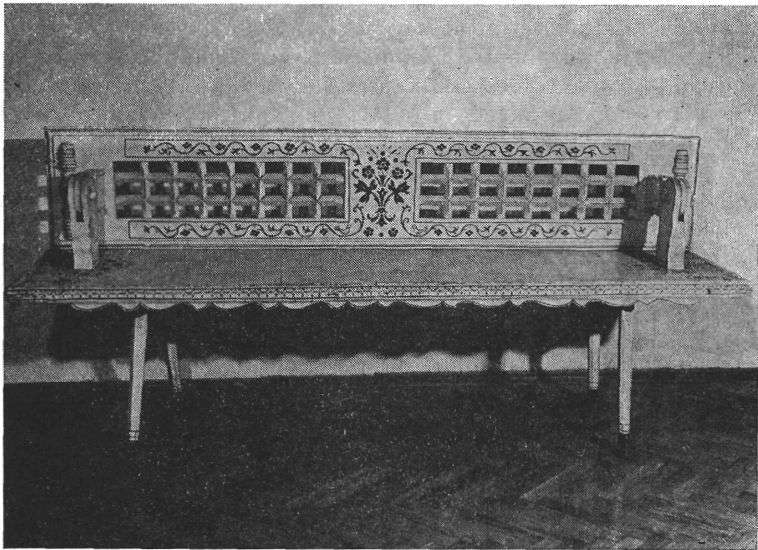
¹⁰⁹ GAVAZZI, 1940: 20. ábra.

¹¹⁰ Vö. pl.: K. CSILLÉRY, 1972: XII. és 11. tábla; paraszti faragásban lásd ugyanott: 28. tábla.

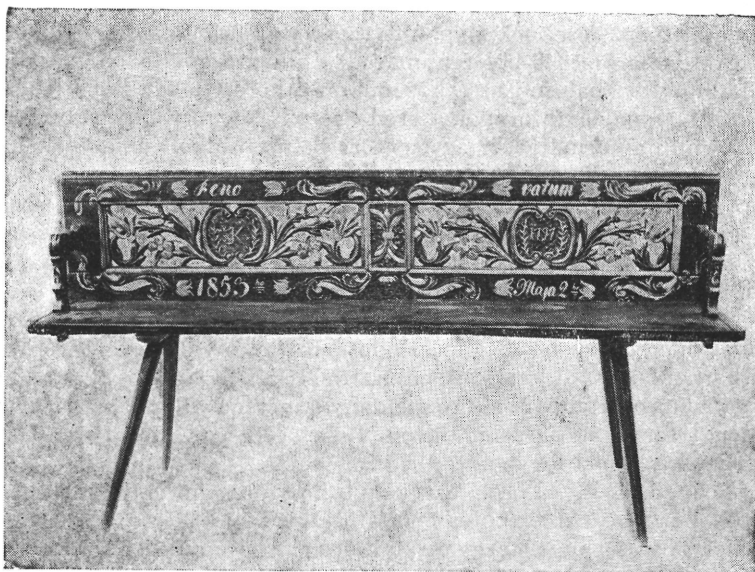
¹¹¹ Lásd: 78. jegyzet.

57. ábra. Csuklós támlájú pad. Karancsberény, Nógrád m. Feltehetőleg Gyurkó P. műve. XX. sz. eleje (Bp., Népr. Múz.)

58. ábra. Csuklós támlájú pad. Nagykőrös. XVIII. sz. vége v. XIX. sz. eleje (Nagykőrös, Arany János Múzeum)

59. ábra. Csuklós támlájú pad. Békéscsaba. Készült 1797-ben, átfestve 1853-ban (Bp., Népr. Múz.)

60. ábra. Csuklós támlájú pad. Békéscsaba, 1852 (Bp., Népr. Múz.)

alakúak egyazon kompozícióban való egyesítését, váltakozva rakosgatva őket egymás mellé.¹¹²

Az eredeti elképzeléseknek ilyenféle szétbomlására további példák is hozhatók. A Békéscsabáról 1848-ból fennmaradt csuklós támlájú pad azt példázza, hogy átalakulhatott a balusztrád a közepükön átkötött levélcsockrocskák sorává is (61. ábra).¹¹³ A palóc fafaragók kezén viszont olyan egyszerűbb vagy bonyolultabb sorminta formálódott az egykori balusztrádból, amelynek a mintavezetése a sűrűn egymás mellé szorított betélapok csipkézése által közrezárt, főként szív alakra idomított negatív foltokat is teljes mértékben számításba vette. Az asztalos készítésű padok középső keresztkötése helyét az ekként díszített palóc padokon stilizált magyar címer szokta elfoglalni (53–54. ábra).¹¹⁴

A csuklós támlájú pad magyarországi elterjedésének két kisebb egységében, nevezetesen egyrészt a dél-alföldi korai gócban, Békéscsabán és Tótkomlóson, másrészt meg a későn bekapcsolódott Karancs-vidéken, egészen egyedi megoldású háttámlák is születtek. A balusztráddíszes előképek által sugalmazott változatoktól határozottabban eltérő példányoknak az alkotói már csupán azt a követelményt tartották a szemük előtt, hogy a keretet kitöltő szabad vonalvezetésű faragvány áttört legyen.

Békéscsabán és Tótkomlóson azt a két hosszúkás mezőt, amely a támlakeret közepét merevítő keresztkötés beiktatása révén jött létre, egységes felületnek fogták fel. A korai ilyen tárgyak kivitelezői valószínűleg elsősorban a helyi templomi berendezéseken munkálkodó, és szükségképpen az igényes faragásban is jártas asztalosok voltak, akik az asztalosbútorok virágzásainak szellemében bontakoztatták ki szétáradó kompozícióikat.¹¹⁵ Ezekről a kivételes színvonalú, gondosan megmunkált, részletgazdag művekről (lásd itt: 59–62. ábra) módos parasztgazda-megrendelőkre kell következtetni. Ennek megítélésénél nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy itt is készültek kevésbé munkaigényes példányok, balusztrádot mintázó, deszkából kifűrészelt, hagyományos támlabetétekkel (41. ábra),¹¹⁶ ezekkel meg nyilván a kisebb pénzü családok voltak kénytelenek megelégedni. A dúsan faragott, drága berendezési darabok nagy megbecsülésnek örvendhettek, ez őrizte meg őket jeles számban korunkig. Értékelésüket jól jelzi az a tény, hogy a békéscsabai 1797-ben készített ilyen padot nem csupán arra találták méltónak jó fél évszázad múltán, hogy hozzáértő asztalosmesterre bízzák az átfestését, az akkor divatozó virágozást követve, hanem azt is fontosnak találták, hogy ez a felújítás jól látható helyen meg is örökítődjön a támlán: „Renovatum 1853^{ho} Maja 2^{ho}” (59. ábra).

A balusztrádos támladíszítéssel szakító, szabadon komponált díszű palóc padok jellegét legfőképpen az határozta meg, hogy az alkotók és részben a tárgyak várományosai túlnyomórészt pásztoemberek voltak. Jól tudjuk, hogy

¹¹² Lásd: 77. jegyzet.

¹¹³ Vö.: TÁBORI, 1974: 174–175, 178–179, 181.

¹¹⁴ Lásd még: DORNYAY, 1927: 118–119; ilyen díszű a Szabadtéri Néprajzi Múzeum F. 73.23.1 ltsz.-ú csuklós támlájú padja is.

¹¹⁵ Vö.: TÁBORI, 1974: 271–272.

¹¹⁶ Korai, 1839-ben készült példányát lásd: TÁBORI, 1974: 166–167; kései, 1864-ből és 1886-ból datált reprezentánsait őrzi a Szabadtéri Néprajzi Múzeum (F. 75.3.1 és F. 75.3.2 ltsz.).

ezek a faragók általában szívesen foglalkoztak áttört díszű bútorok előállításával, a csuklós támlájú padok készítésével is nagyrészt ők bíbelődtek. Az egyik legkorábbi ilyen szerkezetű padot, a már említett, támláján balusztrádot megjelenítő példányt is egy vanyarci juhász faragta, amint a felirat mondja: „Kollár István csinállá 1888 április 23”.¹¹⁷ A bonyolultabb mintázatú, közepén magyar címerrel ellátott csuklós támlájú padok közül egy karancslapujtóiról DORNYAY Béla jegyezte fel, hogy Kemenyik István juhász készítménye, saját háztartásuk számára.¹¹⁸ MADARASSY Lászlótól tudjuk, hogy századunk elején Lőrincz Pál karancskeszi juhász is több ilyen, mozgatható támlájú, ún. *karoslócát* alkotott.¹¹⁹ A szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum remekbe készült *forgós lócájának* viszont erdőkerülő, a karancsberényi Ruzsnyák György volt a mestere.¹²⁰

Ezek a faragók a figurális témáik szélesebb kibontásához találtak nagyszerű lehetőséget a padtámlákon. Egy-két figura a balusztráddíszből továbbképzett mintázathoz kapcsolódva is megjelenhet, így a Szabadtéri Néprajzi Múzeum egyik Karancs-vidéki padján négy katona a magyar címer két oldalán.¹²¹ Mégis a leggyakoribb az, hogy az egész felületet ilyen figurális díszítés borítja, többnyire összefüggő jelenetsor. Az eddigiekben előadottak után azonban joggal lehet arra gondolni, hogy az egész palóc áttört bútorfaragás, amely egyébként túlnyomódóan padokból áll, a csuklós támlájú padokon bontakozott ki. Ne feledjük el, hogy az egyik legkorábbi, 1889-ben készült, áttört figurális díszű palóc pad is — amelynek mestere, Csábrádi József, talán szintén pásztor volt — ugyancsak csuklós támlájú (55. ábra). A stílusa alapján ugyanennek a mesternek tulajdonítható, közel egykorú padtámla eredetileg szintén ilyen felépítésű pad tartozéka volt (56. ábra). Az ábrázolások kiinduló témájául az ezen a darabon is látható huszárok szolgálhattak, amire a *huszáros lóca* összefoglaló névből is következtetni lehet; ehhez a katonai emléklapok adhatták az ihletet. A korai példák arra vallanak, hogy a kiváló stílusindító mesterek, akik között első helyen kell említeni Csábrádi nevét, egyhamar fölényes biztonságot szereztek a rendelkezésre álló támlafelület kellő kihasználásában, a kompozíció felépítésében. Korán megjelentek az egyéb témák is, mint az 1889-es Csábrádi-féle padon az erdő ábrázolása,¹²² bár a katonaság még a későbbiekben is igen gyakori téma maradt, így például a második generációhoz tartozó Gyurkó Pál kanásznak tulajdonítható, szépen komponált padon (57. ábra).¹²³

¹¹⁷ Vö.: 69. jegyzet.

¹¹⁸ DORNYAY, 1927: 118—119.

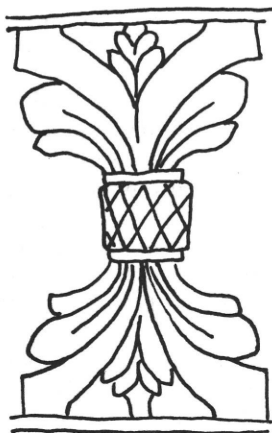
¹¹⁹ MADARASSY, 1934: 131. Egy ilyen, Lőrincz Pál által 1902-ben készített csuklós támlájú padnak a betéttábláit a Néprajzi Múzeum őrzi (56.44.14—20 ltsz.), ennek leírását lásd uo.: 138—139, a táblák néhányának képét lásd uo.: 135; FÉL—HOFER—K. CSILLÉRY, 1969: 100. tábla; RITZ, 1974: 308—309. tábla.

¹²⁰ Az F. 73.15.18 ltsz-ú tárgyat gyűjtő FLÓRIÁN Mária adata.

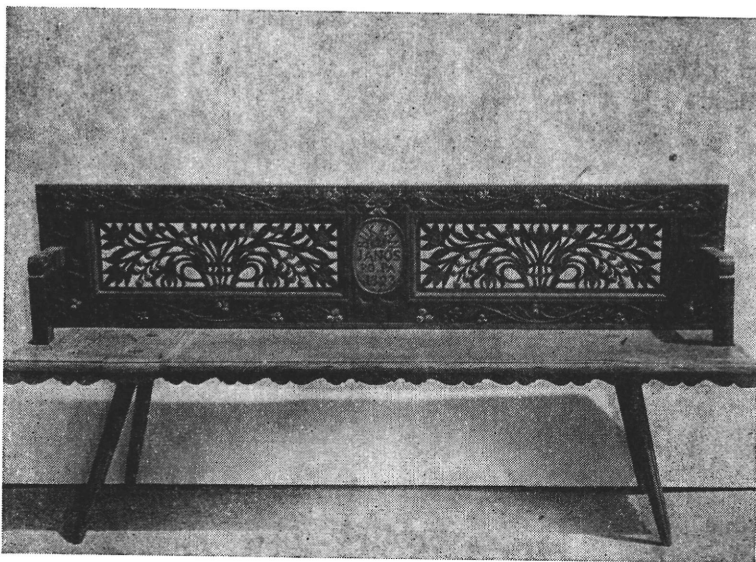
¹²¹ F. 73.23.1.

¹²² Lásd még: TÓTH, 1945: 195—197. ábra; VISKI, 1942: 315; ugyanígy a 119. jegyzetben említett táblákat.

¹²³ Lásd még: MALONYAY, 1922: 507. ábra.

61. ábra. Támla betétlapja csuklós támlájú padról. Békéscsaba, 1848 (Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum) TÁBORI, 1974: 176. után.

62. ábra. Csuklós támlájú pad. Tótkomlós. 1823 (Bp., Népr. Múz.)

Utoljára meg kell még emlékezni egy, az előbbieknél ritkábban fellépő változatról, amelyiknél a támlafelület zárt — vagy keskeny réssel megnyitott — lapot képez. Az általam ismert ilyen darabok egymástól térben és részben időben, de főként a díszítés jellegében távoliak, és nyilván belső alakulás eredményeként, teljesen függetlenül jöttek létre.

63. ábra. Csuklós támlájú pad. Tótkomlós. XIX. sz. eleje, utólag bevésétt felirattal 1870-ből (Szeged, Móra Ferenc Múzeum)

64. ábra. Csuklós támlájú pad. Öregcsertő, 1909 (Bp., Népr. Múz.)

A stílusa alapján tótkomlói eredetűnek mondható ilyen pad támlakerete egyetlen mezőt zár körül, benne domború faragással. A különböző, egymással nehezen összeegyeztethető elemekből egymás mellé zsúfolt díszítmény, a közép-pontjában elhelyezett emblémából, az üllő és harapófogó fölé koronás patkót emelő, kalapácsot tartó oroszlánokból ítélve, egykor valamely kovácsmester módosságát hirdette (63. ábra). A Tótkomlósról fennmaradt hasonló díszítésű darabok alapján¹²⁴ ez a tárgy a XIX. század elejére tehető; a támla felső keretébe bevésített felirat, „Balázs Ádámé 1870”, utólagosan került rá.

Az öregcsertői ilyen, zárt deszkahátú pad (64. ábra) közel száz évvel az előbbi után, 1909-ben, Homokmégyen készült, az ott kialakult jellegzetes stílusban, világoskék alapon tarkán virágozva. A szennai datálatlan, bár hihetőleg még a XIX. századból való pad támlája a helybeli sarokpadokéhoz hasonló megoldású, azaz két szál deszkából van, amit a támla két végén egy-egy merevítőlécc fog össze. A dísz a két deszka közti rés szélének széles karéjokat mutató csipkézése képezi (65. ábra).

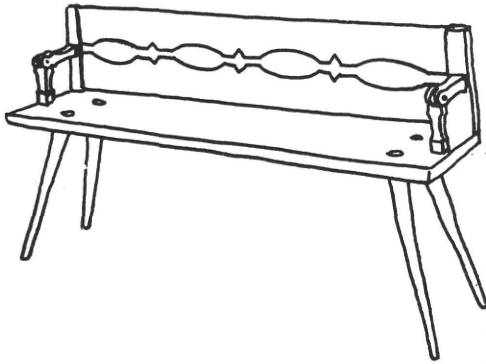
3.5. Az elmondottak híven bizonyíthatják a magyarországi anyag bevezetésében előrebocsátottakat, azt, hogy a csuklós támlájú pad kései eredetű minálunk. A terjedés első, a gótika virágzásának az idején lezajló szakaszában aligha érkezhettek el hozzánk, ám, ha Csehország vagy Lengyelország közvetítésével be is hatolt volna esetleg az ismerete a Felvidékre, ez akárcsak azokban az országokban, itt sem eredményezhetett tartósabb meggyökeresedést. A korábbiakban bemutatott változatok ismeretében nem merülhet fel többé a BÁTKY Zsigmond megfogalmazta azon gondolat sem, hogy tárgyunk esetleg Németországban át jutott volna el hazánkba.¹²⁵

A magyarországi csuklós támlájú padokat vizsgálva, egyrészt a padtámlát mozgó csuklós kar formájából, a pad egészének felépítésmódjából, másrészt pedig abból a tényből, hogy a legelterjedtebb hazai díszítmény a deszka-baluszterek alkalmazása volt, világosan kitűnik, hogy ez a pad típus Magyarországra csakis északi irányból érkezhett, az eredetéről legutoljára induló terjedési áramlat leágazásaként. És még ha a támla ornamentális kiképzésének a továbbalakításai különböző közvetlen helyi indítékok nyomán, hazai kifejlődésűeknek mondhatók is, mégis nem lehetetlen, hogy ami magának a változtatásnak, a már szinte megkövesedett balusztrádminta elvetésének a gondolatát illeti, az talán ugyancsak az elosztás Balti-tenger menti góciából érkezett.

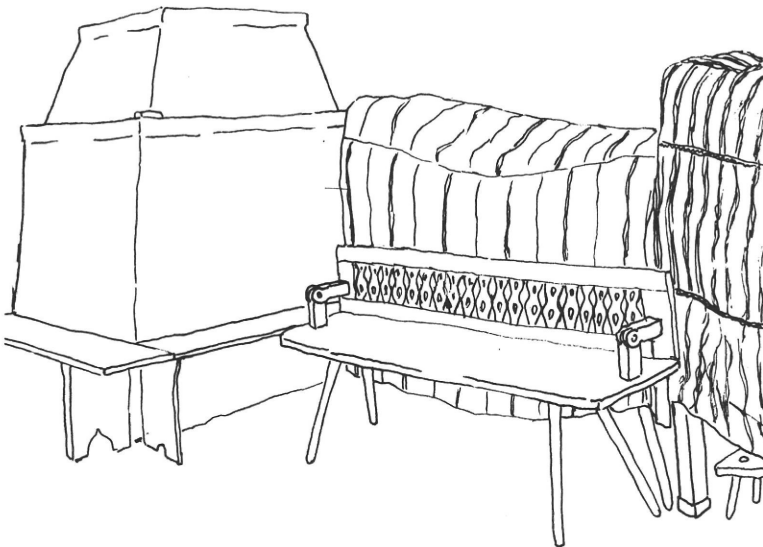
Az ezen tárgytypusról elmondottak tehát egyértelműen lengyel közvetítésről tanúskodnak. Természetes következménye ez annak a helyzetnek, ami a XVI—XVII. században a török uralom idején állt be, amikor is a nyersanyag-és iparcikk-kereskedelem legfőbb útja Lengyelország felé vezetett. A Lengyelországból behozott cikkek között, mint tudjuk, ott szerepelt a lenvászon, a posztó, a cérna, meg többféle ruhanemű, nemkülönben olyan nyersanyagok, mint az ólom, az ón és a só. Magyarország felől pedig, amint ugyancsak közismert, különösen a Lengyelországba irányuló borkivitel volt jelentős, de talán

¹²⁴ Vö.: K. CSILLÉRY, 1961: 43. ábra; K. CSILLÉRY, 1973: 113—115. lap, 7. ábra.

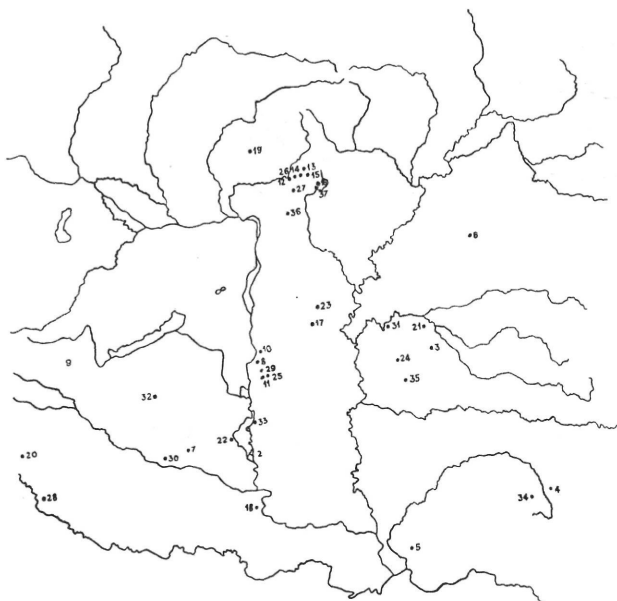
¹²⁵ BÁTKY, 1906: 165.

65. ábra. Csuklós támlájú pad. Szenna. CS. SEBESTYÉN, 1937: 3. ábra után.

66. ábra. Csuklós támlájú pad, parasztszoba hátsó ágya előtt. Kórógy, Szlavónia. GARAY Ákos 1910-ben készült fényképe (Népr. Múz., F. 11633) után.

67. ábra: A csuklós támlájú pad elterjedése a Kárpát-medencében. 1. Árva (Orava), 2. Duna-mente, Bácska, 3. Békéscsaba, 4. Borló (Borlola), 5. Cserépalja (Crepaia), 6. Debrecen, 7. Diósvizlő, 8. Dunapataj, 9. Göcsej, 10. Harta, 11. Homokmégy, 12. Huguag, 13. Karancsberény, 14. Karancskeszzi, 15. Karancslapujtó, 16. Kazár, 17. Kecskemét, 18. Kórógy, 19. Korpona (Krupina), 20. Kumrovec, 21. Mezőberény, 22. Mohács, 23. Nagykőrös, 24. Orosháza, 25. Öregcsertő, 26. Piliny, 27. Rimóc, 28. Stari Farkašić, 29. Szakmár, 30. Szaporca, 31. Szarvas, 32. Szenna, 33. Szeremle, 34. Tornaréva (Tirnova), 35. Tótkomlós, 36. Vanyarc, 37. Vizslás.

nem fölösleges emlékeztetni itt a számos más áru között a rézre, amelyik éppen az ellenkező irányba tette meg a jelen dolgozatban megvizsgált tárgy útját, eljutva a Felvidékről Krakkón át Gdańskba, illetve Oroszországba, másrészt nyugat felé, egészen Hollandiába, sőt le Portugáliába is.¹²⁶

A fordítható támlájú pad esetében mégis aligha lehet eredeti tárgynak hazánkba való behozataláról szó, inkább az asztalos mesterlegények kölcsönös vándorlásain történő ismeretátvétellel kell elsősorban gondolni, akik közvetítő szerepének a fontosságára nemrégiben hívta fel a figyelmet DOMONKOS Ottó.¹²⁷ Emellett az átültetést esetleg olyan hazai polgárok is ösztönözhatték, akik valamely külföldi kereskedői útjuk során ismerkedhettek meg az ilyen paddal.

Az átvétel időpontja mindenesetre csak az utánra tehető, hogy az ülésbe becsapolt lábú és támlájú, a XV. századi olasz reneszánszban kialakult, majd Magyarországot a délnémet területen át elérő ülőbútorcsalád: támlásszék, karosszék és rögzített támlájú pad a XVII. századra teljesen meggyökeresedett Magyarországon.¹²⁸ A mozgatható támlájú pad meghonosodásának pontosabb

¹²⁶ Vö.: CSAPLÁROS, 1947: 72–73.

¹²⁷ DOMONKOS, 1972: 39–42. Lásd még Batári Ferenc kutatásait, miszerint Győrben is megfordult 1690-ben Gdańskból jött asztaloslegény: BATÁRI, 1967: 107, 116, 121.

¹²⁸ Vö.: K. CSILLÉRY, 1972: 29, 50.

megítéléséhez nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy az előbbi bútorcsalád tagjai még utat tudtak találni a főúri otthonokba is, gondoljunk csak az 1652-ből datált, a névjel és a családi címer alapján Teleki Mihály erdélyi kancellárnak tulajdonított, dús faragású karosszékre vagy a Rákóczi-család nagysárosi várában fennmaradt, XVII. század végi, indás-madaras faragású támlásszékre.¹²⁹ A Németalföldön, az előbbi ülóbútorcsaláddal körülbelül egy időben, a XV. században kialakult, de a Duna-mellékére csak hosszabb vándorlás után, nagyobb kerülővel elérkező átfordítható támlájú pad, ha ezekhez képest nem is késztett túl sokat, ahhoz már elég volt ez a késés, hogy megérkeztek szembetalálja magát a korszerűbb, párnázott ülóbútorok elterjedésével, ami viszont a XVII. században indult meg nálunk,¹³⁰ és a nemesi otthonokba már ne is nyerhessen befogadást. Ámde így, pusztán a sporadikus polgári terjedéshez kapcsolódva, a parasztságnál sem tudott igazán átütő sikert elérni a csuklós támlájú pad, és végül is sohasem tudta megközelíteni az ülésszebe becsapolt lábú, korai terjedésű ülóbútoroknak, köztük a rögzített támlájú ilyen padnak a széles körű, lényegében országosnak mondható meggyökeresedését.

A mondottak alapján talán nem áll távol az igazságtól, ha a csuklós támlájú pad magyarországi meghonosodásának a kezdeteit legkorábban a XVII. század végére, vagy ami még valószínűbbnek tűnik, a XVIII. század első felére tesszük.

K. CSILLÉRY KLÁRA

IRODALOM

- ARNHOLD N., 1909: *Ormánsági népművészet*. In: A „Pécs — Baranya-megyei Múzeum Egyesület” Értesítője, II.
- BARTÓKI J.—HENTZ L., 1973: *A népművészet emlékei*. In: Mezőberény története. II. Szerk. Szabó Ferenc.
- BATÁRI F., 1967: *Asztaloslegények Győrött a XVII. században*. In: Arrabona, 9. szám.
- BÁTKY ZS., 1906: *Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére*. Budapest.
- BONNAFFÉ, E., 1887: *Le Meuble en France au XVIe siècle*. Paris — Londres.
- BRINCKMANN, J., 1894: *Das Hamburgische Museum für Kunst und Gewerbe*. Hamburg — Leipzig.
- CAPESIUS, R., 1974: *Mobilierul țăranesc românesc*. Cluj.
- ČERVINKA, K. J., 1894: *Valašská chalupa i grunt v Hodslavicích a okolí*. In: Časopis Vlasteneckého muzejního spolku olomuckého, XI.
- CHĘTNIKOWA, J., 1969: *Kurpiowskie Muzeum na wolnym powietrzu w Nowogrodzie Lomżyńskim*. Lomża — Nowogród.
- CIMBUREK, F.—HALÁK, J.—HERAIN, K.—WIRTH, Z., 1950: *Dějiny nábytkového umění*. III. Brno.

¹²⁹ VOIT, 1943: 185, 193; SZABOLCSI, 1954: 28—29. tábla.

¹³⁰ SZABOLCSI, 1954: 27.

- COLLESELLI, FR., 1968: *Tiroler Bauernmöbel*.² Innsbruck — Wien — München.
- CSAPLÁROS I., 1947: *Magyarok és lengyelek*. In: Magyarország és KeletEurópa. Szerk. Gál I. Budapest.
- K. CSILLÉRY K., 1956: *Válasz Cs. Sebestyén Károly megjegyzéseire*. In: Népr. Ért., XXXVIII.
- K. CSILLÉRY K., 1961: *A Bútor- és Világítóeszköz-gyűjtemény*. In: A Néprajzi Múzeum 1960. évi tárggyűjtése. Népr. Ért., XLIII.
- K. CSILLÉRY K., 1972: *A magyar nép bútorai*. Budapest.
- K. CSILLÉRY K., 1973: *A Bútor- és Világítóeszköz-gyűjtemény gyarapodása*. In: Népr. Ért., LV.
- DEL PUGILIA, R.—STEINER C., 1963: *Mobili e Ambienti Italiani dal gotico al floreale*. I. Milano.
- DENEKE, B., 1969: *Bauernmöbel*. München.
- DOMONKOS O., 1972: *A mesterlegények vándorlásának jelentősége a kultúra közvetítésében (XVI—XIX. század)*. In: A Kézművesipartörténeti Szimpózium vitanyaga. Veszprém.
- DORNYAY B., 1927: *Lapujtói csuklós támlájú pad*. Népr. Ért., XIX.
- ERIXON, S., 1938: *Folklig möbelkultur i svenska bygder*. Stockholm.
- FALKE, J. 1894: *Mittelalterliches Holzmöbiliar*. Wien.
- FALKE, O., 1924: *Deutsche Möbel des Mittelalters und der Renaissance*. Stuttgart.
- FÉL E., 1935: *Harta néprajza*. Budapest.
- FÉL E., 1938: *A Néprajzi Múzeum (Orsz. Magyar Történeti Múzeum Néprajzi Tára) új szerzeményei*. In: Népr. Ért. XXX.
- FÉL E.—HOFER T.—K. CSILLÉRY K., 1969: *A magyar népművészet*. Budapest.
- FETT, H., 1907: *Baenk og stol i Norge*. I—II. Kristiania.
- FEULNER, A., 1927: *Kunstgeschichte des Möbels seit dem Altertum*.³ Berlin.
- FOCŞA, GH., 1958: *Das Museum des Dorfes in Bukarest*. Bukarest.
- FÜZES E.—MÁNDOKI L., 1963: *Baranya népe*. (Kiállításkatalógus) Pécs.
- GAVAZZI, M., 1940: *Pregled etnografije Hrvata*. I. Zagreb.
- GÖNCZI F., 1937: *Somogyi gyermek*. Kaposvár.
- HAHM, K., 1939: *Deutsche Bauernmöbel*. Jena.
- HAVARD, H., é. n.: *Dictionnaire de l'Ammeublement et de la Décoration depuis le XIIIe siècle jusqu'à nos jours*. I. Paris.
- HEINONEN, J., 1969: *Suomalaisia kansanhuonekaluja*. Helsinki.
- HELLWAG, FR., 1924: *Die Geschichte des deutschen Tischlerhandwerks*. Berlin.
- HOLME, CH., 1911: *Peasant Art in Austria and Hungary*. London — Paris — New York.
- HOLME, CH., 1912: *Peasant Art in Russia*. London — Paris — New York.
- JANKÓ J., 1897: *Az ezredéves országos kiállítás Néprajzi Faluja*. Budapest.
- JANNEAU, G., 1942: *Le mobilier français*. Paris.
- JANNEAU, G., é. n.: *Les sièges*. Paris.
- JANNEAU, G.—JARRY, M., 1948: *Le Siège en France du Moyen Age à nos jours*. Paris.
- KAESZ GY., 1962: *A bútorstílusok*. Budapest.
- KLUSÁČEK, K.—KOVÁŘ, EM.—NIEDERLE, L.—SCHLAFFER, FR.—ŠUBERT, F. A., 1895: *Národopisná výstava československá v Praze 1895*. V Praze.
- KODOLÁNYI J., 1960: *Ormánság*. Budapest.
- KOHLHAUSEN, H., 1932: *Gotisches Kunstgewerbe*. In: Geschichte des Kunstgewerbes. V. Szerk. Bossert, Th. Berlin.
- KRÜGER, FR., 1959: *El mobiliario popular en los países románicos*. B. In: Anales del Instituto de Lingüística, Mendoza, VII.
- LANGER, K., 1955: *Atlas ľudových stavieb*. Martin.
- Le siècle d'or de la miniature flamande*, 1959: (Kiállításkatalógus), Bruxelles — Amsterdam.
- LIPP, FR., 1964: *Oberösterreichische Bauernmöbel*. Linz.
- LUKÁCSY I., 1907: *Ormánság népe*. Pécs.
- MADARASSY L., 1934: *Művészkedő magyar pásztorok*. Budapest.
- Magyar népi díszítőművészet*, 1954: Budapest.
- MALONYAY D., 1922: *A magyar nép művészete*. V. Budapest.
- MAYER, A. G., 1904: *Tafeln zur Geschichte der Möbelformen*. II. Berlin.

- MOSER, O., 1949: *Kärntner Bauernmöbel*. Klagenfurt.
- NAGY S., 1903: *Dunántúli faoszlopok*. In: Magyar Iparművészet, VI.
- OTTENJANN, H., 1954: *Alte deutsche Bauernmöbel*. Hannover — Uelzen.
- PÉCSINÉ ACS S., 1973: *Kalocsa népművészete*.² Kalocsa.
- PÖTTLER, V. H., 1970: *Führer durch das Österreichische Freilichtmuseum*. Stübing.
- PÖTTLER, V. H., é. n.: *Alte Volksarchitektur aus der bäuerlichen Welt von einst*. Stübing.
- REDSLOB, E., 1926: *Thüringen*. Deutsche Volkskunst VII. München.
- REINFUSS, R., 1953: *Elementy renesansowe w polskim meblarstwie ludowym*. In: Polska sztuka ludowa, VII.
- REINFUSS, R., 1961: *Wystawa mebli ludowych województwa rzeszowskiego*. Łańcut.
- RITZ, G., 1974: *Alte geschnitzte Bauernmöbel*. München.
- SCHADE, G., 1966: *Deutsche Möbel aus sieben Jahrhunderten*. Leipzig.
- SCHESTAG, AU., 1930: *Die Sammlung Dr. Albert Figdor*. I/B. II. Berlin.
- SCHIEDLAUSKY, G., 1956: *Essen und Trinken*. München.
- SCHIER, BR., 1966: *Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa*.² Göttingen.
- SCHMIDT, L., 1967: *Bauernmöbel aus Süddeutschland, Österreich und der Schweiz*. Wien — Hannover.
- SCHMIDT, R., 1929: *Möbel*. Berlin.
- SCHMITZ, H., é. n.: *Das Möbelwerk*. Berlin.
- CS. SEBESTYÉN, 1937: *A magyar parasztház padja*. In: Népünk és Nyelvünk, IX.
- CS. SEBESTYÉN, 1938: *Ungarische Bauernmöbel*. In: Ungarische Jahrbücher, XVIII.
- SLUYTERMAN, K., 1913: *Alte Innenräume in Belgien*. Leipzig.
- SLUYTERMAN, K., 1948: *Huisraad en binnenhuis in Nederland*.² 's-Gravenhage.
- STEENSBERG, A., 1973: *Danske Bondemøbler*.³ Kopenhagen.
- STEGMANN, H., 1903: *Die Holzmöbel des Germanischen Museums*. Mitteilungen des Germanischen Nationalmuseums, 1903.
- STEGMANN, H., 1907: *Die Holzmöbel der Sammlung Figdor*. Wien.
- SZABOLCSI H., 1954: *Régi magyar bútorok*. Budapest.
- SZABOLCSI H., 1972: *Magyarországi bútorművészet a 18—19. század fordulóján*. Budapest.
- TÁBORI GY., 1974: *Bútorok*. Békéscsaba.
- TÁRKÁNY SZÜCS E., 1961: *Vásárhelyi testamentumok*. Budapest.
- TIETZE, H., 1911: *Die Denkmale des politischen Bezirkes Horn*. II. Österreichische Kunsttopographie V/2. Wien.
- TIETZE, H., 1919: *Die Kunstsammlungen der Stadt Salzburg*. Österreichische Kunsttopographie XVI. Wien.
- TIETZE, H., 1931: *Geschichte und Beschreibung des St. Stephansdomes in Wien*. Österreichische Kunsttopographie XXIII. Wien.
- TÓTH J., 1945: *A magyar falu építőművészete*. Szombathely.
- UEBE, R., 1924: *Deutsche Bauernmöbel*. Berlin.
- VAHOT S., 1853: *Kecskemét és a kecskeméti puszták*. In: Magyarország és Erdély képekben. I. Szerk. Kubinyi F.—Vahot I. Pest.
- БЛОМКВИСТ, Е. Э., 1956: *Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов*. Восточнославянский этнографический сборник. Москва.
- ЧЕКАЛОВ, А. К., 1962: *Мебель и предметы о выхода из дерева*. In: Русское декоративное искусство о древнейшего периода до XVIII в. I. Москва.
- СОКОЛОВА, Т. М.—ОРЛОВА, К. А., 1973: *Русская мебель в Государственном Эрмитаже*. Ленинград.

Die Bank mit umlegbarer Lehne, ein ungarisches Bauernmöbelstück niederländischen Ursprungs

In der Fachliteratur wurde der Bank mit Klapplehne kaum Aufmerksamkeit geschenkt, obwohl ihre Geschichte zahlreiche Schlussfolgerungen zuläßt. Die Untersuchung wird dadurch erleichtert, daß sich Ort, Zeitpunkt und Umstände ihrer Entstehung bestimmen lassen, daß sich die Wege ihrer Verbreitung in Europa mit aller Wahrscheinlichkeit nachzeichnen lassen, und im Wesentlichen auch die übergebenden und übernehmenden Gesellschaftsschichten bekannt sind.

Die Bank mit umlegbarer Lehne entstand in den Niederlanden Anfang des 15. Jahrhunderts, als dieses Land im Welthandel eine führende Rolle spielte. Sie wurde zur Bequemlichkeit der bürgerlichen Wohnungen in den Städten herausgebildet, und zwar von dem damals im Entstehen begriffenen Gewerbebezweig, der Möbeltischlerei (Abb. 1—4 und 8—9). Durch diese Neuerung brauchte man die schwere Bank vor dem Kamin nicht andauernd umstellen. Die sich Wärmenden mußten nämlich wegen der ungleichmäßig strahlenden Wärme von Zeit zu Zeit ihren Platz wechseln und bald mit dem Gesicht, bald mit dem Rücken zur Feuerstelle sitzen. Die zeitgemäße und zugleich dekorativ gearbeitete Bank mit Klapplehne zeigte übrigens den Wohlstand und den Rang des Besitzers an. In den herrschaftlichen Wohnungen schien sie hingegen nur im geringem Maße beansprucht und angenommen zu werden. Es ist aber bekannt, daß sie, an die Wand gerückt, auch in Mönchszellen vorkam. Hier durfte sie mit der Lehne nach außen als Notbett gedient haben (Abb. 5).

Die ältesten, am Entstehungsort nachweisbaren Bänke mit Klapplehne verräten, daß der Mechanismus zur Umlegung der Lehne in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts noch nicht einheitlich war. Die Bestrebungen nach Vollkommenheit und Bequemlichkeit brachten verschiedene Lösungen in der Umlegung, die zu dieser Zeit noch nebeneinander bestanden, so daß ein einziger Künstler drei Varianten verewigen konnte. Demgegenüber ist es bemerkenswert, daß auf verschiedene Gebiete Europas jeweils andere, unterschiedliche Entwicklungsstufen repräsentierende Varianten gelangten, je nach dem, in welcher Phase der Entwicklung die Übergabe erfolgte (Abb. 14).

In der anscheinend primitivsten Form der Umlegung der Lehne sind die Gelenkstücke eigentlich Eisenstäbe. An den Eisenstäben ließen sich aber nur dicke Holzstangen als Lehne anbringen (Variante *a*, Abb. 1—2). Diese Lehne mußte offenbar ziemlich unbequem gewesen sein, und gelangte auch nie auf weite Gebiete. Die übrigen Lösungen weisen hölzerne Gelenkstücke auf. Dadurch waren flache Lehnen möglich, aus schmalen Latten oder Brettern (Variante *b*. und *c*., Abb. 3—7). In der Folge wurde das Gelenkstück tiefer angebracht, und damit waren länglich rechteckige Klapplehnen, also Lehnen in üblicher Form und Größe bei den Bänken technisch möglich (Variante *d*., Abb. 8—9). Am spätesten, im dritten Viertel des 15. Jahrhunderts, wurden die Armlehnen weggelassen, um die Beweglichkeit dieser großformatigen Lehnen zu fördern. In dieser Form blieb die Bank mit Klapplehne an ihrem Entstehungsort bis ins 17. Jahrhundert im Kreise des Bürgertums in Gebrauch (Variante *e*., Abb. 10—12). Für den Erfolg der Varianten *d*. und *e*. mit rechteckiger Lehne spricht der Umstand, daß auf ihre Einwirkung vereinzelt der Versuch unternommen wurde, die frühere und ältere Variante *c*. mit ähnlicher Lehne zu versehen (Variante *f*., Abb. 13).

Zuerst verbreitete sich die Bank mit Klapplehne in Richtung Deutschlands, wo sie bereits im 3. Viertel des 15. Jahrhunderts nachweisbar ist. Die Übernahme dürfte in einer frühen Phase der technischen Versuche zur Umlegung der Lehne erfolgt sein, als noch keine als endgültig angesehene Lösungen erreicht waren. Vor der Verbreitung in Deutschland mußte die hier allgemein nachweisbare Form erreicht worden sein, und zwar von der niederländischen Variante *b*. mit Lattenlehne ausgehend (Variante *g*., Abb. 16). Die deutsche Formvariante wurde im Mittel- und Süddeutschland als Truhnenbank heimisch, dann im 15.—16. Jahrhundert in der Schweiz und in Österreich (Abb. 15—22). Diese deutsche Variante schien Ungarn nicht erreicht zu haben, aber kommt Anfang des 16. Jahrhunderts in Polen, in Krakau auf (Abb. 23).

Während dieser frühen Verbreitungsperiode war die Bank mit umlegbarer Lehne auf dem gesamten Gebiet in erster Linie ein Möbelstück des Bürgertums, in den vornehmen Wohnungen fand sie vermutlich kaum Aufnahme. In diesen Ländern waren zu dieser Zeit schon geschlossene Heizanlagen in Gebrauch, so fiel die ursprüngliche Funktion der Klapplehne naturgemäß weg. Statt dessen wurde sie am Tisch gebraucht (Abb. 17—19., 21. und 23), dazu kam es am Entstehungsort nur nebenbei (Abb. 6). Für den deutschen Bauern mochte diese Bank nicht besonders anziehend gewesen sein, nach den spärlichen Denkmälern zu folgern, wurde sie kaum heimisch (Abb. 21). Nur in einer weiteren Station der Verbreitung, in Österreich konnte die „Siedelbank“ (Abb. 22) auf größeren Gebieten zum Bauernmöbel werden. In Oberösterreich erhielt sie sogar die ortsübliche Bemalung und wurde bis ins 18. Jahrhundert verfertigt.

Nach Norditalien gelangte die Bank mit umlegbarer Lehne wahrscheinlich unmittelbar aus den Niederlanden. Hier läßt sich ein Typ nachweisen, der der Variante *b.* entspricht, also vermutlich vor Mitte des 15. Jahrhunderts übernommen wurde.

In Frankreich ist die Bank mit Klapplehne zwischen 1498 und 1602 belegt. Die Lösung der Lehne entspricht der niederländischen Variante *c.* (Abb. 24). In erster Linie wurde sie vor dem Kamin gebraucht, aber nach einem Inventar aus 1507 hatte sie als auch Bett gedient. In Frankreich gelangte die Bank mit Klapplehne — wie eine Reihe anderer Errungenschaften der niederländischen bürgerlichen Wohnkultur — außer den Bürgerhäusern nach den Schlössern der Aristokraten; Bourdichon charakterisierte das Heim des adeligen Herren unter anderen mit dieser Bank (Abb. 25).

Von Frankreich aus verbreitete sich diese Bank nach Spanien, wo sie — im Gegensatz zu Frankreich und Italien — auch die Bauernhäuser erreichte.

Von den verschiedenen Lösungen der Umlegung der Lehne hatte die späteste Variante *e.* die größte Wirkung (Abb. 12). Ihre Verbreitung läßt sich in zwei Phasen verfolgen. Die frühere erreichte Polen und Böhmen, hier war sie kurze modisch, ausschließlich im Kreise des Bürgertums in der zweiten Hälfte des 15. und Anfang des 16. Jahrhunderts. Diese Mode kam offenbar auf die Wirkung unmittelbarer Beziehungen auf (Abb. 26).

Die größte Verbreitung erreichte die Variante *e.* in der zweiten Phase, als sie mit den holländischen Renaissance-Möbeln über Norddeutschland (Abb. 27), durch die Vermittlung der Hansastädte nach Skandinavien (Abb. 28—31) und über Rußland (Abb. 32—34) bis nach Bukowinen und in die Moldau gelangte (Abb. 35). Dabei wurde das Gelenkstück an manchen Orten in seiner Form etwas verändert (Variante *h.* und *i.*, Abb. 29, 33). Interessanterweise gelangte dasselbe Möbelstück zum dritten Mal nach Polen (Abb. 36). Auf diesem Umweg kam die Bank mit Klapplehne nach Ungarn, wahrscheinlich Anfang des 18. Jahrhunderts (Abb. 38—67), sodann nach Mähren (Abb. 37) und nach Kroatien.

In dieser späten Verbreitungsperiode scheint die Bank mit Klapplehne auf dem gesamten Verbreitungsgebiet das Bürgertum erreicht zu haben, das als Vermittler angesehen werden darf. Beim Landadel läßt sich diese Bank nur vereinzelt nachweisen, in Ungarn überhaupt nicht. In dieser spätesten Verbreitungsperiode drang sie immer mehr in die Bauernhäuser vor. Sie zählte zu den Prachtmöbeln, wurde an den Tisch oder im Karpatenbecken vor das Bett gestellt (Abb. 38, 66), aber konnte auch als Notbett, besonders für Kinder, oder als Wiegenständer (Abb. 51) gebraucht werden.

In dieser späten Verbreitungsperiode liefert die Bank mit Klapplehne ein bezeichnendes Beispiel dafür, wie eine Ornamentik in der bäuerlichen Praxis weiterentwickelt wird. Die Abweichung von den Vorbildern ist mit zunehmender Entfernung immer deutlicher. In diesem Falle wurde die Ornamentik entscheidend dadurch beeinflusst, daß diese Bankvariante vom Entstehungsort mit einer Balustradenlehne im Renaissance-Geschmack (Abb. 10—11) ihren Weg antrat. Vom 18. Jahrhundert an werden die gedrechselten Baluster durch balusterförmig zugeschnittene Bretter ersetzt. Bei unterschiedlichen Abweichungen wurde die Lehne in Durchbrucharbeit, im Stil der örtlichen Schnitzarbeiten ausgeführt. Bei anderen Exemplaren wurde nur der Linienrhythmus durch erhabene oder gemalte Ornamentik erreicht.

Hajóvontatók

BEVEZETÉS

A társadalomtudományok terén is egyre inkább meghonosodó rendszerelméleti szemlélet, mind a rendszerként értelmezett kulturális jelenség, komplexum, ill. részkultúra, mind annak környezete vonatkozásában fokozottabb figyelmet fordít az emberi munka és a személyiség dialektikus kapcsolatára, a személyiség és a magatartás szerepére az organizációban.¹ A szemlélet eredményeképpen egyén és közösség árnyaltabb összefüggésrendjei tárulnak fel, lehetővé téve a kutatók kultúra képviselőinek határozottabb karakterisztikájának megrajzolását.

A néprajzi leírások mindenkor kiterjesztették figyelmüket az „emberre”, aki szükségyszerűen minden ethnographiai stúdium alfája és ómegája kellett, ill. kell, hogy legyen. Ezért lehetséges és egyben indokolt is vállalkozásunk; tanulmányunkban a magyarországi hajóvontatókat állítjuk vizsgálatunk középpontjába.

A hajóvontatást tárgyaló szerény hazai szakirodalom már több vonatkozásban sejtette, ill. jelezte,² az állati erővel végzett hajóvontatás rendszerelméleti megközelítése pedig már szükségessé tette a személyiség fokozott szerepének feltárását.³

Tanulmányunkban e téren kívánunk továbblépni: adatok, tények, jelenségek felsorakoztatásával szándékozunk bizonyítani, hogy a hajóvontatás — mint egy speciális foglalkozási ág — az egyéniség formálásában, a személyiség kialakításában is szerepet játszott. A társadalmi-gazdasági szükségletek által életre hívott hajóvontatók az egyedi, egyéni vállalkozóktól, a különböző időszaki szerveződésű egységeken át eljuthattak a társadalmi-politikai értelemben is fejlett társulási formáig. A hajóvontatók legfejlettebb társulási formációikban, mint egy sajátos szerveződésű szociális és gazdasági közösség fejlett személyiségei állnak előttünk.

Előljáróban hangsúlyoznunk kell, hogy a személyiség szempontjából igazán relevánsnak csak a szabad vállalkozású hajóvontatás tekinthető, s ezen belül is főképpen az állati erővel végzett hajóvontatás. Az emberi erővel történő hajóhúzás, az ún. gyalogvonta — még ha közvetlenül vagy közvetve saját célt

¹ BUDA B. 1971. 260.

² Lásd a legfontosabbakat és legkönnyebben elérhetőket: BETKOWSZKI J. 1954., uő.: 1961., uő.: 1968., CSERMÁK G. 1956., KOVÁCS S. 1956., JUHÁSZ A. 1966., KECSKÉS L. 1969., GRÁFIK I. 1971., uő.: 1973/a.

³ Lásd GRÁFIK I. 1973/a.

szolgált is — inkább elnyomta az egyéniséget, s csak abban az esetben vált, ill. válhatott progresszív értelemben tudatformálóvá, ha községi, közösségi társas-munka lévén közös pénzszerzési forrásként, közösségi célok elérését szolgálta, vagy haladó politikai gondolkodással, társadalmi mozgalommal kapcsolódott.

A hajóvontató személyiségének, a hajóvontatók közösségének sajátos egyéni és társadalmi tudata kialakulásában két, alapvetően fontos, tényező játszott szerepet:

1. A magyarországi folyami szállítás munkaszervezetének az a specifikuma, hogy külön mesterségszámba ment a hajótulajdonosok, ill. hajózási vállalkozók és külön a hajók fuvarozását, azaz vontatását végzők munkaköre.⁴

2. A hajóvontatók a társadalom olyan rétegét képviselték, mely munkája során elsősorban fuvaros, másodsorban paraszt volt, életformáját pedig döntően a hagyományos paraszti életkeretek határozták meg.⁵

Egyet azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk. A hajóvontatásban szerepet vállaló emberek nem véletlenül kerültek ki a folyómenti, vízparti települések lakói közül. E lakosságnak közvetlen kapcsolata lévén a vízzel, ha munkájában nem is, de lelkében és tudatában sorsot vállalt a vízzel, mely alkalmassá tette a gyakran félelmet és pusztítást hozó folyókkal való bátor szembeszállásra, ill. a folyók által kínált, s a szárazföldinél veszélyesebb, fáradtságosabb munkalehetőségek ellátására. Ezért végső soron a folyók partjain haladó hajóvontatókat is a *vízi emberek* közé sorolhatjuk, hiszen életformájukat, életmódjukat — ha csak a hajóvontatás időszakára is — a vízhez való kötöttség határozta meg.

A vízhez való kötődés szép példáját szolgáltatták a komáromi szekeresgazdák. „A küzdelmes évszázadok alatt többször úgy alakultak a viszonyok, hogy a megszokott foglalkozást csak korlátozott viszonyok között űzhették. A kirajzás ilyenkor is hű maradt a vízhez. Gyermekeik, ha nem mehettek hajóvontatónak vagy fuvarosnak, többnyire hajósnak, vízimolnárnak vagy halásznak csaptak fel. A török háborúk idején közülük került ki a naszádosok tekintélyes része.”⁶

Az áttekinthetőség, valamint a finomabb megkülönböztetések, eltérések feltárása érdekében, nagyon röviden, idézzük fel az emberi erővel és az állati erővel végzett hajóvontatást.

⁴ Vö.: CSERMÁK G. 1956. 15.: „Ezzel szemben az osztrák Dunán a hajósmesterek hajóikhoz maguk tartottak lóvontató csapatokat.”

⁵ Vö.: JUHÁSZ A. 1966. 23. Valamennyi leírás ezt igazolja, ha tételszerűen nem is mondja ki.

⁶ KECSKÉS L. 1969. 898. A vízzel való közvetlen kapcsolat a hajósok, hajósgazdák esetében teljesebb volt. E magukat büszkén vízi embereknek tartók közül egynek kimagaslóan nemes gesztusáról ad hírt MÓRA Ferenc a Pesti Napló 1917-es évfolyamának július 7-i számában: „Száz esztendővel ezelőtt még ezren felül való böngő-hajó volt Szegeden (csak hajóépítő super vagy nyolcszáz élt itten), negyven évvel ezelőtt már nem volt belőlük csak huszonöt. A mai fürtelemnapokra maradt még belőlük nyolcz s ezeket ezen a héten adta el Tóth Fercsi, az utolsó szegedi hajósgazda a Ferenc-csatorna vállalatnak. Az árukból ötezer koronát be is fizetett már a város kasszájába, alapítvány gyanánt, melynek kamatait elesett öreg vízenjárók kapják segédelmül.” MÓRA F. 1917. 5.

TÖRTÉNETI KITEKINTÉS

Gyalogos vontatók

Az emberi erővel történő hajóhúzás a folyami hajózás kezdeti fokát jellemzi, megszűnése térben és időben azonban igen változó. A hajóvontatás története nem határozható meg úgy, hogy az emberi erővel történő hajóvontatást a fejlődés egy pontján végleg felváltotta az állati erő alkalmazása. A hajóvontatás történetében az emberi erő igénybevétele korszakonként meglehetősen egyenetlen. Az emberi erő alkalmazásának azonos méretű folytonosságáról nem lehet beszélni. Az emberi erővel végzett hajóhúzást, az egyik legnehezebb és legmegalázóbb munkák egyikét az ókori rabszolgatartó társadalmakban intézményesítették először. Fejlettebb társadalmi formációkban való továbbélésének több oka, összetevője van.

Hazánkban már 1268-ban, a rómaiakéhoz hasonló, hajóvontató társulatokkal találkozunk, melyek kényszermunkát is igénybe vehettek a király részére történő hadászati érdekű vontatáshoz.⁷

A keresztény középkorra vonatkozó feljegyzések arra engednek következtetni, hogy a rabszolgaságot felidéző emberi erővel végzett hajóhúzás mind alkalomszerű, mind intézményesített formában tovább élt. Gyakori a feudális jogrendből eredő, a jobbágyi kiszolgáltatottságot tükröző emberi erőt alkalmazó hajóhúzás.

A XVI. században azonban már felbukkan a robotmunkaként kezelt hajóhúzás mellett a fizetésért végzett hajóvontatás is. 1594-ben hatszáz hajdút fogadtak fel hajóhúzásra.⁸

Magyarországon az emberi erőnek szinte határt nem ismerő kihasználása hajóhúzásra a török hódoltság idejére esik. „A félhold uralma alatt a hajóvontatást sokkal kegyetlenebb módon kényszerítették ki a leigázott népből, mint bármikor azelőtt. A török nem fizetett hajóvontatásért... A XVII. században már nemcsak rabszolgákat alkalmazott a török erre a kegyetlen munkára, hanem a Duna mellett hatmérföldes körzetben fekvő helységek lakosságát is kényszerítették rá. A hat mérföldet persze pazarul mérték, sokszor kétszeresével sem érték be.”⁹

Az emberi erővel végzett hajóhúzás a török kiűzése után a feudális jogrendből következően tovább élt, jelentősége azonban az igényeket jobban kiszolgáló állati erővel végzett hajóvontatás mellett háttérbe szorult.

A XVIII. század végén a magyar történelem szegényfoltjaként került újra intézményesített formában előtérbe az emberi erővel végzett hajóhúzás. Egy 1777-es helytartótanácsi rendelet a szabadságvesztés-büntetés fokozására szolgáló közmunka legsúlyosabb neméül a hajóhúzást jelölte meg.¹⁰ Ezt az intézkedést követte II. József látszólag humánus intézkedése; 1786. október 30-án kelt leiratában a halálbüntetést eltörölte, azt a hajóhúzással helyettesítette.¹¹

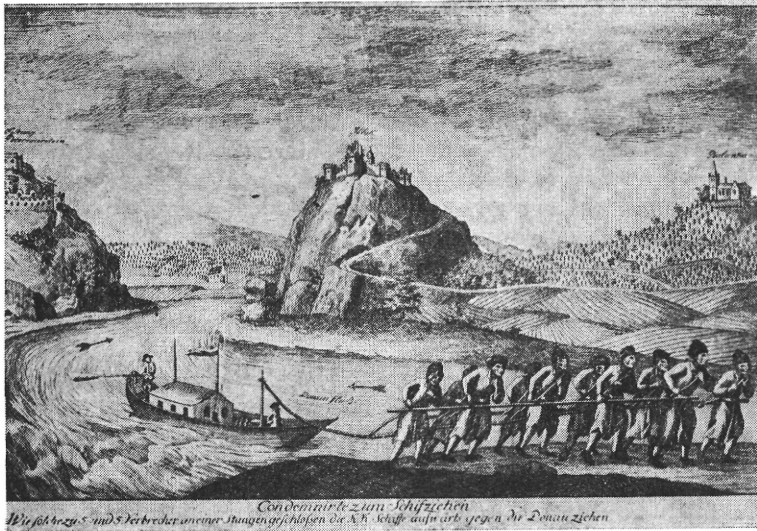
⁷ CSERMÁK G. 1956. 9.

⁸ CSERMÁK G. 1956. 9.

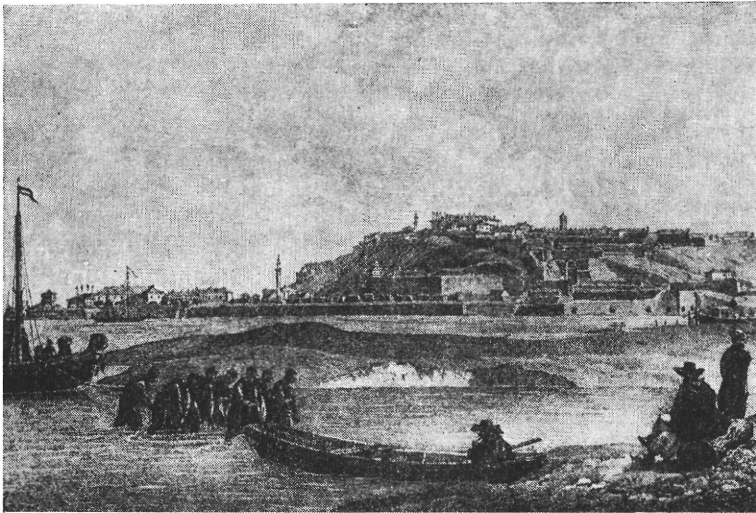
⁹ CSERMÁK G. 1956. 9—10.

¹⁰ VAJNA K. 1906. I. 532.

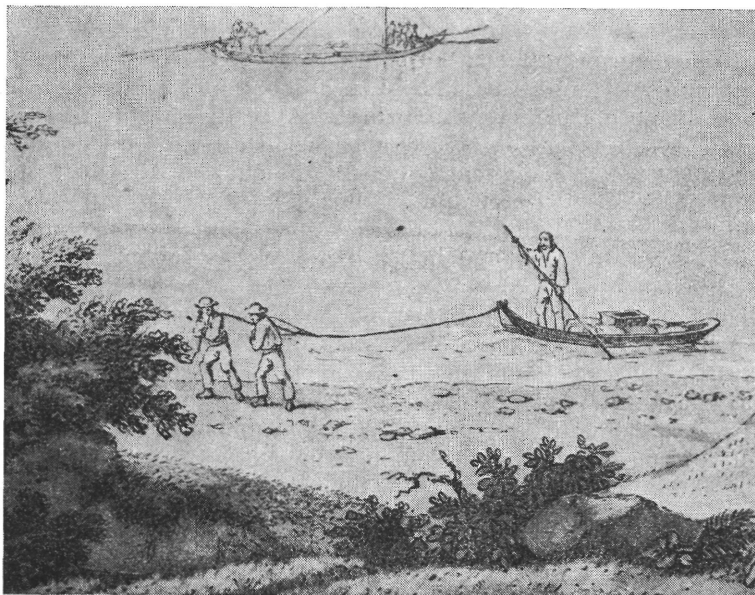
¹¹ VAJNA K. 1906. I. 535.

1. ábra. Hajóhúzó rabok — XVIII. század vége

2. ábra. Belgrád látképe — Jacob Alt

3. ábra. Pétervár — Franz Jaschke metszete 1816

4. ábra. Hajóvontatás — Illusztráció Vasárnapi Ujság 1863

E kegyetlen büntetési nemet — mely ellen egyes hatóságok és magas állású tisztviselők is tiltakoztak — trónra lépése után II. Leopold 1790. július 19-én kelt udvari rendeletével törölte el véglegesen.¹²

Az emberi erővel végzett hajóhúzásnak azonban még később — a XIX. században is — volt intézményesített formája. A rendi Magyarország törvényei továbbra is lehetővé tették az embert megalázó, testi és lelki erejét egyaránt brutálisan kihasználó feudális jogra alapozott hajóhúzást. 1848 előtt a földesúri robotszolgáltatások között szerepelt a hajóhúzás.

Az emberi erővel végzett hajóhúzás történetében a jobbágyfelszabadítás nem jelentett cezúrát. A gyalogos hajóhúzás a viszonylag magas bérek következtében a folyómenti szegényebb népréteg számára, ha időszakosan is, de jó kereseti lehetőséget jelentett. Lényeges azonban az a változás, hogy a polgári forradalom hatása következtében, majd még inkább a kapitalizálódás hatására az emberi erővel végzett hajóhúzás a szabad vállalkozású munkák közé került. Mint ilyen, s főképpen időszaki munka természetesen nem vehette fel a versenyt az egyre nagyobb tömeget toborzó kubiksmunkával. „Mindkettő keserves munka volt... nagyon szeginynek kellett lenni, hogy valaki ezt vállalja...” — mondta tiszakécskei informátorunk, s valóban: nem egy adatunk van, hogy a munkanélküliséggel fenyegetett földmunkások, kubikusok kubikmunka hiányában, annak szünetében gyalogos hajóhúzásra vállalkoztak.¹³

A folyók mentén a nagyobb kereskedelmi központok, gazdag hajósvárosok közelében — szinte lehet mondani — külön hajóvontató-falvak alakultak ki. A bajai hajósgazdáknak a szemben fekvő Bába, Tolna hajóihoz az átellenben fekvő Bogyiszló adta a hajóhúzó embereket, de így volt ez a Tiszán is, ahol a szolnoki hajók elé főleg Tiszaföldvárról kerültek hajóhúzók.

Ha pedig mindezekhez hozzávesszük, hogy a folyók melletti falvak, települések lakosai nemcsak mások, hanem saját maguk számára is végeztek hajóhúzást, akkor érthető az emberi erővel végzett hajóvontatás szívós fennmaradása történelmi közelmúltunkig.

Allatokkal vontatók

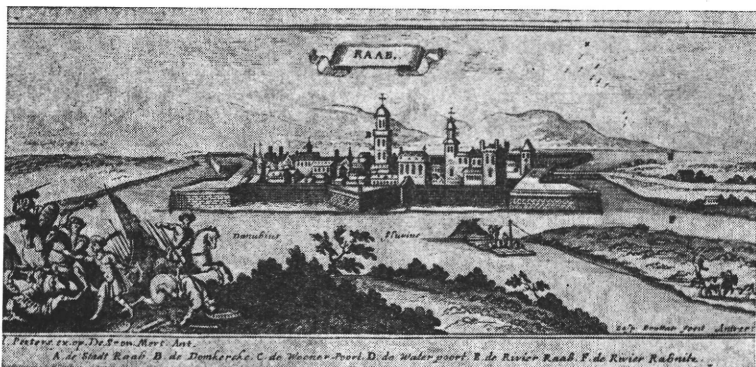
A történelmi múltat kutatva azt láthatjuk, hogy az emberi és állati erővel történő hajóvontatás a kezdetektől napjainkig egymás mellett megtalálható. Az állati erő igénybevétele nagyobb terhek vontatását tette lehetővé, és a vontatást gyorsabbá tette. Már a korai századok nagy távolsági kereskedelmének lebonyolításánál kitűnhetett a lovak előnye más állatokkal szemben: fürgébbek, könnyebben irányíthatók, jobb és gyorsabb manőverezési képességűek. Érthető, hogy a lovak alkalmazásáról többnyire csak szükségből mondtak le: túlzottan drága ár, járhatatlanságig elhanyagolt vontatóutak, takarmányhiány stb.

Hazánkban a már hivatkozott, s 1268-ból adatolt hajóvontató társulatok lehettek az első állati erőt is igénybe vevő, szervezett hajóvontató-intézmények.

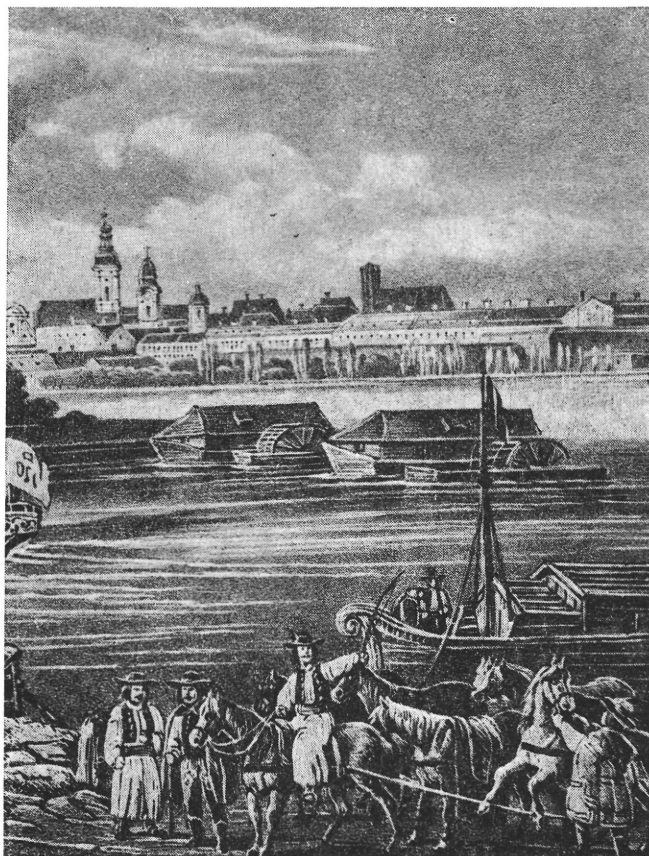
A későbbi századok vonatkozó szűkszavú feljegyzései is arra engednek következtetni, hogy a királyi hajósok, a távolsági kereskedelmet lebonyolító, valamint a feudális Magyarország jobbágyai robotszolgáltatásaikban egyaránt igénybe vehették, ill. vették az állati erőt hajóvontatásra.

¹² VAJNA K. 1906. I. 537.

¹³ Lásd: NAGY J. 1971., VÁRKONYI E. 1974.

5. ábra. Győr — Gaspar Bouttats 1686

6. ábra. Komárom — Werner-litográfia 1844

Az állati erővel végzett hajóvontatás, mint a kényszermunka egy formája, a török megszállás alatt természetesen tovább élt. Adataink vannak arra, hogy a török megszállók Mohács lovasgazdáit külön a hajóvontatás ellátására szervezték önálló egységekbe.¹⁴

A török hódítás után fokozatosan fellendülő kereskedelmi fahajózás a nagyobb folyók mentén, már mint megélhetést kiegészítő vagy biztosító munkalehetőség jelentkezett. Tolna megyei feljegyzésekből tudjuk, hogy e korszakban „... a dunai közlekedésben, a hajók vontatásában és a hajók kiszolgálásában elsősorban a partmenti mezővárosok lovasgazdái és szegénysége vett részt Dunaföldváron, Tolnán, Bátán és Mohácson. Ezeken kívül sok madocscsi, gerjeni és faddi jobbágy járt lovaival hajót vonni.”¹⁵

A történeti adatokból kitűnik, hogy az állati erővel történő hajóvontatás — főképpen a távolsági kereskedelem szolgálatában — egyrészt korábban, másrészt általánosabb érvénnyel nyerte el a szabad vállalkozású munka státuszát, mint az emberi erővel végzett hajóhúzás.

A folyami kereskedelem permanens igényeket kiszolgáló só és faanyag szállítása, valamint a periodikusan ismétlődő konjunkturális időszakok; a XVIII—XIX. századi gabona és bor, a XIX—XX. századi építkezéseket kiszolgáló homok-, sóder- és kőszállítások révén a lovas hajóvontatás széles rétegeknek biztosított nehéz, de viszonylag jól jövedelmező munkát.

Magyarországon a lovas hajóvontatás a XIX. század második harmadában még a folyami hajózás, ha nem is legtökéletesebb és legfejlettebb, de mindenképpen legnagyobb forgalmat lebonyolító módja volt. Természetesen a XIX. század második felének egyre növekvő méretű (mind a szállítandó anyag, mind a távolság szempontjából) kereskedelmi forgalmának kizárólagos kiszolgálására azonban már nem volt alkalmas. Nem véletlen, hogy a Duna magyarországi szakaszán megjelenő első gőzhajót, tervezője, Barnhard, vontatásra rendezte be, a lóval való vontatást kívánta kiszorítani vele.¹⁶ A sikertelen kísérletek megrendítették a kereskedők bizalmát a gőzhajók iránt, s ilyen körülmények között érthető, hogy a gépi vontatás egy ideig nem tudta kiszorítani az állati erő alkalmazását. Hozzájárult ehhez, hogy kisebb távolságok és mennyiségek esetében a gépi vontatás — különösen a gőzhajózás korai szakaszában — túlzott költségekkel járt, továbbá az a szükséglet, hogy a gőzhajók gondosan kiépített kikötőket szükségeltettek.

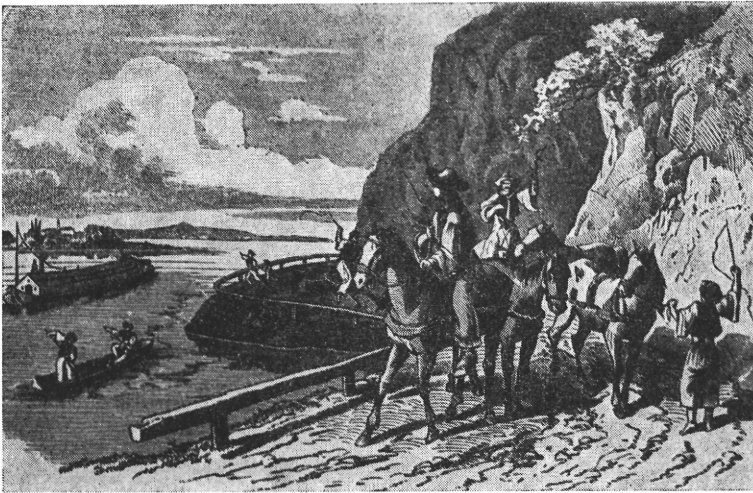
A lovas vontatást külön e feladat elvégzésére egy vagy több alkalomra, ill. rövidebb vagy hosszabb vontatási szezonra társult vállalkozó szellemű lovasgazdák, fuvarosok, szekeresek, kocsisok végezték. Egy-egy nagyobb hajó vagy több összekapcsolt hajó vontatásakor a szükséges lószám összeállításához természetesen többüknek kellett társulniok. Egy-egy terület hajóvontatásra berendezkedett lakossága az átlagnál több állatot tartott, s nem ritkán módosabb vállalkozók rétege alakult ki.¹⁷ Ideális körülmények között a hajóvontatás prosperáló korszakban az érintett folyómenti területeken jelentős lótartást, lóvásár-

¹⁴ ANDRÁSFALVY B. 1970. 272.

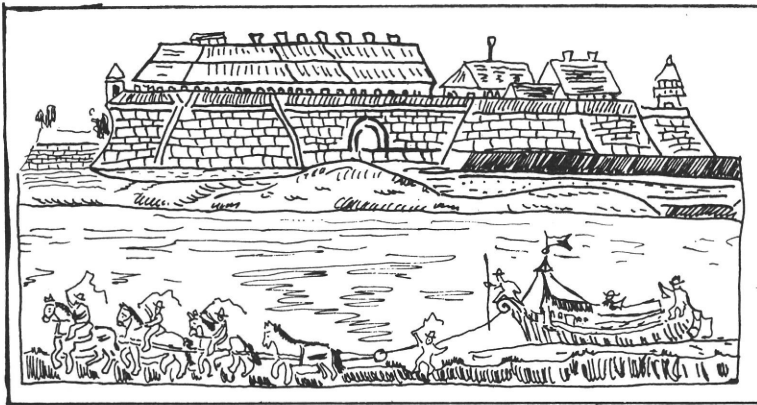
¹⁵ ANDRÁSFALVY B. 1970. 272.

¹⁶ JANKÓ B. 1967. 17.

¹⁷ BETKOWSZKI J. 1955. 12., CSERMÁK G. 1956. 13—14.

7. ábra. Hajóvontatás — Illusztráció Vasárnapi Ujság 1872

8. ábra. Hajóvontatás — Komáromi Kalendárium fedőlapjáról, korabeli képfestőmunka

lást eredményezett.¹⁸ Az egyes vontatók állatállománya meglehetősen végletek között mozgott. Némely vállalkozóknak, különösen a Duna mentén fekvő nagy kereskedelmi központokban: Komáromban és Győrben egész karavánjai járták a folyók partjait és roppant vagyonokra tettek szert. A hajóvontatásban élenjáró komáromi szekeresgazdáknál nem volt ritka, hogy 30—38 lovat két vontatógazda állított ki.¹⁹ Az átlag azonban ennél jóval szerényebb. A deszki szerb hajóvontatóknál „... egy-egy vontatónak általában 3—4, olykor a módosabbaknak 6—8 lova volt...”²⁰

SZERVEZŐDÉS, TÁRSULÁSI FORMÁK

A szükségszerűen rövidre szabott, s jelen dolgozatunk szempontjából lényegre szorító történeti kitekintés során már elkerülhetetlenül tettünk utalásokat a hajóvontatók szerveződésére, társulásaira. A hajóvontató egységekbe szerveződés folyamata különös figyelmet a szabad vállalkozású munkaként végzett hajóvontatásnál érdemel. A társulások jellegzetességeit természetesen a nagyobb létszámú egységek kialakítása jobban magán viseli. A vontatócsapatok, a banda, ill. kompánia összeállítása kisebb-nagyobb eltéréseket mutat a gyalogos és az állatokkal vontatók esetében, de megfigyelhetők azonos jelenségek is.

Hajóhúzó emberek felfogadása

A hajóhúzás, mint a legnehezebb emberi munkák egyike a munka és bérviszonyok terén korszakról korszakra változott: volt rabszolga, rab- és kényszermunka, földesúri robotszolgálat. A hajóhúzás a vállalkozói rendszer révén vált bérmunkává, megteremtve a hivatásos hajóhúzók rétegét.

A Tisza középső folyásán a maguk erejével vontató emberek, az ún. gyalogvontatók „... bandába állottak s átjába vállalták a vontatást, vagyis a szószólójuk, a bandagazda megalkudott a hajó gazdájával vagy kormányosával, hogy mennyiért vállalják a hajó felvontatását. Ez a megegyezés vonatkozhatott pusztán csak a vontatásra, néha azonban egyéb munkára is, pl. a teher ki- s berakására vagy homokkitermelésre stb. A munka elvégzése után a bandagazda vette át a pénzt s egyenlő részben felosztotta a banda tagjai között.”²¹

A Dráva menti falvakban „... külön hajóvontató bandák voltak, melyek bármikor készen álltak hajóhúzásra. Egy gyerek alig érte el 18 éves korát, már mehetett a bandával. A munkát a mindenkori bandagazda vállalta fel. A munkavállalás nem csupán a határba szólt, hanem egy hajóra. A hajót végig kellett húzni berakástól kirakásig. Volt, hogy egy hajóhoz egész idényre elszegődtek.”²²

Péterrévei adatközlőm, aki a harmincas években a Tiszán dereglyézett, azaz saját dereglyéjével kereskedelmi szállítást végzett, a vontatáshoz embereket fogadott bérbé. Főképpen napszámosokat és olyanokat, akiket ismert, könnyen és vita nélkül megegyezett velük. Ha egy mód volt rá, igyekezett mindig

¹⁸ ORTVAY T. 1903. 78. és 269.

¹⁹ KECSKÉS L. 1969. 891.

²⁰ JUHÁSZ A. 1966. 6.

²¹ BETKOWSZKI J. 1954. 108.

²² KOVÁCS S. 1956. 61.

9. ábra. Hajóvontatók — Lotz Károly olajfestménye

ugyanazokat az embereket bérbe fogadni. Embereinek vontatáskor napszámot fizetett s ennek fejében azok minden munkálatot (rakodást is) elvégeztek.

A felhozott példák általános érvényűek. Ki kell itt térnünk röviden a szervezeten dolgozó és együtt élő munkások csoportformájára, a bandára. A *banda* kisebb-nagyobb létszámú emberekből álló társulás azonos munkaadóhoz és azonos munkahelyre, az ún. bandagazda vezetésével, egyidejűleg végzendő közös bérmunkára, amelyet sok esetben a csoport összteljesítménye alapján fizettek. Az ilyen bandák esetében „... lényegében a bérforma szabta meg a munka, a vezetés és az együttműködés módját, nevezetesen a régibb bérezési módok (például természetbeni ellátmány, a megmunkált anyagból való részesedés, s általában az időbér stb.) konzerválták a hagyományos formákat, a pénzben fizetett teljesítménybér viszont meggyorsította az átalakulás folyamatát.”²³ Igen lényeges a bandáknál az a törekvés, hogy az emberek valósággal üzemszerűen dolgozzanak. „A megszervezés, illetve ellenőrzés időbéres csoportoknál a munkaadó, teljesítménybéreseknél viszont elsősorban a munkások gondja volt, de sok az átmeneti jelenség is. Így a bandagazda... teljesítménybér esetén (pl. hajóvontatók...) rendszerint társaival volt szolidáris. Ha azonban a toborzó és a bandagazda ugyanaz a személy volt (például hajóhúzó...), sajátos kétarcúság figyelhető meg: a vezető a kereslet-kínálat vastörvényei szerint került közelebb vagy távolabb a munkások, illetve a munkaadók csoportjától.”²⁴

²³ KATONA I. 1965. 388.

²⁴ KATONA I. 1965. 388—389.

A hajózható folyók mentén bizonyos távolságokra hajózási központok és kikötőhelyek épültek ki: Pozsony, Győr, Komárom, Budapest, Tolna, Baja, Mohács, Apatin, Titel, Belgrád, Sziszek, Brod, Becse, Szeged, Csongrád, Szolnok stb. E városokban, valamint egyike-másika mellett, ill. közelében „... a falvak zsellérnépe valósággal a vontatásra specializálta magát... , habár e munka sehol nem jelentett egész évi elfoglaltságot. A győri és a Dráva menti hajóvontatók céhszerű szervezetekbe tömörültek, a bandák a közös keresetből juttattak az egyháznak, a legeltető társulatnak, a téglaháznak és a községnek is iskola, út és híd építésére.”²⁵

Külön kell említést tennünk — főképpen a XIX. század második fele és az első világháború közötti időszak — vásáros, heti, ill. kofahajóiról. E különböző méretű és befogadóképességű hajótestek (ladik, dereglye, tetejes hajó stb.) vontatását rendszeren maguk az áruszállítók, igen gyakran lányok, asszonyok, azaz az árusító kofák végezték. Hú képet rajzol e vonatkozásban a főváros körzetéből a Vasárnapi Újság 1863. évfolyama. A Duna mentében lévő helységek, különösen Újpest, Dunakeszi, Szentendre, Tótfalu, Megyer, Vác, Ercsi, Abony, Csepel, Soroksár stb. gyümölcs- és zöldségtermelő, kenyérsütő lakói naponként, leginkább alkonyat felé szokták beszállítani terményeiket. A leírás szerint: „... a hajók népe portékájától mentül hamarabb jó áron megszabadulva, s a szükséges vásárlásokat megtéve, útnak indul haza felé, s elkezdődik a nehéz munka, — a hajóvontatás. Az apróbb hajók az evezőlápátból készítetnek maguknak árbocot, míg a nagyobbak állandóval bírnak, melyre a hajó végéhez erősített kötelet felvonják, s egy kormányos beleül, a többi leány, asszony és gyermek a parton belekapaszkodik a kötélbe, és húzza, amint tőle telik, ismét haza felé.”²⁶

A Szeged környékiek hasonló funkciójú kereskedelmi bárkáit és azok vontatási gyakorlatát TÖMÖRKÉNY István leírásából ismerjük: e bárka „... hetenkint többször megteszi a maga vízi útját a falu meg a város között. Jó messzire van lent a falu, s amikor a hajó elindul, kötélén jön föl. Benne csak a kormányos áll, vagy elvéve olyan utas, aki nem bírja a gyaloglást. A többi nép, aki a hajón utazik, kint van a parton és húzza fölfelé.”²⁷

A nagyobb városok körzetében mindenhol megtalálhatók voltak a jelzett korszakban a vásáros, heti, ill. kofahajók, kereskedelmi bárkák, ladikok. Gyalogos vontatók a lovas, később a motoros vontatás bérét, s nem ritkán időt takarítottak meg, mely tompította a megalázó, nehéz, fizikai munka súlyát, s mint azt visszaemlékező informátoraimnál tapasztaltam, még növelte is a mások segítségére nem szoruló, önmagát mindenben ellátni tudó emberi önérzetet.

Az emberi erővel végzett hajóhúzás társulási formái közül társadalmi-politikai szempontból a legmagasabb szintre a két világháború közötti időszak kőrösladányi homokszedői és homokszállítói jutottak. A homokszállító dereglyések egy kiemelkedő egyéniségéről FÉJA Géza is megemlékezett *Viharsarok* c. művében: „Füfa Albert és társai homokot szállító üzemet alapítottak. Nyakukba s vállukra illesztik a kötelet és maguk húzzák a dereglyét végig a Kőrösön

²⁵ KATONA I. 1965. 391.

²⁶ Z. G. 1863. 229.

²⁷ TÖMÖRKÉNY I. 1957. 19.

Gyomáig. A magyar volgai hajósok.”²⁸ A kőrösladányi Füfa Albert a Viharsarok népzévéreinek karaktertípusa volt, „... aki emelt fővel, bátran szemükbe merte mondani a népelyomó nagyoknak és hatalmasoknak, hogy nem! De ugyanakkor a vele együttérző kisebereknek ez volt a szava: Csinálnunk kell valamit. — És nemcsak beszélt, hanem cselekedett is. Harcolt és nehéz harcok után győzött.”²⁹ E szegénysorsú, talán hat elemével sem rendelkező, öntudatos ember, aki aratásnál, cséplésnél bandagazda volt, falujának társadalmi-politikai harcában is kiemelkedő szerepet játszott. A kőrösladányi „Munkásház” felépítésénél is ő adta a legtöbb munkát, ő vetette ki a vályogot is. Amikor pedig a kőrösladányi homokszedés nagyvállalkozói a minimumra szállították le a köbméteres homokszedők munkabéréit, merész vállalkozásra szánták el magukat Füfa Albert vezetésével néhányan a kapitalista kizsákmányolás áldozatai közül. „Úgy vállaltak homokkitermelést, hogy vízi úton helyhez is szállítják. Próbálkozásuk biztatónak ígérkezett. Gyomára, Szarvasra, Öcsödre, Mezőtúrra szállították hajójukkal a Kőrösladányban kitermelt homokot. ... Füfa Albert és társai emberfeletti munkát vállaltak azért, hogy önállóságukat megőrizhessék és népes családjuk számára megkeressék a mindennapi kenyeret.”³⁰

Lovasgazdák, lovak felfogadása

Mint arra már utaltunk, az állati erővel végzett hajóvontatást tulajdonképpen vállalkozó szellemű fuvarosok, kocsisok, szekeresek végezték, akik az átlagosnál magasabb hajófuvarozási díj fejében hajlandók voltak veszélyesebb és fáradságosabb útra indulni. Téli időszakban szekereztek, kocsiztak vagy szánfuvart vállaltak, tavasszal jégzajlás után pedig hajóvontatásra szegődtek. A szegődésnek — a vállalkozók szervezettségi fokának megfelelően — különböző módjai voltak.

Általános gyakorlat szerint a folyómenti települések központi vagy még inkább vízparti terein várakozva kínálták magukat vontatásra a vállalkozók a hajósgazdáknak. Így volt ez a századforduló előtt Szegeden is, ahol a Klauzál téri, egykori Európa-szálló előtt gyülekeztek a vontatók, míg a hajósgazdák a szálló éttermében jöttek össze. A fuvart ajánló gazda a szállóból kilépve azonnal megkezdhetette a tárgyalást a vontatókkal. „Ha a hajósgazdák részéről a kereslet kicsinek mutatkozott, vontatóerőben viszont nagy volt a kínálat, akkor a gazdákat többen is körülfojták. Megindult az alku. A vontatók persze minél több pénzt akartak a gazdák zsebéből kialkudni, de ha sokan voltak és kevés fuvar akadt, akkor maguk verték le a béreket, és kevesebért is elvállalták a munkát. A gazdák számára előnyös volt a munkásfogadásnak ez a hagyományos formája, mert a kereslet-kínálat előre látott alakulása szerint megbeszélhették, mennyit fizetnek egy fuvarért. A vontatókat egy útra fogadták és nem napszámra, hanem a célig, a tőthelyig való vontatásra és lovanként fizették. Ők már tudták, hogy melyik hajó hány lovas, azaz hány ló kell a vontatáshoz egész teherrel, fél teherrel, búzával, fával stb. megrakodva vagy üresen. Voltak olyan hajósgazdák, akik a munka elvégzése után fizették ki az egész alku szerinti összeget, de általános szokás az volt, hogy a megegyezés után foglalót vagy

²⁸ FÉJA G. é. n. 175.

²⁹ NAGY J. 1971. 24.

³⁰ NAGY J. 1971. 27—28.

előleget adtak, rendszeren az összeg felét. Ebből vettek a vontatók a lovaknak abrakot és hosszabb útra maguknak eleséget.”³¹

A leírtakhoz hasonlóan történt a tiszai vontatók szegődtetése is Szolnokon. A Tisza-híd végénél álló kis hajós-halász kocsmá ivójában folytak kora tavasszal a verbuválások. A hajótulajdonos vagy megbízottja az ún. krancmajszter fogadta fel a fuvarosokat, szekeresgazdákat, ill. kocsisokat a vontatásra. „Voltak olyanok, akik vállalkozásszerűen úzták a hajóvontatást. Ezeknek rendszeren több lovuk volt, s ha az övék nem volt elég, ők gondoskodtak a kellő számú ló előteremtéséről. A gazda, vagy a több hajóval rendelkező gazda helyett a kormányosok, esetleg krancmajszterek már előre megegyeztek a kocsisokkal a fizetség dolgában. A megállapodás mindig egy útra szólt, nem napszámra, hanem célíg való vontatásra, s lovanként számítva. Az összeg persze sok mindentől függött: volt-e elég vállalkozó szekeres; nem volt-e éppen erős munkaidő, mint pl. tavasszal vagy az aratás utáni hordáskor; sáros volt-e a part vagy száraz, s így könnyebben járható; nem volt-e nagyon magas a vízállás; teherrel mentek-e fölfelé vagy üresen stb. ... A vontató maga gondoskodott saját ételmezéséről, meg a lovakéről is.”³²

Más volt a gyakorlat a Duna-kanyar kisebb falvainak vontatóinál. „A vállalkozók, hajósgazdák, hajósok a révéseknek adták le a jelzést a vontatásra. A révések már tudták, hogy mely gazdáknak kell szólni. Előfordult az is, hogy csak egy cédulát adtak le, melyre fel volt írva: hol, mikor és hány lóval kell jelentkezni. A gazdák nyeregben mentek a megadott helyre. A vontatás hagyománya és folytonossága már kialakította a béreket, s így nem került sor alkudozásra. A vontatókat egy útra fogadták, megadott célíg.”³³

TÖMÖRKÉNY István irodalmi híradásából tudjuk, hogy megint másképp zajlott le a vontatók felfogadása a századforduló utáni Szegeden.³⁴ „Stévéék, a rációk, kora tavasszal az újszegedi Tisza-parton legeltetik sovány macskalovait, s a partkorlátnak dőlve várják, hogy a hajósgazdák fölfogadják őket. Tél végére a szegényebb családoknál elfogyott az élés és bizony alig várták, hogy kitavaszodjon és meginduljon a folyón a hajózás, ami kenyérkeresetüket biztosította. Sokszor gyalog mentek be a városba és a volt financia épülete előtt (a hajóállomásnál) — a vízenjárók hagyományos gyülekező helyén, a koplalón vagy köpködön — érdeklődtek fuvar iránt. Tavasszal sokan a hajósgazdák lakását is fölkeresték, hogy minél előbb fuvarhoz jussanak. Aratás-cséplés és őszi betakarítási, szántási munkák idején viszont a gazdák vagy a hajókormányos hívták a vontatókat, ha fuvarra volt szükség. A szerbek ilyenkor mezőgazdasági munkákat végeztek, ezért a gazdáknak általában jobban meg kellett fizetni a nyári fuvarokat.”³⁵

A két világháború közötti időszakban újabb változás volt megfigyelhető a szegedi vontatók körében: „... szokás volt, hogy a hajósgazda és a vontatók szerződést kötöttek, — a vontatók úgy mondják, kartellbe fogtunk a gazdákkal.

³¹ JUHÁSZ A. 1966. 5—6.

³² BETKOWSZKI J. 1954. 90.

³³ GRÁFIK I. 1971. 98.

³⁴ Lásd: TÖMÖRKÉNY István *Gugorázás* c. elbeszélését!

³⁵ JUHÁSZ A. 1966. 6.

A szerződésben megállapodtak abban, hogy a szerbek egész éven át vontatják az illető hajótulajdonos hajóit, a gazda pedig mindig az előre megbeszélt összeget fizeti a fuvarokért. Ezek a szerződések kölcsönös biztosítékot jelentettek: a gazda számára biztosították egész évben a vontatóerőt, a vontatóknak pedig rendszeres, bár nem állandó munkát és az ingadozás nélküli keresetet. Az első szerződéseket az 1930-as évek elején kötötték.³⁶ A korszak gazdasági és társadalmi-politikai helyzetét tekintve, nem túlzás azt állítani, hogy az állati erővel időszakos hajóvontatást végző deszkiek az adott keretek között a szegődésnek e formájával a szervezethez igen magas fokára jutottak.

Az állati erővel hajóvontatást végző társulásoknak szervezethez szemponyjából a munka időszaki és ideiglenes volta természetesen nem volt előnyös. Ezzel is magyarázható többek között, hogy e téren a XIX. század nagy távolsági kereskedelmének folyamatos szállítási igénye fejlesztette ki a legmagasabb szintű társulási formát, a komáromi szekeresgazdák egyesülését. „Azt, hogy mikortól kezdtek a szekeresgazdák a hajókat vontatni, adatok hiányában nem tudjuk megállapítani, de Komáromnak a hajózásban játszott fontos szerepe következtében valószínűnek tarthatjuk, hogy a magyar hajózás megindulásától kezdve a vontatásban mindig szerepet játszottak. A vontatás fénykora a XVIII. és a XIX. század. A hajóvontató szekeresgazdáknak is ekkor megy legjobban a dolguk.”³⁷ 1820-ban 190 vontatót tartottak nyilván Komáromban, azzal a megjegyzéssel, hogy számuk nagy hajózás esetén 300.³⁸ FÉNYES Elek szerint a komáromi hajóvontatók a török szélektől kezdve egészen Ulmig vontattak.³⁹ A komáromi szekeresgazdák a hajók vontatásához „... rokon és baráti alapon önkénetsen vontatócsapatokat alakítottak ki. Egy-egy ilyen vontatócsapatnak megvolt a maga — tekintélyi alapon kiválasztódott — vezetője. Ő tárgyalta a megrendelőkkel, és ő vállalta el a vontatást. Ezután megvitatták a teendőket, a hajók terhelése és nagysága arányában kialakították a vontató egységeket, ha szükséges volt, embereket fogadtak a hajók létszámának kiegészítésére...”⁴⁰

BÉRVISZONYOK

Az elkülönült munkakör természetesen külön bérezést is eredményezett. E bérezésben is megmutatkozott, hogy a hajóvontatás ember és állat számára az egyik legmegerőltetőbb munka volt. A kereseti lehetőségeket a vásárló erő és a fizetési arányok felvázolásával mutatjuk be a rendelkezésünkre álló kevés, de megbízható adatok tükrében.

Gyalogos vontatók

A legkorábbi adatok levéltári iratokból állnak rendelkezésünkre. László Ferenc hajótulajdonos kormányosainak feljegyzései alapján az 1821. évből vannak adataink az emberi erővel végzett hajóhúzás bérezésére. Csenger kormányos hajóját Verbásztól Paksig 42 ember húzta, személyenként 20 forintért. Halász kormányos hajóját ugyanezen a távon 40 ember vonta, személyenként 22 forintért. Hozsma kormányos Monostortól Paksig 41 embernek személyenként 23 forintot fizetett.⁴¹

³⁶ JUHÁSZ A. 1966. 6.

³⁷ KECSKÉS L. 1969. 890.

³⁸ HOLÉCZY M. 1825. 3106.

³⁹ FÉNYES Elekre hivatkozva: KECSKÉS L. 1969.

⁴⁰ KECSKÉS L. 1969. 891.

⁴¹ Ebben a korban egy pozsonyi mérő zab ára: 1,24 forint volt.

A jobbágyfelszabadítás után az emberi erővel végzett hajóhúzás bére általában kétszer annyi volt, mint az aratóké. Ez csábított sokakat erre a gyötrő munkára. Fizetésük azonban korántsem volt arányban verejtékes fáradságukkal.

KOVÁCS Sándor a Dráva menti hajóhúzók jobbágyfelszabadítás utáni bérviszonyairól az alábbiakat írja: „A jobbágyfelszabadítás után pedig elég jól fizetett munkalehetőség volt. Úgyannyira, hogy egy napi gyalogos húzásért annyit fizettek, hogy lehetett rajta venni egy pár bocskort, vagy 6 liter jó bort a kocsmákban.”⁴²

Máté Vendel — TIMAFFY László 1959-ben 81 éves adatközlője —, aki fiatal korában dereglyéket húzott, mesélte: „...sokszor félájultan is menni kellett, már nem is érezték a testüket, s nem volt megállás. A keresettel azért meg voltak elégedve. A háromnapos úton megkerestek egypár csizmát, vagy egyöltözöt ruhát, 12 forintot.”⁴³

A századforduló után már ritkább volt az emberi erővel bérmunkaként végzett hajóhúzás, s általában teljes fuvarra történt a szegődés, ami oda-vissza utat, valamint a ki- és berakodást is magába foglalta.

Adatközlőim szerint Péterrévén a harmincas években a hajóhúzó embereknek 12—13 dinárt fizettek napszámként a fenti értelemben vett teljes fuvarra, s a bér mellett az ételmet is biztosították. Megjegyezzük, hogy ebben az időben 1 dinár volt 1 kg kenyér, 4,5 dinár 1 kg birkahús, 8—10 dinár 1 kg disznó-, ill. marhahús, 100 dinár 1 mázsa búza.

Csongrádi adatközlőim szerint a negyvenes évek legelején a Körös-toroktól Kunszentmárton—Öcsödig vállalt teljes fuvar, mely 5 vagonos fahajónál 6 napot vett igénybe: 20 pengő volt. Megjegyzendő, hogy a vízfolyással szemben 4—5 ember húzott, s a vízfolyással megegyezően is húzni kellett két embernek, mert lassú volt a víz árja. Ugyanekkor e térségben a földműves napszám 1—2 pengő volt.

Állattal vontatók

Az állati erővel végzett hajóvontatás bérviszonyainál is a már hivatkozott 1821-es feljegyzések képeznek biztos kiindulási alapot. A kormányosok Pakstól Győrig vontattatták hajóikat, s lovanként az alábbi béreket fizették:

Csenger kormányos: 34,— Ft.

Halász kormányos: 43,30 Ft.

Pokora kormányos: 43,30 Ft.

Vízvári kormányos: 30,— Ft.

Hoszma kormányos: 45,30 Ft.

Halász és Pokora kormányosok azonos bér fizetésének magyarázata az, hogy mindketten megegyező számú lóval (18) vontattatták hajóikat. Csenger kormányos 20, Vízvári kormányos 19 lovat fogadott fel, mégis a kevesebb állattal vontattató Vízvári fizetett alacsonyabb bért. Végül pedig az ugyancsak 18 lovat bérelt Hoszma kormányos fizette a legmagasabb bért. Ha a Pakstól Győrig terjedő szakasz lovankénti bér/felfogadott állatok száma arányt vesszük, a következő eredményeket kapjuk: 1,57 — 1,7 — 2,4 — 2,51. A kapott arányszámok, az ún. bérezési hányadosok meglehetősen nagy szóródást mutatnak.

⁴² KOVÁCS S. 1956. 61.

⁴³ TIMAFFY L. 1959. 75.

Az eltérések okai között a hajók különböző terhelése, az időjárás és vízjárás viszonyok, valamint a kereslet és a kínálat pillanatnyi helyzete keresendő.

Vízvári kormányosnak egy 1830 utáni szegedi dohányos útjáról szóló jelentésében újabb fontos értékelhető adatokat találunk. A feljegyzések szerint Monostorról Verbászig ökrös vontatónak 21 forintot fizetett, Verbásztól Szegedig monostori lovasnak 155 forintot.

A XIX. század második felének, a századvégnek bérezési viszonyairól TIMAFFY László adatközlői tájékoztatnak. „A kúnzigeti Szalay Vendel szerint Győrtől Magyaróvárig 40—60 Ft.-ot kerestek 1 pár ökör után, attul függött, milyen vót a víz, meg az idő. Jó kereset vót, mert 5—6 forint vót egy fájn ünneplő csizma, 30—40 Ft. egy jó tehén, 60 Ft. egypár ökör.” — Más volt természetesen ugyanekkor a lóvontatók bérezése. — „A bácsaiak már inkább lovakkal vontattak. Oros János szerint jó időben 20—30, nehéz úton 40—50 Ft.-ot kerestek Győr és Óvár között, de voltak nehéz naszádok, hogy 60 Ft.-ot fizettek. A véniekiek inkább csak Gönyü és Győr közt vontattak, Magyaróvárig ritkán mentek el. Győrig egypár ló után 4 forintot fizettek csak jó időben, de ilyenkor kettőt is tértek egy nap. Rossz időben, vagy amikor a Rába áradt, az Óreg-Duna meg apadt, s ilyenkor a Duna-ágnak igen nagy volt a sodrása, 10—12 forintot is kértek egy pár ló után. Igaz, hogy egy napig is tartott ilyenkor a 15 km-es út. A kereset tehát nem volt rossz, s így szívesen jártak a gazdák vontatóba.”⁴⁴

A századforduló idején a tiszai vontatók lovankénti bére a középső Tiszán átlagban 10—12 forint volt.⁴⁵ Hogy valami képet formálhassunk a bér vásárlóértékéről, felidézzük néhány szükségleti cikk árát: „Egy kiló sózott szalonna 50—60 krajcárba, egy kiló marhahús 30—32 krajcárba került, a kenyér kilóját meg 5—6 krajcáron mérték. Egy munkára való, ún. cájnadragért 60—80 krajcárt... egy ingért 60 krajcárt, egy csizmatalpálásért meg 1 forintot, vagy, ha nagyon kitarították az árát 1 forint 20 krajcárt kértek. Egy öltözet ruha, de persze csak amolyan, szegény emberre való, 8—10 forintba került, egy cájruha meg 3 forintba.”⁴⁶

Az első világháború utáni bérvizonyokat kérdezve, Váczi István újkécskei lakos, aki a jelzett években Szolnokon lakott, fuvarozott, fiakkerozott s közben a jobb kereset miatt maga is vállalt vontatást, a következőket mondta: „Pénzben kapták a fizetést, nem természetben, de a pénz sok változása miatt nem emlékszem mennyit. Mindenesetre jóval többet kerestek, mint a fiakkerozásal. Éppen ezért vállalták közben a vontatást.”

A századforduló után egyébként a legkülönbözőbb vontatási módok (gyalogos, lovas, motoros), s a szegődések változó formái (hetes, harmados, köbméteres), valamint ezeknek a kombinációi nehezen áttekinthető, variábilis bérezési normákat eredményeztek.

Sajnálatos, hogy a komáromi szekeresgazdák jövedelmeiről nem állnak rendelkezésünkre pontos adatok. Csak feltételezhető, hogy nem kerestek rosszul, hiszen a gazdag kereskedőváros polgáriasodó életvitelét tudták maguknak biztosítani. Mindezek ellenére „a hajóvontató szekeresgazdák — szemben hajós-gazdákkal és kereskedőkkel — nem voltak rabjai a pénznek és nem a vagyon-

⁴⁴ TIMAFFY L. 1969. 67—68.

⁴⁵ BETKOWSZKI J. 1954. 90.

⁴⁶ BETKOWSZKI J. 1968. 58.

szerzést tekintették életük fő céljának. Egy-két kivételtől eltekintve nem is gyűjtöttek össze nagy vagyonokat.”⁴⁷

ÉLETMÓD — EGYÉN, CSALÁD ÉS KÖZÖSSÉG

Előjáróban hangsúlyozzuk, hogy a hajóvontatók életének, életközösségeiknek bemutatásánál, egyrészt nem áll rendelkezésünkre minden jelenségre kiterjedő leírás, ill. adatfelvétel, másrészt a munkavégzéssel, tehát a szűkebb értelemben vett munkaszervezettel kapcsolatos kérdésekre nem térünk ki. Az előbbinek — az életmód adatoltságának és leírásának — hiánya azonban nem olyan méretű, hogy lemondhatnánk a bemutatásról, legfeljebb itt-ott az adatok egyenetlensége teszi elnagyolttá a képet, s szükségessé a további kutatást e téren. Az utóbbinak — a szűkebb értelemben vett munkaszervezetnek — részletezése külön tanulmányt igényel, tárgyalása jelen esetben szétfeszítené dolgozatunk keretét.

A mesterség tanulása

Az elkülönült és speciális gyakorlatot igénylő munkavégzés természetesen kihatott a munkába való beletanulás folyamatára is. A kérdésnek különös jelentősége csak az állati erővel végzett hajóvontatásnál van. A befogás, fogatolás és hajtás több részletben azonosságot mutat a szárazföldi gyakorlattal, s ez természetes is. Mint láttuk, a hajóvontatók a szárazföldi szekerező, kocszó, fuvarozó lovasgazdák közül kerültek ki, s mindazokat a megoldásokat, melyeket a hajóvontatás különleges körülményei megengedtek, megőrizték. A hajóvontatási gyakorlat azonban több változtatást is eredményezett, mind erőátviteli-technikai, mind pedig munkaszervezeti vonatkozásban. Ezek elsajátításának legbiztonságosabb módját a vontató dinasztiaiknál figyelhetjük meg. A hajóvontatók között nem volt ritka az olyan család, ahol apáról fiúra szállt a mesterség. A bátorságot, leleményességet, tapasztalatot igénylő, olykor tetet-lelket nem kímélő, fáradságos hajóvontatás meglelt korban csak szükségéből vonzotta az embereket. Általános gyakorlat szerint — csakúgy, mint a deszkiek — „a vontatók fiúgyermeküket 12—13 éves korában már elvitték magukkal, hogy szokják és tanulják a munkát. A gyerek apjával hajtotta a lovakat, majd azt a feladatot kapta, hogy a prednyákot vezesse, mint rajder. Így a fiúk legénykorukra már elsajátították a vontatás minden fortélyát.”⁴⁸

Egyes munkakörök betöltéséhez azonban nem mindenhol és nem mindenkor volt szükséges különösebb gyakorlat, ill. tapasztalat. Erre utalnak mártélyi adatközlőink is: „a vontatók munkakörei közül a lovak vezetése viszonylag könnyű volt, ezért erre a munkára gyerekeket is felfogadtak. Így ezek hamar megismerkedtek a vontatók munkájával, és ők is ezt folytatták.”⁴⁹

A hajóvontató egységek, bandák, kompániák általánosan úgy szerveződtek, hogy azokban a megfelelő feladatok elvégzésére már kipróbált, megszokott partnerek, cimborák kerüljenek, akikkel zavartalanabb, biztonságosabb volt az együttműködés.

Figyelemre méltó, hogy a közösségi élet magas szervezettsége, s a szinte céhszerűen végzett hajóvontatás még a komáromi szekeresgazdáknál sem ered-

⁴⁷ KECSKÉS L. 1969. 900.

⁴⁸ JUHÁSZ A. 1966. 15.

⁴⁹ Kérdőívre érkezett válaszban: Mártély (Csongrád m.)

ményezett írásban lefektetett, rögzített mesterségbeli tudnivalókat, szabály-rendszert a munkavégzéssel kapcsolatban. „A hajóvontatás rendkívül összetett gazdasági és fizikai műveleteinek lebonyolításához nem volt írásba foglalt szabályzatuk, mégis óraműpontossággal hajtották végre — sokszor országokon keresztül — vállalt feladataikat. Vezetőiket nem külsőséges ceremóniákkal választották: az úgy választódott ki közülük. Mindig az lett a vezető, aki a legügyesebb, legrátermettebb és legmegbízhatóbb volt, akinek erényeit maguk is elismerték. A kort és a tudást méltányolták, és aszerint adták meg mindenkinek a tiszteletet.”⁵⁰

Gazdasági lét

A folyami kereskedelmi szállításnál is megfigyelhető kettősség: egyrészt a hivatásos kereskedelem áruinak szállítása, másrészt az őstermelői, háziipari szinten előállított áruk szállítása, természetesen a kereskedelmi gyakorlat kettősségét tükrözi.⁵¹ A kereskedelem egyrészt elkülönült vállalkozók, az áruter-melők és a fogyasztók közé ékelődött csoport privilégiumaként végzett, másrészt az áruját előállító s önmaga értékesítő paraszti, félpaszti, ill. kismester, iparos réteg kereskedelmi tevékenységének összessége. A kettősség, valamint a két szélső pólus közötti átmeneti formák a folyami szállítási gyakorlatban is jelentkeztek. Gondoljunk a csak fuvarozásból, ill. hajóvontatásból élő komáromi sze-keresgazdákra, a fuvarozás mellett földműveléssel, paraszti termelőmunkával is foglalkozó deszki vontatókra, és végül az embervonta vásáros, heti, ill. kofa-hajókra. Kutatásaink alapján azt mondhatjuk, hogy a magyarországi hajó-vontatási gyakorlatra alapvetően az átmeneti formák jellemzőek, mind térben, mind időben. Ezen átmeneti forma alatt — mint azt már előlegeztük —, az értendő, hogy a hajóvontatás Magyarországon a vontatók életében nem volt kizárólagos jövedelmi forrás, még a vontatás fő idejében sem.

Megállapításunknak korai írásos bizonyítékai között említjük meg az Egyed-féle összeírást 1829-ből. Dunaföldvárról, Tolnárról és Fadról azt írja, hogy a „...lakók szántás-vetésen kívül lovakkal való hajóvonással, illetőleg hajóval való fuvarozás és dohánytermesztés által szerzik be szükségleteiket.”⁵² Ugyan-ennek a kérdőívnek bátai válaszában hasonló áll: „Szántás-vetés és szőlőműve-lésen kívül átájában a Hajó húzásokból szerzik be szükségleteiket.”⁵³

Az ezt követő évekből FÉNYES Elek statisztikai leírása az érsekcsanádiak-ról ad hírt úgy, hogy azok a mezőgazdálkodás mellett fuvarozásból és hajó-vontatásból élnek.⁵⁴

Az 1848—49-es forradalmi években a bátaiak erőszakos erdőfoglalásai ügyé-ben folytatott perben a jegyző azt jelenti a megyének, hogy a vádlottakat nem lehet összeszedni, mert „Bátta közönségének nagy része szegény lévén, az évnek különböző szakait részint hajó vontatással, részint messze terjedő vizeken halá-szattal, többi részint messze vidékeken mezei munkák tételével kenyereket ke-servesen szerzik.” — Mohácsról a regnicoláris conscriptióban pedig az alábbiakat

⁵⁰ KECSKÉS L. 1969. 898.

⁵¹ Vö.: TARISZNYÁS M. 1970. 407.

⁵² ANDRÁSFALVY B. 1970. 272.

⁵³ ANDRÁSFALVY B. 1970. 272.

⁵⁴ GYENES A. 1972. 154.

olvashatjuk: „A lakosság nagy része hajók vontatásával, meg és kirakásával, kereskedők szállításával, s a királyi sóház kézi munkájánál bő munkalehetőséget talált.”⁵⁵

A XIX. század második felének deszki szerb hajóvontatói a fuvarozás, mint fő foglalkozás mellett földműveléssel, paraszti termelőmunkával is foglalkoztak. „Az adatgyűjtésünkkel elérhető legrégebb időben, az 1880—90-es években nem minden vontatónak volt földje, de a földtelenek is vettek árendába (haszonbérbe) vagy feles művelésre az uraságtól néhány holdat. Általában azt tapasztaljuk, hogy a deszki hajóvontató fuvarosok törekvő emberek. Az egyik család három nemzedékkel ezelőtt, a múlt század vége felé földnélküli zsellérsorban élt és az 1920-as évek elejére több mint 20 hold földtulajdont szerzett. Ma már nehéz pontosan megállapítani, mennyi volt ebben a gyarapodásban a hajóvontatással szerzett bér szerepe. Bár a vontatás viszonylag jól fizetett munka (bérmunka) volt, a vontatók sosem csak abból éltek. Elmentek részes aratónak, földet béreltek és mindebből, törekvő családoknál nemcsak a megélhetésre futotta, hanem földszerzésre is. A keresetük jobb volt, mint más fuvarosoké. A hajóvontatást végző szerbeknél a földművelés volt a mellékes munka (és jövedelmi forrás), és ezt maguk is így tartották.”⁵⁶

A századvég Győr környéki vontatói is folytattak mezőgazdasági tevékenységet. Erre következtethetünk TIMAFFY László adatközlőjének, Naszádos Péternek szavaiból, aki elmesélte, alig várták már — a jó kereseti lehetőség miatt — a hajókat, s akármilyen szoros mukaidő volt is otthon, ha hajóra hívták őket, otthagyták a kapálást, aratást, cséplést és mentek vontatni. „Vót úgy is, hogy a cséplést is otthattuk a vontatásért, nos, mire kéthetire hazamentünk, há kicsirázott a gabona a sizerűben.”⁵⁷

A Szentendre-szigeti vontatók életében sem volt kizárólagos jövedelmi forrás a hajóvontatás, hanem megélhetési lehetőségeiknek kibővítése. „Nem volt ritka az olyan hajóvontató, akinek több hold földje volt. Tahitótfaluban emlegettek egy vontatót, akinek 20 hold földje volt.”⁵⁸

Ezek, a nagyobb földtulajdonnal rendelkező lovasgazdák, fuvarosok, vontatók a hajóvontatás mellett maguk szántották földjeiket, maguk nyomtatták el a gabonát, amikor a fuvarok között a mezőgazdasági munkára ráértek. Ha a szükség úgy kívánta, sokan napszamosokat fogadtak a mezőgazdasági munkák elvégzésére. Ebben a tekintetben a Pest környéki és a Győr melletti falvak vontatói hasonlóak a deszkiekhez, akikről JUHÁSZ Antal tanulmányából tudjuk, hogy „a földet igyekeztek maguk megművelni, de ha a hajósgazdák üzentek értük — az utóbbi időben sürgönyöztek —, akkor otthagyták a földet és vontatni mentek. — Otthagytuk az ekét a földben, befogtunk és mentünk vontatni. Amikor elvégeztük a fuvart és visszatértünk, ott folytattuk a szántást, ahol abbahagytuk... — Ha sürgős volt a mezei munka elvégzése — pl. vetés, aratás, betakarítás — akkor inkább napszamosot fogadtak, de kitarítottak a vontatás

⁵⁵ ANDRÁSFALVY B. 1970. 272—273.

⁵⁶ JUHÁSZ A. 1966. 20.

⁵⁷ TIMAFFY L. 1959. 68.

⁵⁸ GRÁFIK I. 1971. 131.

mellett. A tehetősebbek bérest tartottak, aki a szántóföldi munkát végezte, és szükség esetén a vontatásnál is segített.”⁵⁹

A mezőgazdasági tevékenységet is folytató vontatóknál a föld éppúgy létkérdés volt, mint a parasztság egészénél, így érthető, hogy tehetségük és szorgalmuk szerint igyekeztek gyarapítani. Amikor sikerült néhány hold földet szerezniök, ahhoz már könnyebb volt újabbakat ragasztani. „Tanulságos ebből a szempontból az egyik legnagyobb szerb vontatócsalád, a Radityok ágának vagyoni helyzete. A ma élő Radity Tósó vontatással foglalkozott. A nagyapának kezdetben 8 hold földje volt, de amikor elhalt, három fiára már 5—5 hold földet hagyott örökül. Mindhárom fia apja foglalkozását üzte. Hármuk közül a legügyesebb, Radity Misó tehát 5 holddal kezdte és 16 holdra gyarapította, és 8—8 holdat hagyott két fiának. Radity Tósó alig több mint egy évtized alatt négyszeresére növelte földtulajdonát. Persze olyan családokban, ahol a foglalkozás öröklődött, a fiúknak is részük volt a később rájuk hagyott örökföld szerzésében, legalábbis a házasságukig vagy a család szétválásáig, amíg közös volt a kereset.”⁶⁰ A törekvő deszki hajóvontató fuvarosok többsége a század elejétől már 6—10 hold föld tulajdonosa volt. A két világháború közötti homokkereskedelmi konjunktúra idején többen 20—25—30 holdra gyarapították vagyonukat.⁶¹

Természetesen voltak a hajóvontatók között kizárólagosabban a szállításhoz és közlekedéshez kötődőbbek is. Ezek közül — mint azt már több szempontból is láttuk — kiemelkedtek a komáromi szekeresgazdák, akiknek a hajóvontatás mellett a szárazföldi helyi és távolsági szekérfuvarozás adott még jövedelmi forrást. A komáromiak „általában csak annyi földet műveltek, amennyi a család kenyérért és az állatok takarmányát biztosította, fő kereseti forrásuk a hajóvontatás és a szekérfuvarozás volt.”⁶²

A szolnoki fahajók vontatói is ilyenek lehettek, mint arra a hajósok következetes megnevezései: „fuharosok”, „szekeresgazdák”, „kocsisok” utalnak, vagy, mint a már idézett, s egykor Szolnokon élt és fuvarozással, fiakkerozással, valamint vontatással foglalkozó újkécskei Váczi István adatközléséből is kiderült.

Lakáskultúra

A hajóvontatással foglalkozók udvara, háztájéka nem különbözött az adott település, falu vagy mezőváros paraszti lakosságának hasonló funkciójú objektumaitól. Az szinte természetes, hogy nem a zsúfolt falumagban, belvárosban laktak, telepedtek meg, hanem a külső övezetekben, ahol állataiknak, fogataiknak, takarmányaiknak stb. volt bőven helyük, ill. a településeket átszelő folyóvizek partközeliében.

Deszken „a hajóvontató fuvarosok háztájéka vagyoni helyzetüknek megfelelően különböző volt. Az istálló régebbi házaknál a lakóházzal egyvégben, másutt azzal szemben, a telek vagy a porta másik oldalán állott. ... A lovakat jó időben az istálló végéhez épített féltetejű *nyári színben* tartották. Módosabb

⁵⁹ JUHÁSZ A. 1966. 21.

⁶⁰ JUHÁSZ A. 1966. 20.

⁶¹ JUHÁSZ A. 1966. 21.

⁶² KECSKÉS L. 1969. 898.

fuvárosok ma még meglévő portája olyan, mint bármely gazdag paraszti gazdasági udvara. . . Több lovat tartottak, mint általában a paraszti gazdasági együttesek, ami nagyobb takarmányszükségletet is jelentett.”⁶³

A komáromi szekeresgazdák háza sem különbözött a környékbeli parasztházaktól. „Keskeny, hosszú telekre épült, és ennek megfelelően a telek hosszában húzódott. Az udvarról a nyitott tornácra jutott a látogató, innét pedig a konyhába vezetett a bejárat. A konyhából az utca felé a tisztaszoba, ellenkező irányban a lakószoba fogadta a vendéget. A lakás mögött helyezkedtek el a gazdasági épületek. A ház egyszerű volt, de a berendezésen látszott, hogy gazdája sokat forgolódik a világban.”⁶⁴

Ruházat, viselet

A rendelkezésünkre álló adatokból, valamint a dunai vontatókat ábrázoló XIX. századi rajzok, metszetek, képek tanúságából arra következtethetünk, hogy a hajóvontatók ruházata lényegében nem tért el a korban és területen általános paraszti viselettől. Vonatkozik ez munkaruházatukra és ünnepi viseletükre egyaránt. A valójában paraszti életkeretek között élő vontatók közül e téren csak a kiemelkedő szervezettségű társaságba tömörült komáromi szekeresgazdák váltak ki.

A munka természetéből eredően vontatáskor a ruházat meglehetősen egyszerű, praktikus volt. A Dráva menti vontatók „. . . felpördülő szélű bocskort viseltek. Mezifláb nem lehetett járni a sok *saslás* (gazok, cserjék éles töve) miatt. Félrövid, térdén alul érő, *csöprü* (csepűvászón) gatyá, fehér ing a viselet. A *szürkankót* a hajóra rakták a zsákkal együtt, amiben az élelmet tartották. Fejükön a megszokott keskeny szélű, zsiros fekete kalap.”⁶⁵

A deszki szerb vontatók „. . . kora tavasszal és ősszel vastag gyapjúnadrágot és gyapjúkabátot viseltek. Anyagát az asszonyok rokkán font gyapjúfonálból házilag szőtték. A házi szövés a deszki szerbeknél általános volt. A megszőtt anyagot nedves állapotban *mángolták* és utána varrták meg a szükséges ruhadarabot. Az így készült anyag — úgy mondják — különösen esős időben volt hasznos, mert nem ázott át. Ugyancsak esős, hűvös időben hordták a *szűrt* és *szürkankót*. Az abrakosoknál nyáron is volt szűr, hogy ne fázzon hideg éjszakákon, miközben a lovakra vigyáz. Hideg időben egyesek *bececset* — birkabőr-ből varrott ujjatlan téli ruhadarab — is hordtak. Hagyományos lábbelijük a *bocskor*, régebben *szijas bocskor*, az utóbbi évtizedekben *csatos bocskort* viseltek, amit szegedi bocskorostímároktól vásároltak. Esős időben, amikor a folyópartot mély sár vagy víz borította sok helyen, a tehetősebbek csizmát hordtak. Nyári öltözetük: házi szövésű vászoning, vászongatya (bőgatya), egyeseknek festőkötő, bocskort hordtak, hogy ne sértsék föl a lábukat. Az élelmet szőrvagy bőrtarisznyában tartották. Az első világháború után a szerb vontatók munkaöltözete is némi változáson ment át: a fiatalabbak szűr helyett esőkabátot, gatyá helyett posztópantallót, bocskor helyett bakancsot viseltek.”⁶⁶

Nem térhetett el jelentősen a paraszti viselettől a szolnoki hajóvontatók ruházata sem. E vonatkozásban ugyan nem ad részletező leírást BETKOWSZKI

⁶³ JUHÁSZ A. 1966. 21.

⁶⁴ KECSKÉS L. 1969. 901.

⁶⁵ KOVÁCS S. 1956. 62.

⁶⁶ JUHÁSZ A. 1966. 17—18.

Jenő, de a rossz időjárással kapcsolatos megjegyzései erre engednek következtetni: „... ha hidegebbre fordult az idő, a szűr, vagy a suba már fölkerült a vállakra, de amennyit segített az eső ellen, annyit ártott és fárasztott, mikor suhákon kellett átveszködni vele, mert minduntalan fennakadozott a parti sűrű ágabogán.”⁶⁷

A két világháború közötti közép-tiszai vontatók az ún. *cájj nadrágot-kabátot* hordták, lábbelijük jó erős csizma volt. Nagy melegben gatyára vetkőztek, de a csizmát nem hagyhatták el, s a kalap is mindig a fejükön volt.

Végezetül, mintegy szélső értéként, két leírásból is felidézük a komáromi szekeresgazdák rendhagyóan kiemelkedő ünnepi viseletét. „Prémes kucsma, melyet sas- vagy kócsagtoll díszít, panyókára vetett széles ezüst lánczon függő nyusztprémes dolmány, sujtásos mándli, filigrán mívű ezüstgombos bársonymellény, magyar nadrág és ráncba szedett kordován csizma teszi a ruházatukat. Természetes, hogy díszruhájuk mellől a nagy tarajos sarkantyú és az ősi széles pengéjű fringia sem hiányzik. Egész öltözetük sötét színű posztóból készül. Rendes körülmények között a szekeresgazda filigrán mívű ezüst gombokkal megrakott bekecset, ezüst gombos mellényt és magyar nadrágot visel. Télen-nyáron ez a ruhája.”⁶⁸ KECSKÉS László szerint a komáromi szekeresgazdák egészen a második világháborúig megtartották azt a viseletet, melyet őseik évszázadokon keresztül hordtak, s nagy részletességgel le is írja: „A szekeres gazdák díszruhája valóban festői volt, így akarva, akaratlanul arra mindenki felfigyelt. Sötétkék posztóból készült nadrágból, mellényből, dolmányból és mentéből állott. A nadrág testhez álló, magyar nadrág, a comb elülső, felső részén, szépen fonott vitéz kötéssel, a varráson fekete paszománnyal. A mellényen szép, finomművű, félmogyoró nagyságú és alakú ezüst gombokat viseltek. A dolmány derékba szabott volt, elöl fekete vitézkötésekkel, és fél dió alakú és nagyságú ezüst gombokkal. Hajtókája kicsiny volt, éppen, hogy nyitva hagyta a nyakat. A hajtóka alól kilátszott a fehér ingnyak és az aranybojtos, fekete magyar nyakkendő. A mente volt a ruházat legszebb darabja. Elöl gazdagon rádolgozott vitézkötések, és két vagy négysorosán varrott dió alakú és nagyságú ezüst gombok díszítették. Oldalt is, hátul is minden varrást fekete paszomány takart. A mentét köröskörül asztrakhánprém szegélyezte, s ebből készült a gallér is. A mentét melegebb időben panyókára vetve viselték. Az elejének két felét válltól vállig érő lánc tartotta össze. Fejüket asztrakhánprém kucsma fedte, melyhez régen kócsag, később fácántollat tűztek. Az öltözetet fekete oldalvarrott ráncos torkú vagy rámájú magyar csizma egészítette ki. Különleges alkalmakkor, midőn testületileg vonultak ki, oldalukon kardot viseltek. ... A szekeres gazdák munkaruhája hasonló volt mint a díszruha, de sujtások és ezüst nélkül. Nagyjából szürke szövetből vagy vászonból készült.”⁶⁹

Szellemi élet — folklór vonatkozások

A hajóvontatással foglalkozók mindennapi életükben, köznapjaik teendőiben, következképpen szellemiségükben sem különböztek lényegesen a paraszti

⁶⁷ BETKOWSZKI J. 1954. 106.

⁶⁸ *Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képen — Felső-Magyarország I.* 1898. 239.

⁶⁹ KECSKÉS L. 1969. 895—896.

társadalom többi tagjától. E téren is talán csak a komáromi szekeresgazdák élete mutat némi eltérést, azaz inkább színeződik a virágzó kereskedőváros polgárosodó attitűdjével.

A hajóvontatók életét is — mint minden közösségben élő emberét — gazdagon egészítette ki a hagyomány, a szokás, a hit minden tevékenységet átható, nemritkán szabályozó ereje.

Mind a tágabb értelemben vett szellemi élet, mind a szűkebb értelemben vett folklór vonatkozások terén megfigyelhetők bizonyos általános törvényszerűségek, tendenciák.

1. A szellemi élet és a folklór vonatkozások karakterét alapvetően befolyásolja a nemzetiségi, vallási, társadalmi-gazdasági elkülönülés. A magyarországi hajóvontatókról csak igen szűk keretek között lehet elmondani, hogy a fentiek alapján élesen külön váltak volna a közösség többi tagjaitól.

2. A fentebb jelzett, szűk keretekben létrejött elkülönülés — mely adott térben és időben nagyobb eltéréseket, eltolódásokat is eredményezhetett — az esetek túlnyomó többségében a szellemi élet és a folklór vonatkozások enyhébb, s tartalmi-formai megnyilvánulásaiban alig fellelhető karakterisztikáját hozta létre. A nem teljes, ill. nem jelentős elkülönülés a szellemi élet és a folklór vonatkozások számtalan pontján a hasonló, ill. közelálló rétegekkel való azonosítást eredményezte, azaz nem fejlesztett ki önálló szellemiséget és folklórt, legfeljebb egyes elemekben mutat eltérést, rendszerint a munkavégzéshez kapcsolódóan többet, ill. kevesebbet, esetleg variációt, variánst.

3. Különösen jelentős kölcsönhatások, ill. azonosságok figyelhetők meg a munkaszerveződés során egymásra utalt rétegek esetében. Hajósok, fuvarosok, szekeresek-kocsisok, valamint időszakos és esetleges hajóvontatók — akik valójában földművelők és állattartók — sorolhatók ide. Ez esetben a szellemi kultúra összetevőit tekintve a kohéziós erőt a „vízi élet”, a mindennapok életformájától és életmódjától eltérő volta jelentette.

A kulturális élet egy kiemelkedő példájával indítjuk áttekintésünket, előre-bocsátva, hogy a szellemi élet és a folklór vonatkozások terén szerény információkkal rendelkezünk, s ez további kutatást szükségeltet.

A komáromi szekeresgazdákról a szájhagyomány úgy tartja, hogy jól beszéltek latinul. E feltételezést egyes külföldi utazók korabeli feljegyzései látszanak igazolni, akik csodálkozva említik, hogy Komáromban „...kocsisok, hajósok a legalacsonyabb származásúak is latinul beszélnek”.⁷⁰ A feltételezett latin nyelvismeret mellett az azonban tény, hogy németül tudtak, kellett is tudniuk, hiszen a hajóvontatás és a szekerezés közben gyakran megfordultak a Habsburg-birodalom tartományaiban. „A német tudást általában Dévényben sajátították el. Ennek a német ajkú községnek a lakóival a szülők *cseregyerek*-megállapodást kötöttek, melynek értelmében a Dévénybe küldött szekeresgazda-fiúért cserébe Komáromba jött magyar szót tanulni egy hasonló korú német fiú.”⁷¹

A továbbiakban felidézünk néhány folklór jelenséget, a még emlékezetben élőket, e ma már nem funkcionáló töredékeket, melyeket még sikerült az idő-

⁷⁰ GYULAI R. 1886. 67.

⁷¹ KECSKÉS L. 1969. 903.

sebb generáció emlékezetéből megmentve rögzíteni. A hajóvontatók közösségében tartalmi és formai vonatkozásokban jelentős sajátosságok, jellemző vonások főképpen a szóbeli népköltési (elsősorban népdal) hagyományban, és a szokások, hiedelmek, népi tudatforma területén figyelhetők meg.

Általánosságban egyet lehet érteni adatközlőink azon véleményével, melyek szerint a hajóvontatás, lett légyen az gyalogos vagy lovas, túlzottan kemény munka ahhoz, hogy akár még a pihenőkben is dalra fakadtak volna, vagy történetekkel, mesékkal, mondákkal, találókérdésekkel stb. szórakoztatták volna egymást.

Olykor azonban előfordult — mint azt a drávai vontatókról tudjuk —, hogy a hajót nótaszóra húzták: „A nóta a lekókadtt fejeket felemelte, az elfáradt embereket feltüzeltte. Bárhogy is megszokták a ritmikus húzást, a nóta új ütemet, új lendületet adott és változatosságot, vígságot hozott munkájukba.”⁷² KOVÁCS Sándor lejegyzése alapján felidézünk néhányat. Amikor még erőben volt a banda, vígabbak voltak a nóták is:

„Húzd meg, húzd meg szép csendesen
Hogy a szíve megrepedjen,
Repedjen meg örömébe-bújába,
Ott mulat egy hajóslegény magába.”

Amikor a fejek lógtak a fáradságtól, az éhségtől, a rossz idő megszorította őket, akkor a hangulat szomorú nótát csalt ki belőlük:

„Onnan alól jön egy hajó,
Húzza aztat harminchat ló,
Káromkodik a kormányos,
Kinek neve Jéri János.
Ej haj, fogd meg jól,
Ej haj, húzd meg jól.

Mennél jobban hajló, hajló
Annál jobban mén a hajó.
Ej haj, fogd meg jól,
Ej haj, húzd meg jól.

Fékom aszta terömtötte,
Összetört a deröglye.
Káromkodik a kormányos,
Kinek neve Jéri János.
Ej haj, fogd meg jól,
Ej haj, húzd meg jól.”

⁷² KOVÁCS S. 1956. 63.

Az idézett dal szövegvariánsának tűnik az a becses töredék, melyre TÁLASI István volt szíves felhívni figyelmemet. Emlékezetében él a szöveg és a dallam egyaránt, melyet 1928-ban Vásárhelyi László nevű iskolatársától hallott:

„A Dunában egy hajó,
Húzza aztat harminc ló,
Ha elszakad a kötél,
Hasra esnek a lovak . . .”

További változatokkal, gazdag variánsokkal nem rendelkezünk. Kevés a bizonyíthatóan vontató nóta. A Szentendre-szigetiek alábbi töredékes dala is csak szövegváltozatában tekinthető annak:

„Hajló, hajló, a vontató ustora jaj de szépen szól,
Hatszáz kötél hossza, majd csak hazaér,
Jajj lesz neked balikám (!?), ha engem itt ér.

Jó lovai vannak, hamar hazaér, eredj hamar . . .
Rossz lovai vannak, nem ér ma haza,
Mulathatunk rózsám egész éjszaka.”⁷³

A töredék dallama a „Hol jártál az éjjel cönegemadár” kezdetű, középkori „virágének”-típusú szövegre énekelt táncdallamhoz közelít, ha ugyan nem teljesen azonos azzal: adatközlőm bizonytalan szövegkezelése, szótagszámlálása és éneklése egyaránt erre enged következtetni.⁷⁴

Figyelmet érdemlő a szolnoki hajósok egy dalának szövege, melyből a hajóvontatással kapcsolatban több értékes információ nyerhető:

„Hajló, hajló, hajló! A Tisza partján
Preznyák-gyerek büszkén ül a lú hátán.
Vontatóknak szípen szól az ostora,
a dereglye kisen áll a szaldomra.”⁷⁵

Alljon itt még néhány, pár soros töredék, szövegük szerint feltételezhetően vontató nótákból:

„Hajó, hajó, hajó, habzik a Duna,
Vontató legénynek szól az ostora . . .”

⁷³ SZOBOSZLAINÉ RAFFAY A. Szentendrei Múzeum Adattára. A szöveg alatt megjegyzés: Hiányos!

⁷⁴ A dallammal kapcsolatban: „Tetrapodikus dallamok: szótagszerkezet és sorzáró ritmus szerint három külön ágra bonthatók: 1. 13–14 szótagú sorokra énekelt *kanásznóta*, a sorzáró ütemekben két vagy három hanggal; 2. alapjában 11 szótagú sorokra énekelt *cinegemadár*, a sorzáró ütemekben egy hanggal; 3. a hangszeresen cifrázott táncdallamtípus, *hangszeres kanász*, a sorzáró ütemekben két vagy három hanggal. Dallamszerkezet, dallamvonal és ütemszám szempontjából ez a három voltaképpen egy dallam: változataik összefonódnak, egybefüggő tömböt alkotnak.” BARTÓK B.—KODÁLY Z. 1973. 22.

⁷⁵ BETKOWSZKI J. 1954. 96.

A töredéket Bátán (Tolna megye) idézte fel idős adatközlőm, aki szerint: „Voltak olyan nóták, amelyek a vontatókról szóltak. Többnek azonos volt a dallama és más szöveggel is ismeretes volt, de ők csak a vontatókról szóló szöveggel énekelték.” Egy ugyancsak Tolna megyei, madocsai informátor két vontatónótának csak kezdő soraira emlékezett:

„Vontatónak szépen szól az ostora . . .”

kezdődött az egyik. A felidézett másik kezdő sor azonban igen értékes számkra, mert mint mondotta: „Amikor meg azt énekelték, hogy:

Hajló, hajló a Duna partján . . .

arra a vontatók ügyeltek, jelt adtak azzal, hogy mit kell csinálni.”⁷⁶

Ugyancsak a munkavégzéssel kapcsolatos egy másik töredék is, a szolnoki hajósok dalkincséből:

„A krancmajszter az elején vizet mér,
Két szál kötél a zátonyon nem elég.”⁷⁷

A szöveg jelentése világos előttünk; a vontatókötél hosszabbra engedésére utal.

Végezetül a dalkinccsel kapcsolatban arra kell felhívunk a figyelmet, hogy a ráérősebb hajósok, hajóslegények, kormányosok a haladás időtartama alatt is, de különösen a pihenők alkalmával, vagy még inkább a fuvarok befejeztével gyakran féktelen mulatozásokba kezdtek — az esetek többségében egy-egy híres-hírheft hajós kocsmában —, sorra énekelték vidám, tréfás szövegű dalaikat, melyek természetesen nem voltak idegenek, ismeretlenek a vontatók számára sem.⁷⁸

A szorosabban tájhoz köthető szólások és közmondások között több is található, mely a hajóvontatással kapcsolatot mutat. A legáltalánosabbak a vonóerővel, a hajóvontató lovakkal példalózók. Egy szólás pedig az emberi erővel történő hajóhúzás nehézségére utal:

„Inkább hajót húznék” — semmi pénzért nem tenném meg, nem vállalkoznék rá — jelentéssel.⁷⁹

A szöveges hagyományok kapcsán idézzük fel azt az elbeszélő kedvet, melyet idősebb hajóvontatóknál tapasztaltunk. A nehéz munkával kapcsolatos emlékek felelevenítése során előadott történeteknek kötetlen formája nem sorolható konzekvensen egyetlen műfaji kategóriába sem. A hajóvontatás mozgalmassága, veszélyessége, egy-egy nevezetesebb vontatóút eseményei állandó tárgyát ké-

⁷⁶ LUBY M. 1954. 7.

⁷⁷ BETKOWSZKI J. 1954. 98.

⁷⁸ Lásd: BETKOWSZKI J. 1955.

⁷⁹ O. NAGY G. 1966. 260.

pezték a csendes — főleg téli — esték beszélgetéseinek. Az idősebb generáció tagjai ma is szívesen idézik fel a „nehéz, de szép élet” eseményeit.

A komáromi szekeresszeregekről úgy tudjuk, hogy még a vigalom óráit is együtt töltötték. „Külön vendéglőjük volt, ahol otthon érezték magukat. Ugyanitt rendezték meg időnként mulatságaikat is, melyeken valamennyien részt vettek. Fesztelen mulatozásban fűjták reggelig a nótát, és járták a híres *megyercsiutcait*. Így nevezték azt a verbunkosszerű dallamot, melyet sehol másutt nem hallottam. Véleményem szerint eredeti komáromi dallam. Már csak egy-két öreg komáromi cigányprímás ismeri” — írta 1969-ben KECSKÉS László.⁸⁰

A vízzel való közvetlenebb viszony a halászok, vízimolnárok és természetesen a hajósok körében a vízi élethez kapcsolódóan gazdagabb szokás- és hiedelemanyagot eredményezett. A vontatók e téren a hajósokhoz álltak legközelebb, oly annyira, hogy eddigi kutatásaim alapján úgy tűnik: a vontatóknak elenyészően kevés lehetett az önálló szokás- és hiedelemanyaguk, e tekintetben szinte teljes mértékben azonosultak a hajósokkal. Ami szokás- és hagyományanyagban a hajóvontatók körében a vízhez, vízi élethez kapcsolódik, az mind fellelhető a hajósoknál, mégpedig olyan értelemben, hogy átvétel a hajósoktól, de mind mennyiségében, mind minőségében jelentéktelenebb és töredékesebb.

A vízenjárók védőszentjükként *nepomuki Szent János* tisztelték, aki, mint a folyók, hidak, hajósok, vízimolnárok, halászok oltalmazója, széles körű tiszletnek lett részese.⁸¹ Nagyobb folyómenti városainkban, pl. Szolnokon, nem ritka a védőszent gondozott szobra.⁸² Kisorosziiban májusban körmenettel ünnepelték. Szentendre-szigeti adatközlőim felemlegették a hajósok, malmosok, vontatók májusi szentendrei vigadozásait. Este összegyűltek a Pap-szigetnél, a vízre égő szalmakoszorúkat raktak, leveztek az alsó forgóig és ott ökröt süttöttek.

MUHI János a Duna alsó folyásáról ad hírt a védőszent ünnepéről: „A bezdáni hajósok minden évben nagy ünnepélyességgel ülik meg védőszentjüket, Nepomuki Szent János ünnepét. Május 16.-án kisereglenek a vízre, gyertyákat gyűjtanak, tűzijátékot rendeznek és díszes koszorút dobnak a vízbe, hogy a nagy Szent, aki ismeri minden víziember lelkét, kegyesen örködjék a végtelen vizek utasainak élete felett.”⁸³

A hajósok és a hajóvontatók munkájában egyaránt az egyik legfontosabb pillanat az indulás volt, melyet hosszas készülődés előzött meg. A babonák, szokások is elsősorban az induláshoz kapcsolódtak. Pénteken nem szívesen indultak útnak. Tudta ezt a jó gazda, s nem is indította őket. Ha azonban hosszabb útra mentek, vagy sok fuvar volt, legyőzték a babonát és pénteken is elindultak.⁸⁴

Legvégül e helyen, a folklór vonatkozások felidézésénél kell megemlékeznünk a hajóvontatáshoz közvetlenül kapcsolódó térbeli művészi, művészeti meg-

⁸⁰ KECSKÉS, 1969. 901.

⁸¹ ILLYÉS A. 1705. 420—430.

⁸² Lásd: az Országos Műemléki Felügyelőség műemlékjegyzéki kimutatásait!

⁸³ MUHI J. 1943. 232.

⁸⁴ A hajók indulásával kapcsolatos szokások között *Priedorból* arra is van példa, hogy a kereskedők alamizsnát osztottak készpénzben, vagy baromfit feláldozva, feldarabolt húsokat, elsősorban a szegényeknek vagy a kíváncsi gyerekeknek, hogy azok őket áldják és szerencsés visszatérésüket kívánják. Vö.: H. SKAPUR. 1962. 185.

nyilvánulásokról is. E téren — ha talán kis túlzással is, de — azt állíthatjuk, hogy újabb bizonyítékát kapjuk az ember elpusztíthatatlan esztétikumra való törekvésének.

A legnehezebb emberi munkák egyikének tartott és tekintett hajóhúzás, valójában embert megalázó munkaeszköze, a fahám több esetben gondosan faragott (mely bizonyos szintig tekinthető csak funkcionális faragásnak), ill. karcolással, rovással, vésséssel és faragással díszített.

E díszített háмок egyik kiemelkedően szép példája a Néprajzi Múzeum gyűjteményének 63651 leltári számú, Bátáról (Tolna m.) származó darabja. A fahám szinte teljes felülete díszített: karcolt, vésett és mélyített faragású, kompozíciókban rendezett díszítőelemekkel.

Egy másik tárgy, az 54.10.1 leltári számú, mely Érsekcsanádrol (Pest m.) származik, csak egészen kis felületen díszített, karcolt és mélyített faragású, egyszerű, de kiegyensúlyozottan megkomponált, igen szép motívummal.

Egyszerű rovásokkal díszített a 72377 és a 72378 leltári számú fahám (lelőhelyük Bába — Tolna m.). A díszítmény „V” alakzatban háromszorosan ismételt és folyamatosan sokszorozott a fahám felső felületén.

Itt említjük meg — a technikai eljárás azonossága alapján —, hogy a fahámok egy része tulajdonosának, használójának nevével, monogramjával, valamint feltehetően tulajdonjelként funkcionáló „X” jellel, továbbá évszámmal is ellátott.

A kutatás jelenlegi állapotában úgy tűnik, hogy Magyarországon igen ritka volt a hajóvontatás, ill. a hajóvontatók ábrázolása népi, paraszti használati tárgyakon.⁸⁵ Ezért is érdemel különös figyelmet az a korabeli kékfestőminta, mely egy Komáromi Kalendárium fedőlapjára került.⁸⁶

A hajóvontatás, ill. a hajóvontatók művészi ábrázolása terén a hivatásos művészek figyelmet érdemlő alkotásokat hoztak létre. Több XVII—XVIII—XIX. századi metszet, nyomat, rézkarc, rajz, festmény tárgya a hajóvontatás, melyek a hajóvontatókra nézve is fontos forrásként értelmezhetők.⁸⁷

A magyar művészettörténet néhány kiemelkedő egyénisége is foglalkozott a hajóvontatás, ill. a hajóvontatók megörökítésével. Közismert Lotz Károly Hajóvontatók c. olajfestménye, mely a Magyar Nemzeti Galéria tulajdona.⁸⁸ A Szolnokon élő festőművész, Chiovini Ferenc több rajzban, ill. festményben állított emléket a tiszai vontatóknak.⁸⁹ Borsos Miklós szobrászművész önéletrajzi írásában említi meg, hogy Győrben több ízben is megmintázott hajóvontatókat.⁹⁰

⁸⁵ A Duna ausztriai folyása mentén erre vonatkozóan igen gazdag anyag található. Lásd: E. NEWEKLOWSKY 1952—54. I—II.

⁸⁶ Lásd: *Irodalmi Szemle* (Pozsony) XII. évf. 1969/10.

⁸⁷ Lásd: ALT J. én., ALT R. 1845., ALT J.—RUMY K. 1826., ALT—SANDMANN én., HUNFALVY J.—ROHBOCK L. 1856—1863., JASCHKE F. 1821., KERESZTÚRY D. 1942., KOSÁRY D. 1971., NEWEKLOWSKY E. 1952—54. E téren még további kutatások szükségesek.

⁸⁸ Ugyancsak közismert I. J. REPIN: *Hajóvontatók* c. festménye, mely a moszkvai Tretyakov Galériában látható.

⁸⁹ CHIOVINI Ferenc illusztrálta BETKOWSZKI Jenő több hivatkozott tanulmányát.

⁹⁰ BORSOS M. 1971. 189.

Jellem

A hajóvontatók között sajátos belső hierarchia figyelhető meg. Az állatokkal vontatók magukat többre tartották, mint az önerejükkel vontatni ajánlkozók, ill. vontatni kényszerülők. Mint arra már utaltunk, emberi erővel és állati erővel térben és időben paralel vontattak hajókat, gyakran éppen az állatok haladást gátló valamely ok miatt kényszerültek az egy bizonyos pontig állatokkal vontatott hajót tovább emberi erővel vontatni. Ilyen esetekben azonban az addigi lovas vontatókra nem lehetett számítani, mert mint azt egy adatközlőm mondta: „... a lovas vontatóknak lovaikkal kellett törődniük, s különben is más rang volt lóval vontatni vagy gyalogosan...” Informátorom állítását igazolja a deszki lovas vontatók példája is. „A deszki szerbek gyalog sosem vontattak. Ahol lóval nem tudtak továbbhaladni... ott kifogták a lovakat és inkább visszafordultak, de nem fogták be magukat a hámba. A hajót ilyenkor a hajósok és fogadott napszámosok húzták el a kijelölt helyig.”⁹¹

A hajóvontatók földrajzi, lokális közösséghez való tartozása nem eredményezett hierarchikus megkülönböztetéseket, sőt egyes területek vontatóinak különleges bátorságát, eljárásait — mint pl. a deszki szerbek *szaldomozását*, azaz part váltását —, elismerően emlegették fel más vidékek hajósai, vontatói.⁹²

A földrajzi, lokális közösséghez való tartozás csak olyan esetekben vezetett ellentétbe, amikor amögött munkavállalási kérdés, azaz végső soron gazdasági hatás volt. Az ellentét azonban ilyen esetekben is megoldódott, s nemritkán valamiféle ravaszság, furfang, ill. csel volt a közvetítő. Előfordult ugyanis, hogy egy-egy terület vontatóinak kevés munkájuk akadt, s ilyenkor természetesen nem szívesen látták más vidékek vontatóit saját „felségvizeiken”. Ez történhetett a deszki szerb vontatókkal is, amikor a Körös vidékére értek. „A csongrádi vontatóknak kevés lehetett a munkájuk, mert többször meg akarták akadályozni a deszkieket, hogy a Körösön vontassanak. Pl. tavasszal a Körös-toroknál várták a szegedi hajókat és azt állították, hogy feljebb a Körösön nagy az árhullám és emiatt nem lehet haladni. Az volt a céljuk, hogy a rácoktól átvehessék a fuvart. Persze a deszki kocsisok nem fordultak vissza az ilyen híresztelések miatt.”⁹³

Inkább virtus, mintsem bármiféle ellentét az oka a CSERMÁK Géza bái adatközlője által felidézett eljárásnak: ha farkashájjal megkenték a dereglyét, akkor megvadultak a lovak. Azért csinálták ezt, mert nem akarták, hogy egy másik hajó előttük menjen.

A ravaszság, a furfang egyéb vonatkozásban is jellemző volt a hajóvontatókra. BETKOWSZKI Jenő írja: „Valahányszor a lovas vontatókról esett szó, az adatközlő hajósok szinte egybehangozóan megjegyezték, hogy a *pajzernek*, *rúdnak*, *lovaskötélnek*, *hámfagúzs*nak, *drumónak*, *pajzerpeceknek* és más segéd-eszközöknek mindig csak akkor esett baja, amikor valami jó kis hereföld vagy tengeriföld mellett húztak el. Ilyenkor a kocsisok mindig találtak valamilyen ürügyet, hogy megállhassanak. Bekiáltottak a hajóra, hogy ez vagy az a baj.

⁹¹ JUHÁSZ A. 1966. 14.

⁹² BETKOWSZKI J. 1954. 105.

⁹³ JUHÁSZ A. 1966. 18.

⁹⁴ BETKOWSZKI J. 1954. 90.

Erre — akarva, nem akarva — le kellett macskázni, s míg a kocsisok a bajt reperálták, a lovak mohón falták a herét vagy tengerit.”⁹⁴ Az ilyen tilosban való legeltetés a vontatók között széles körben elterjedt megoldás volt, s gyakran vezetett sűrűlódáshoz, kellemetlen helyzethez a parti gazdákkal, birtokosokkal szemben.⁹⁵

A fentiekhez kapcsolódóan jegyezzük meg, hogy általános tapasztalat szerint a vontató lovak nagy becsben állottak gazdáiknál. A lehetőségek szerint kímélték őket, nem hajszolták feleslegesen, s vízbe is csak akkor hajtották, ha elkerülhetetlen volt. A vontatás ugyanis az állatokra rendkívüli terheket rótt. Ha talán túlzásnak is lehet tartanunk egy bajai adatközlő szavait, mely szerint: „Minden ló megvakult a hajó előtt, 5—6 hétig ha látott, olyan fehér hályog lett a szemén az erőlködéstől”⁹⁶ — az azonban tény, hogy az állatok sok veszélynek voltak kitéve, s nem egy közülük a vontatás folyamatában pusztult el, fulladt vízbe. A vontatók olykor, éppen a fenti okok miatt, lopott lovakat is alkalmaztak. Egy madocsi adatközlő szerint: „Azt szívesebben is vették, mert olcsóbb volt. Úgy tönkre is ment a ló egy hajóvontatásban, hogy a régi gazdája rá se ismert volna soha.”⁹⁷ A lopott lovakat a lótolvajok legkönnyebben a hajóvontatóknál értékesíthették. Mohács tanácsi jegyzőkönyvének 1841. július 1-i bejegyzése szerint egy gazda kurrentáltatta lovainak bélyegét, és azokra csakhamar rá is találtak a sóvontatók között.⁹⁸ Az általánosabb gyakorlat természetesen azonban az volt, hogy a vontatásra vállalkozók, ha nem volt elég állatuk, bérbe vagy kölcsönbe vettek lovakat. A vontató társak feleltek a kezükre adott lovakért. A vontató állatokkal kapcsolatban rendhagyónak tekinthetjük a kunszigetiek eljárását, akik leginkább ökröket alkalmaztak, s fő vontatási szakaszuk Győr és Magyaróvár közé esett. „Az állandó vontatók megvették a jó ökröket, egy-két úton lehajtották és továbbadták. Nem kímélték az állatokat. Hiszen jóformán egy úton megkeresték az árukat.”⁹⁹ A vontató lovakkal kapcsolatban végül kitérünk az állatokat egyébként igen nagy becsben tartó komáromi szekeresgazdák egy rendhagyó szokására, mely szerint a vontatás befejezésekor „...gyakran megtörtént, hogy eladták fölösleges lovaikat, majd összerakva a hajón szétszedett állapotban szállított szekereiket, indultak hazafelé.”¹⁰⁰

Hasonló volt a vontatók viszonya munkaeszközeikhez, szerszámaikhoz. Az eszközök egy jelentős és igen fontos részét pl. a lovas vontatáshoz kenderhámot, a gyalogos vontatáshoz gurtnihámot, ill. fahámot önmaguk készítették. Mint azt már a fahámokkal kapcsolatban kiemeltük, a munkaeszközök megformálásánál a funkcionális igényeket meghaladó esztétikai szempontokat is figyelembe vettek.

A munkaszervezeti megoldások is több információval szolgálnak a vontatók jellemét illetően. Általában a lehetőségekhez mérten figyelemmel voltak egymás adottságaira, az idősebbek munkaerejét kímélték — könnyebb feladatokat róva rájuk —, a többiekét pedig igyekeztek váltásokkal, pihenők közbeiktatásával

⁹⁵ KECSKÉS L. 1969. 892.

⁹⁶ SOLYMAS E. EA. 3810.

⁹⁷ LUBY M. 1954. 7.

⁹⁸ ANDRÁSFALVY B. 1970. 625.

⁹⁹ TIMAFFY L. 1959. 67.

¹⁰⁰ KECSKÉS L. 1969. 892.

fenntartani, ill. biztosítani.¹⁰¹ Rendhagyó jelenség e téren is megfigyelhető. Nehéz időben, esős, szeles őszi napokon a kényelmesebb kocsisok inkább a hajón heverésztek, pihentek vagy aludtak, s mint arról BETKOWSZKI Jenő tudósít: „... rávették egyik-másik fiatal hajóst, hogy helyettük váltsák fel a megfáradt hajtókat: Eridj már helyettem, he! Fizetek egy féllitert.”¹⁰²

Némi fényt vet a vontatók jellemére étkezésük is. E téren egyrészt meg lehetőségen igénytelenek voltak, másrészt kihasználták a kínálkozó (olykor amorális) lehetőségeket. Étkezésük a hajósokétól elkülönült, vagy legalábbis külön koszon voltak. Tény és való, hogy a szigorúbb értelemben vett hajósok étkezése — a körülményekhez és az adottságokhoz képest — változatosabb és gazdagabb volt.¹⁰³

A vontatás befejeztével a vontatók „a jól végzett munka tudatában a megszolgált keresettel a tarisznyában, vidám hangulatban tették meg az utat hazáig. Ha egy-egy csárdába betérek, ott hamarosan vígan zengett a nóta, és szaporán döngött a padló. A vontatás megpróbáltatásait, izgalmait és viszontagságait így oldották fel nótával és táncsal.”¹⁰⁴ TIMAFFY László szigetközi adatközlője szerint sokszor előfordult, hogy megitták a keresetet, mire hazatértek.¹⁰⁵ Kétségtelen tény, hogy az italt nem vetették meg. A gyakori és jelentős méretű alkoholfogyasztást a nagy erőfeszítéssel és fáradtsággal járó nehéz testi munka végzése, különösen őszi és kora tavaszi hideg hajnalokon, talán magyarázza. Az alkohol felmelegítette az elgémberedett tagokat s megkönnyítette a sok szenvedéssel járó munkát. A szigetközi példát nem tekinthetjük általánosnak. A vontatók, akik alaposan megszolgálták a bérért, mint azt láttuk, alapjában véve törekvő emberek voltak, s „a kapott pénzből mindig jutott ajándékokra és meglepetésre a család tagjai számára. Idegenben főleg olyan árukat vásároltak, amilyeneket otthon nem lehetett kapni.”¹⁰⁶

A hajóvontatók jellemével kapcsolatban végül a kiemelkedő szervezetségű komáromi szekeresgazdákról ejtünk szót. A török háborúk óta valamennyien ún. hétszilvafás nemesek, melyből eredően ugyan semmiféle kiváltságot nem élveztek Komáromban, de a nemesség közös ténye emberi öntudatukat és összetartozási érzéseiket növelte. „A szívósság, kitartás, igazmondás, tisztesség és megbízhatóság volt jellemük alapja. Ezek nélkül az erények nélkül nem sokáig űzhették volna foglalkozásukat, hiszen állandóan nagy értékek, sokszor tekintélyes vagyonok voltak rájuk bízva. Feladatukat mindig pontosan és lelkiismeretesen teljesítették.”¹⁰⁷ Mindezen tulajdonságaik magánéletük meghatározójává is vált. Elhíhetjük a szekeresgazda-leszármazott KECSKÉS László szavait e vonatkozásban is: „A szekeresgazdák családi élete mintaszerű volt. Teinkéntisizteteleten alapult, melyen a családfők maradéktalanul érvényt is szereztek.”¹⁰⁸

¹⁰¹ E téren a gyakorlat a szorosabb értelemben vett munkaszervezeti megoldások függvényeként változott, s az eltéréseknek természetesen a bérezésben, ill. a bér elosztásában is volt következménye.

¹⁰² BETKOWSZKI J. 1954. 98.

¹⁰³ Vö.: BETKOWSZKI J. 1955. 16—29.

¹⁰⁴ KECSKÉS L. 1969. 892.

¹⁰⁵ TIMAFFY L. 1959. 73.

¹⁰⁶ KECSKÉS L. 1969. 892.

¹⁰⁷ KECSKÉS L. 1969. 898.

¹⁰⁸ KECSKÉS L. 1969. 900.

NEMZETISÉGI, ETNIKAI TAGOZÓDÁS

A kérdés felvetésénél TÖMÖRKÉNY István 1898-ban írott irodalmi híradásából kell kiindulnunk: „...mert az már úgy van berendezve, hogy a magyar hajókat szerb emberek lovai húzzák a nagy alattságnál fogva”.¹⁰⁹ E korai, s konkrét — csak egy bizonyos térre és időre vonatkozó — irodalmi híradás a köztudatban hamarabb gyökeret vert, mint a később jelentkező, s kisebb olvasótáborral rendelkező néprajzi leírások. A túlértékelt irodalmi közlés — melyet TÖMÖRKÉNY István tollából 1904-ben a Néprajzi Értesítőben egy kisebb tanulmány is követett *Szegedi vízenjárók* címmel —, valamint az a tény, hogy Szegeden kívül Pest környékén is voltak szerb származású hajóvontatók, továbbá, hogy a hajóvontatás szakkifejezései között elterjedt több szerb eredetű szó, azt a feltételezést eredményezték, hogy a hajóvontatás gyakorlata esetleg délszláv nemzetiségekhez, ill. a magyarországi szerb etnikumhoz köthető.

Mielőtt e kérdésben a végleges választ megadnánk: előljáróban ki kell jelentenünk, hogy rendszerelméleti vizsgálataink egyértelműen bizonyítják: a hajóvontatás, mint munkavégzés, mint foglalkozási ág, társadalmi-gazdasági eredetű, lényegét tekintve tehát független nemzetiségi, etnikai kérdésektől. Ez utóbbiak a történeti fejlődés során módosíthatták a tevékenység társadalmi-gazdasági státuszát, munkaszervezeti formáját, szakterminológiai nyelvét stb., de az alaphelyzetben nem változtathattak.

Természetes fejleménynek tekintjük — korai írásos dokumentumok is ezt igazolják —, hogy a folyami kereskedelemben élenjáró nagyobb városok fuvaros rétege bekapcsolódott a fahajók vontatásába. Amennyiben e rétegnek sikerült többé-kevésbé teljesen ellátnia, s következképpen privilégizálnia a hajóvontatást, úgy egészen magas szervezetségű társulások jöhettek létre, mint pl. Komáromban a szekeresgazdáké; vagy különösebb szervezetség nélküli szabad vállalkozású rendszerben álltak rendelkezésre a folyami szállításban, mint pl. Szolnokon, Mohácson, Tolnán stb.

Az esetek többségében azonban az figyelhető meg, hogy a nagyobb folyami kereskedelmi központok fuvaros rétege nem képes kiszolgálni a jelentkező igényeket, ezért a hajóépítő, kereskedelmi, hajózási központok közelében fekvő kisebb települések, falvak, községek fuvarosai is bekapcsolódtak a hajóvontatásba. Így a győri hajókat véneki, kunszigeti, bácsai stb., az óbudai, budai, pesti hajókat tanhitótfalusi, szigetmonostori, pócsmegyeri, kisoroszi, szentendrei, a tolnai hajókat bogyoszlói, a bajai hajókat bátai, a szegedi hajókat elsősorban deszki fuvarosok, lovas gazdák vontatták. A már említetteken kívül a Duna magyarországi alsó folyásán dunaföldvári, madocsai, gerjéni, faddi stb., a Tisza torkolatáig terjedő szakaszon főleg bezdáni, monostori, a Közép-Tiszán a szolnokiakon kívül csongrádi, tiszaroffi, mártélyi, alpári, tápai stb., a Tisza alsó folyásán pedig főleg becsei kocsisok, lovas gazdák vállaltak rendszeresen hajóvontatást.

A felidézett adatok, úgy érezzük, meggyőzőek. Általános tehát, hogy a hajóvontatók a hajózási központok közelében lévő kisebb települések fuvarosai, szekerezői, kocsisai, ill. lovas gazdái közül kerültek ki, s e tekintetben nemzeti-
ségi, etnikai hovatartozásuk lényegtelen.

¹⁰⁹ TÖMÖRKÉNY I. 1957. 246.

Azt azonban nem lehet elvitatni, hogy egyes települések vállalkozó szellemű lovas vontatói jártasságban, gyakorlatban a többiek fölé emelkedhettek, s az adott térség, vagy akár nagyobb szakasz kizárólagos, vagy legalábbis szívesen felfogadott, kedvelt hajóvontatóivá váltak. E kiválás mögött azonban rendesen társadalmi-gazdasági, ill. szociális okok is fellelhetők. A hajóvontatók társadalma egészében véve a társadalmi tagozódás alacsonyabb rétegeiből verbuválódott, nemzetiségi, etnikai különbségre, ill. hovatarozásra való tekintet nélkül. Az azonban aligha tagadató, hogy a nagyobb jövedelmet s következőképpen gyorsabb társadalmi-gazdasági felemelkedést kínáló hajóvontatás szinte törvényszerűen vonzotta — adott térben és időben, adott nemzetiségi politika mellett — a nemzetiségi lakosság szegényebb rétegét. Többek között ez is magyarázata lehet annak a ténynek, hogy a tiszai hajóvontatók nagy része szerb, itt-ott román nemzetiségű volt, s továbbá, hogy a szegedi fahajókat a deszki szerbek vontatták a városban található jelentős fuvarosréteg ellenére. Végezetül, közvetlenül kapcsolódóan itt említjük meg, hogy a nagyobb magyarországi folyókon (Duna, Tisza, Maros) vontató szerbek révén a hajóvontatás szókinésében erős délszláv hatás mutatható ki.¹¹⁰

BEFEJEZÉS

Összegzőként megállapíthatjuk, hogy a magyarországi hajóvontatók társadalmi-gazdasági szempontból rendkívül differenciált rétegét adták a magyar társadalomnak. A nincstelen napszámosoktól kezdődően, a bér földet művelő fuvarosokon át, egészen a vagyonos vontató dinasztáig; a csak szállítással és közlekedéssel foglalkozóktól, a kisebb amplitudójú, de hagyományos mezőgazdasági rendszert üzemeltetőig; a robot, ill. kényszermunkát végzőktől a szabad vállalkozású hajóvontatókig.

Az eddigi kutatások lehetővé tették a magyarországi hajóvontatók társadalmának nagy vonalakban történő felvázolását. A további vizsgálatoknak a részletek gazdagabb feltárására kell törekedniök, hogy a hiányok pótolhatók, s az összkép több vonatkozásban finomítható legyen.

A hazai adatfeltárásokat és adatfelvételeket szükségszerűen követnie kell a szomszédos népek és területek hasonló vonatkozású anyaga összehasonlító néprajzi elemzésének.

Kutatásaink alapján úgy tűnik, hogy mindazok a rétegjelenségek, melyek a hajóvontatóknál megfigyelhetők, konzekvensen megfeleltethetők a magyar parasztság társadalmi-gazdasági, kulturális és szociális létének összetevőivel és törekvéseivel. Ezért is érdemel különös figyelmet a hajóvontatás gyakorlata, a hajóvontatók élete.

¹¹⁰ Vö.: JUHÁSZ A. 1966. 22., GRÁFIK I. 1971. 145. Továbbá lásd: KNIEZSA I. 1955. I—II.

FÜGGELÉK

Az alábbiakban ismertetjük a Néprajzi Múzeum gyűjteményében található hajóhúzó fahámok, emberhámok legfontosabb adatait.

63651 Bába (Tolna megye)
Húzófá, emberjárom.

Keményfa, gazdagon díszített; karcolt, vésett, mélyített faragású motívumokkal.

Méretetek:

H: 70 cm

Sz: 3 cm

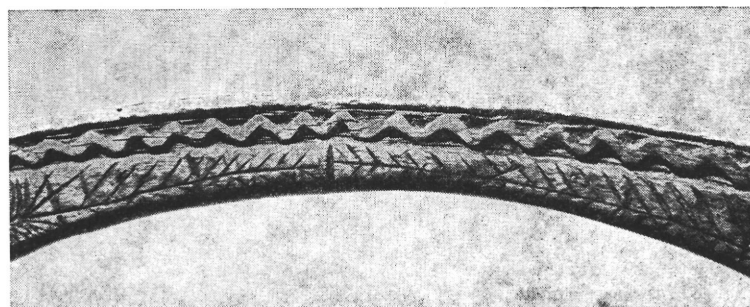
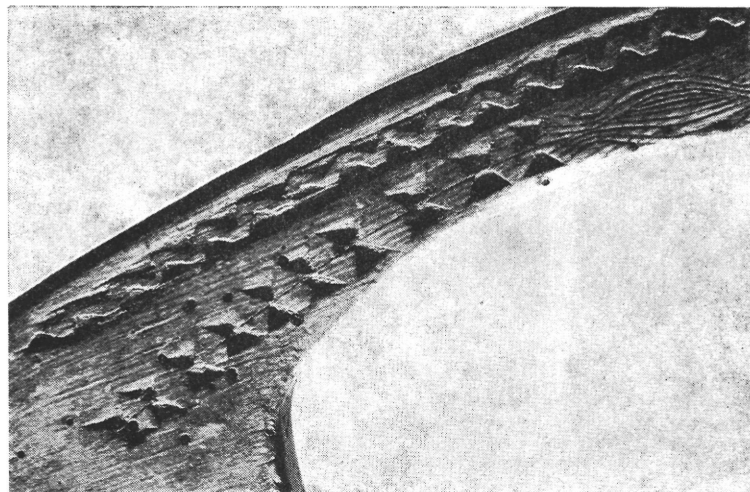
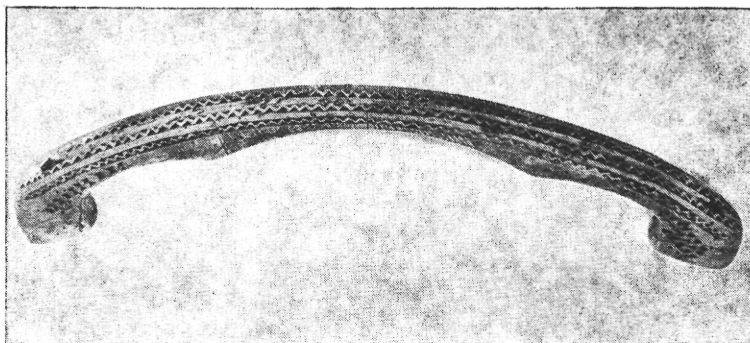
V: 6 cm

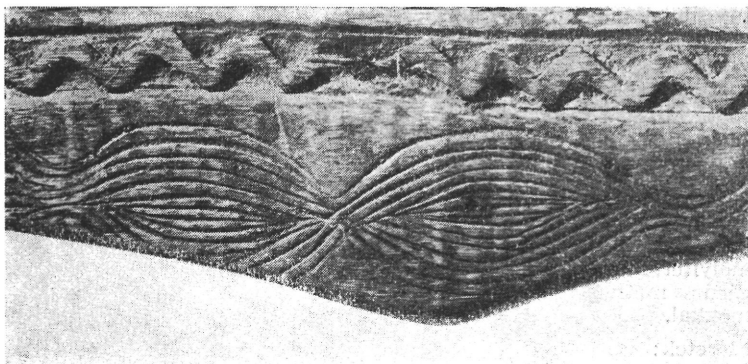
Vétel

Lichtneckert

Józseftől

1905. IX. 21.

83652 Bába (Tolna megye)
Húzómfá, emberjárom.
Keményfából faragott, közepén három bevágással.

Méretetek:

H: 64 cm

Sz: 4,5 cm

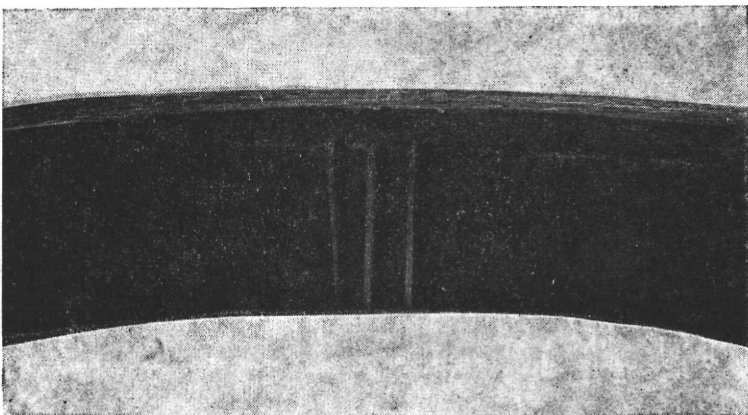
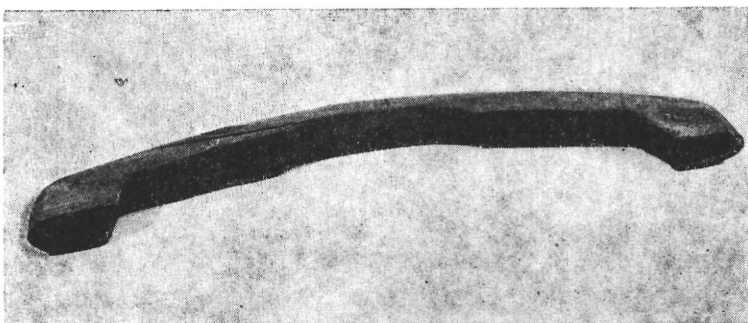
V: 5,5 cm

Vétel

Lichtneckert

Józseftől

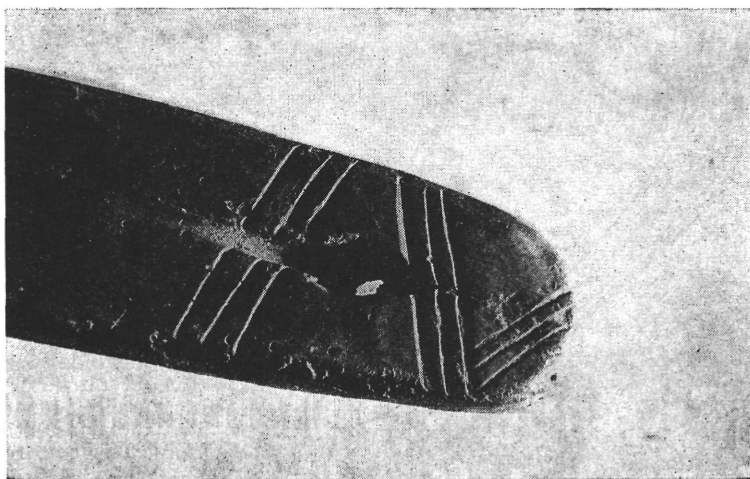
1905. IX. 21.

72377 Bába (Tolna megye)
 Húzómfá, emberjáróm.
 Faragott keményfa, rovásos díszítéssel.
 Méretek:
 H: 60 cm
 Sz: 5,5 cm
 V: 3,5 cm
 Vétel
 Lichtneckert
 Józseftől
 1905. IX. 21.

72378 Bába (Tolna megye)
 Húzómfá, emberjáróm.
 Faragott keményfa, rovásos díszítéssel.
 Méretek:
 H: 59 cm
 Sz: 5 cm
 V: 3 cm
 Vétel
 Lichtneckert
 Józseftől
 1905. IX. 21.

53.57.7 Csongrád (Csongrád megye)
Hajóvontató emberhám, *hám, hajóhúzóhám*.
Anyaga nyárfa és kenderkötél.
Méretek: H: 68 cm

Sz: 5 cm

V: 1,6 cm

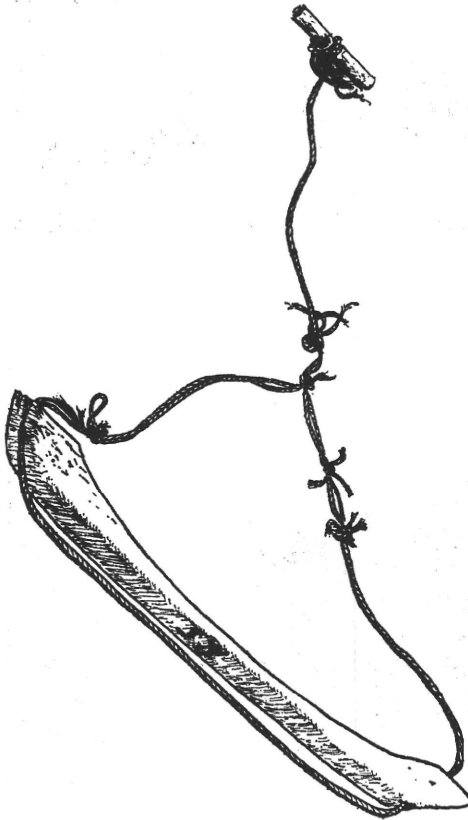
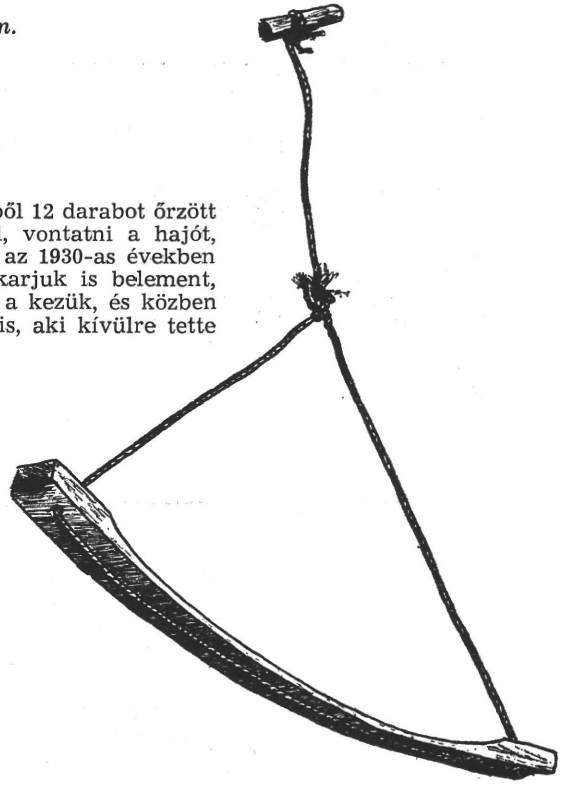
A két oldalsó kötélzár H: 44 cm

A folytatódó egyszár: H: 41 cm

A fapecek H: 10,5 cm

Szőrfi Mihály hajós tulajdonában volt. Ebből 12 darabot őrzött a hajóján. Mikor embereket fogadott föl, vontatni a hajót, akkor ezekkel a fahámokkal húzták. Még az 1930-as években is vontattak így hajót. A hámba a két karjuk is belement, nemcsak a mellük. Így szabadon mozgott a kezük, és közben pipázhattak, cigarettázhattak. Volt olyan is, aki kívülre tette a kezét, de csak rövid időre.

Csermák Géza gyűjtése, 1953 május

53.57.8 Csongrád (Csongrád megye)
Hajóvontató emberhám, *hám, hajóhúzóhám*.
Anyaga nyárfa és kenderkötél. Rajta jelek,
ill. betűk: S betű és más jellegű, talán gó-
tikus J és még egy J-szerű jel, vagy inkább
fordított L betű. Feltehető, hogy az S betűt
más hajóvontató veste bele, mint a két
másik jelet.

Méretek: H: 59 cm

Sz: 6 cm

V: 4,9 cm

A két oldalsó kötélzár H: 46 cm

A folytatódó egyszár: H: 44 cm

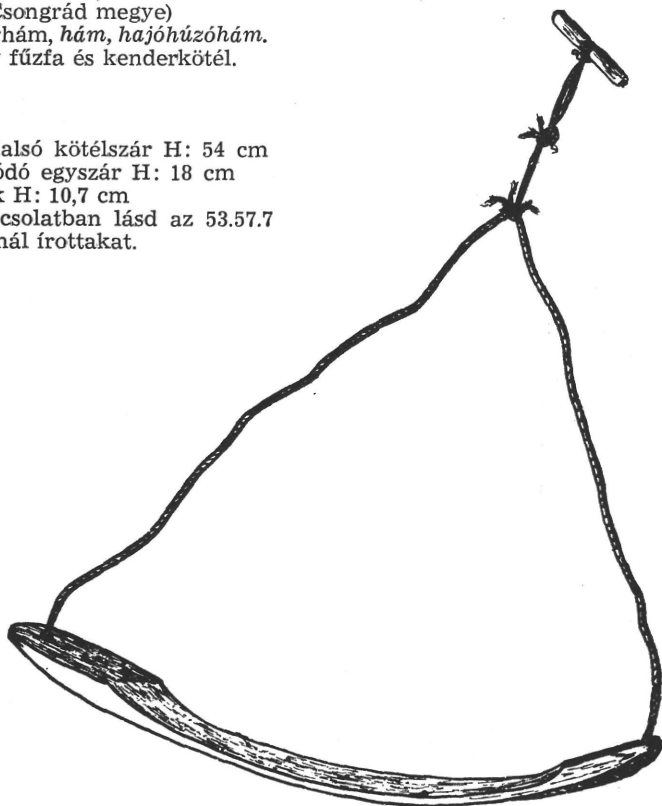
A fapecek H: 10,5 cm

Használatával kapcsolatban lásd az 53.57.7
leltári számú tárgynál írottakat.

Csermák Géza gyűjtése, 1953 május

53.57.9 Csongrád (Csongrád megye)
 Hajóvontató emberhám, hám, hajóhúzóhám.
 Anyaga nyár- vagy fűzfa és kenderkötél.
 Méretek: H: 66 cm
 Sz: 6 cm
 V: 2,1 cm
 A két oldalsó kötélzár H: 54 cm
 A folytatódó egyszár H: 18 cm
 A fapecek H: 10,7 cm
 Használatával kapcsolatban lásd az 53.57.7
 leltári számú árgynál írottakat.

54.10.1 Érsekcsanád

(Pest megye)

Hajóhúzó emberhám.

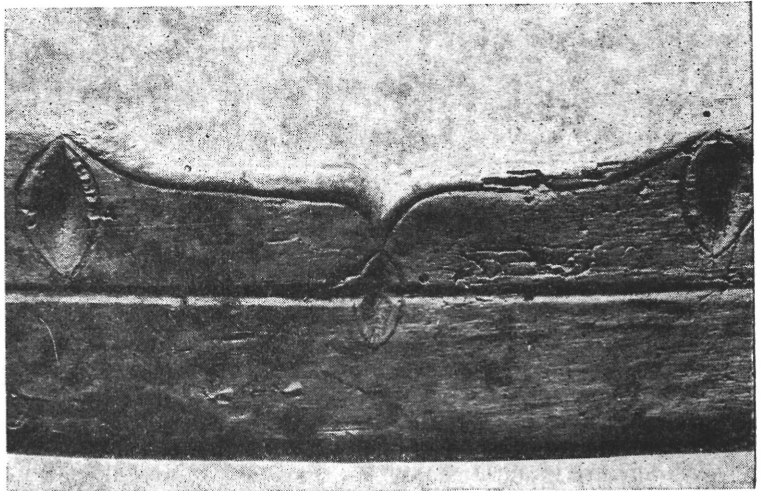
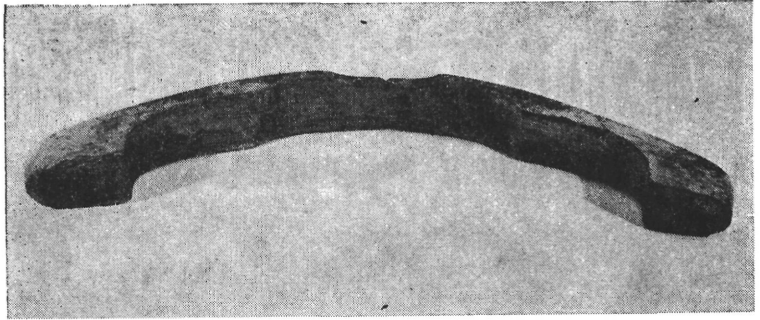
Akácfából készült. Közepén hullámos befaragással díszített.

Méretek:

H: 59 cm

Sz: 5,7 cm

V: 1,7 cm

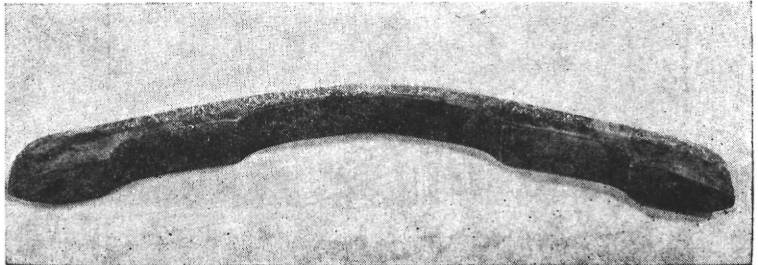
Az ajándékozó, Csuka Zsigmond tanító padlásáról került elő. Az érsekcsanádi legöregebb emberek sem tudják már, hogy mire használták. A középső hajlatban a mell helyezkedett el, a két szélő hajlatban pedig a két felkar. Így a mellel és a két felkarral történt a vontatás. A két alkar kívülről felhajlott és az ujjak belekapaszkodtak a szerszám középső, bevágott részébe. A belső rész felületén lévő és késtől származó bevágások arra utalnak, hogy a hajóvontató ezen vágta a dohányját. A közepén lévő hullámos bevágás, úgy látszik, a Tolna—Kalocsa környéki Duna-szakasz hajóvontató hámjaira jellemző, mert hasonlót láttam (Csermák G.) Bogyiszlón is. Ezzel szemben a tiszaiak mind egyenesek.

Csermák Géza gyűjtése, 1954 január

54.39.13 Mohács
(Baranya megye)

Hajóhúzó hám.

Nyárfából készült. Az oldalára belevéste a használó a nevét: K. KÁLMÁN SÁNDORÉ 1867. A név és az évszám

közé középen
valószínűleg tu-
lajdonjegy a III
alakú rovás.
Méretek:
H: 60,5 cm
Sz: 4,3 cm
V: 5,6 cm

Angyal Ignác 42 é. halász ajándékozta. Még apjáé volt, emlékszik, hogy hajó húzására használták, de a nevét már nem tudja. Már csak arra emlékszik, hogy később hevederből készült nyaksival, amit *genyehámnak* is mondtak, húzták a dereglyéket. A padlason volt belőle több is.

Csermák Géza gyűjtése, 1954 május

54.39.14 Mohács (Baranya megye)

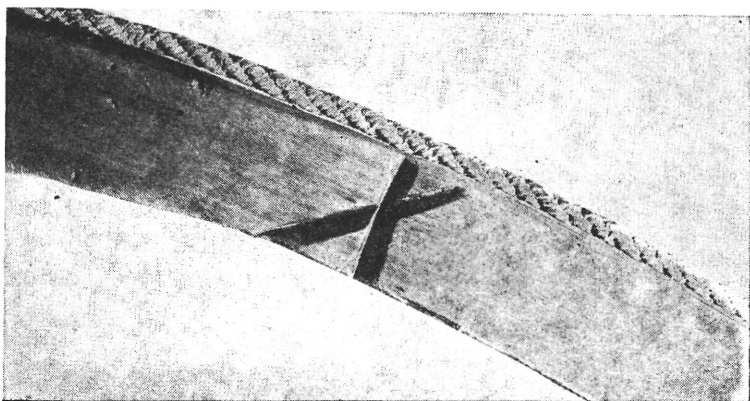
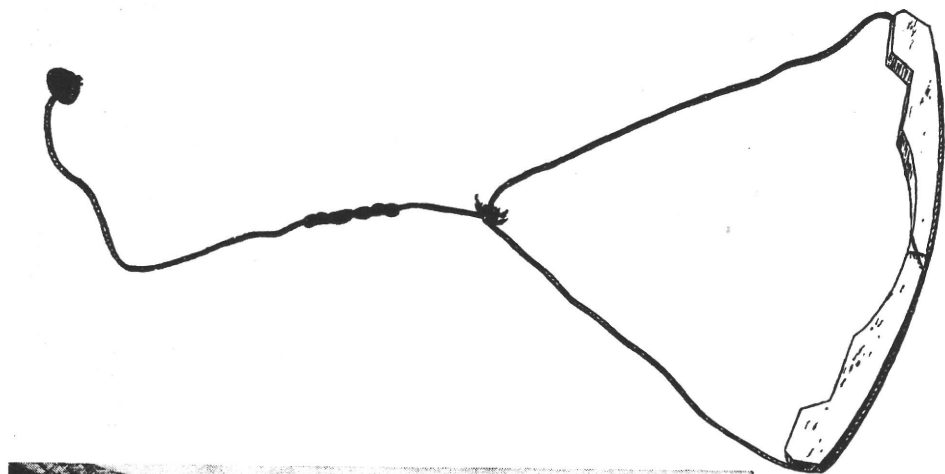
Hajóhúzó hám.

Nyárfából készült. Közepén X alakú rovás. A kötél legvégén vastag fűzfakéregből (a hálóparák anyagából) készült lapos, csonkakúp alakú gomb, a hámnak a vontatókötélhez való hozzacsatolására.

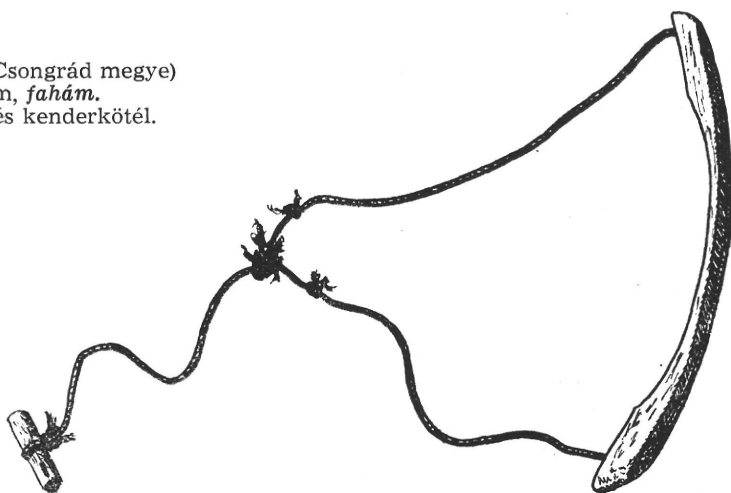
Méretek: H: 58 cm
Sz: 3,4 cm
V: 5,4 cm

Használatával kapcsolatban lásd az 54.39.13 leltári számú tárgynál írottakat.

Csermák Géza gyűjtése, 1954 május

74.135.1 Csongrád (Csongrád megye)
Hajóhúzó emberhám, *fahám*.
Anyaga keményfa és kenderkötél.
Méretek: H: 56 cm
Sz: 5 cm
V: 2,5 cm

Az ajándékozó Szórfi Mihály apja, néhai Szórfi Mihály faragta a két világháború között. A kötelet kötelestől vette. A Körösön vontattak vele hajókat. A húzókötélre a „matak” segítségével matakolták rá a hámot. Szórfi Mihály, aki hajós vállalkozó volt, több fahámot is készített vontatói számára. (Vö.: az 53.57.7 leltári számú tárgynál írottakkal.)

Gráfik Imre gyűjtése, 1974 augusztus

Végezetül itt mutatjuk be a Néprajzi Múzeum gyűjteményében 132482 leltári szám alatt szereplő tárgyat, mely alakilag-formailag teljes egészében megegyezik a hajóhúzó fahámokkal, emberhámokkal, de *hálóhúzó* néven regisztrált.

132482 Tiszaalpár (Pest megye)

Hálóhúzó.

Anyaga keményfa és kenderkötél.

Méretetek: H: 63 cm

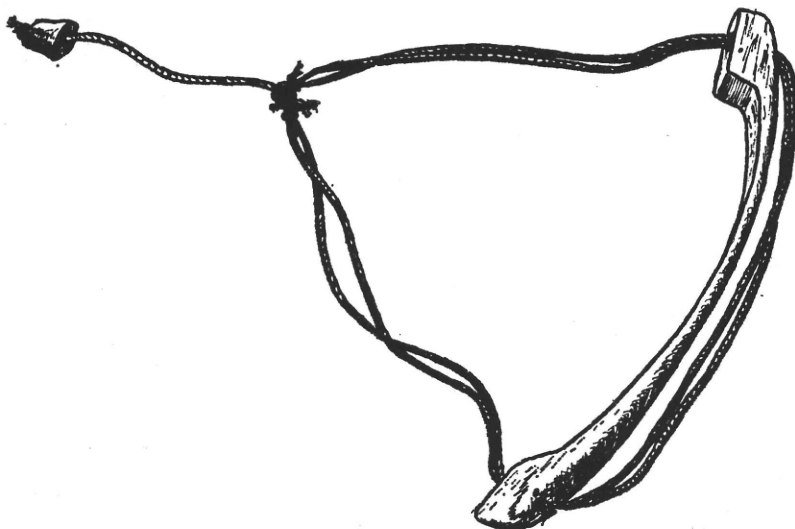
Sz: 5 cm

V: 5 cm

A két oldalsó kötélzár H: 52 cm

A folytatódó egyszár H: 25 cm

Vétel a kecskeméti Városi Múzeumtól 1933 június.

GRÁFIK IMRE

IRODALOM

- ALT Jacob, é. n.: *Malerische Donaureise vom Ursprunge bis Belgrad. I—IV.* Wien.
- ALT Jacob—RUMY Karl, 1826: *Donau-Ansichten...* Wien.
- ALT Rudolf, 1845: *Buda-pest. Pesten.*
- ALT—SANDMANN, é. n.: *Festői megtekintések Budára és Pestre.* Wien.
- ANDRÁSFALVY Bertalan, 1970: *A Duna menti árterületek népi gazdálkodása Tolna és Baranya megyében.* MTA Kézirattár D. 4748.
- BARTÓK Béla—KODÁLY Zoltán (szerk.), 1973: *A magyar népzene tára VI. Népdal-típusok 1.* Budapest,
- BETKOWSZKI Jenő, 1954: *Adatok a szolnoki hajósok életéből.* Ethn. 88—120.
1955: *Fahajók a Tiszán.* Szolnok.
1961: *Tiszai hajósélet.* Szolnok.
1968: *A tiszai fahajók építése, javítása, népe.* Szolnok.
- BÍRÓ József, 1972: *Képek a dunai hajózás múltjából.* Természet Világa 11/497—500.
- BORSOS Miklós, 1971: *Visszanéztem félutamból.* Budapest.
- BUDA Béla, 1971: *Személyiség és magatartás az organizációban.* In: *Rendszerelméleti ankét a szervezeti rendszerekről.* Budapest. 259—291.
- CSERMÁK Géza, 1951: *A Felső-Duna és Al-Duna mellékén végzett hajóvontatás, halászat és vizimolnárság.* Néprajzi Múzeum EA. 2513.
1956: *A magyar hajózás múltjából.* Budapest.
- FÉJA Géza, é. n.: *Viharsarok.* Budapest.
- FÉNYES Elek, 1836: *Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben I.* Pesten.
- GRÁFIK Imre, 1971: *Szállítás és közlekedés Szentendré szigetén.* Népr. Közl. XV/1—4.
1973/a: *Folyami vontatás állati erővel.* Kérdőívek és gyűjtési útmutatók 10. Budapest.
1973/b: *Az állati erővel végzett folyami vontatás.* Ethn. 482—510.
- GYENES Antal (szerk.), 1972: *Észak-Bácska.* Budapest.
- GYULAI Rudolf, 1886: *Törökvilág Komárom vármegyében.* Komárom.
- HOLÉCZY Mihály, 1825: *Rév Komárom ismertetése.* Tudományos Gyűjtemény V. 3—35.
- HUNFALVY János—ROHBOCK Lajos, 1856—1863: *Magyarország és Erdély eredeti képekben I—II.* Darmstadt.
- ILLYÉS András, 1705: *A szentek élete.* Nagyszombat.
- JANKÓ Béla, 1967: *A gőzhajózás kezdete a Dunán, „Carolina”, az első gőzhajó.* Budapest.
- JASCHKE Franz, 1821: *National-Kleidertrachten und Ansichten von Ungarn, Groa-tien, Slavonien, dem Banat, Siebenbürgen und der Bukowina.* Wien.
- JUHÁSZ Antal, 1966: *A deszki hajóvontatók.* Szeged.
- KARKOVÁNY Gyula, 1974: *Folyami vontatás állati erővel.* Kézirat.
- KATONA Imre, 1960: *Az emberhámok és főbb típusai és a kubikusnyakló.* Ethn. 381—388.
1965: *Átmeneti bér munkaformák.* In: SZABÓ István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848—1914. II.* 382—433. Budapest.
- KECSKÉS László, 1969: *A komáromi szekeresgazdák.* Irodalmi Szemle (Pozsony) XII/10, 885—906.
- KERESZTÚRY Dezső, 1942: *Alt Budapest in Text und Bild.* Budapest.
- KNIEZSA István, 1955: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I—II.* Budapest.
- KOSÁRY Domonkos, 1971: *Magyarország története képekben.* Budapest.
- KOVÁCS Sándor, 1956: *A drávai hajósok és talpasok élete.* In: *Népünk hagyományai-ból.* Budapest. 59—70.
- LELE József, 1971: *Folyami vontatás állati erővel.* Kézirat.
- LUBY Margit, 1954: *Madocsa — Szokáskataszter.* Néprajzi Múzeum EA. XVI/12.
- MÓRA Ferenc, 1917: *Föl se hajóznak, le se hajóznak.* Szegedi körkép. Pesti Napló július 7. 5—8.
- MUHI János, 1943: *Bezdáni hajósok.* Kalangya 5/230—232.
- NAGY József, 1971: *Körösladányi homokszedők.* Néprajzi Múzeum EA. P. 346/71.
- NAGY Veronika, 1974: *Folyami vontatás állati erővel.* Kézirat.

- NEWEKLOWSKY Ernst, 1952—54: *Die Schifffahrt und Flösserei in Raume der oberen Donau*. Linz.
- O. NAGY Gábor, 1966: *Magyar szólások és közmondások*. Budapest.
- ORTVAY Tivadar, 1903: *Pozsony város története II*. Pozsony.
- 1898: *Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben. Felső-Magyarország I*. Budapest.
- RAJECZKY Benjamin, é. n.: *Magyar népzene I*. (hanglemez melléklettel) Budapest.
- R.—S., 1872: *Hajóvontatók a Dunán*. Vasárnapi Újság 24/293—294.
- SKAPUR Hasan, 1962: *Riječni saobraćaj na donjem toku Sane i Une*. In: Zbornik Krajskih Muzeja. Banja Luka—Bihac—Drvar—Jajce—Priedor. I. 181—192.
- SOLYMOS Ede, 1952: *Vegyes néprajzi gyűjtés, főleg halászat és hajózás*. Néprajzi Múzeum EA. 3810.
- SZERZŐ NÉLKÜL, 1821—1831: *László Ferenc üzleti iratai*. Országos Levéltár R 127.
- SZOBOSZLAINÉ RAFFAY Anna, é. n.: *Kézirat*. Szentendrei Múzeum Adattára.
- TARISZNYÁS Márton, 1970: *A gyergyói kereskedelem néprajzi vonatkozásairól*. In: Aluta 407—413. Sepsiszentgyörgy.
- TIMAFFY László, 1959: *Szigetközi krónika*. Néprajzi Múzeum EA. P. 35/59.
- TÖMÖRKÉNY István, 1906: *Szegedi vizenjárók*. N. É. 193—201.
- 1957: *A Szent Mihály a jégben* (elbeszélések). Budapest.
- VAJNA Károly, 1906: *Hajóvontatók*. In: Hazai régi büntetések I. Budapest. 531—543.
- VÁRKONYI Endre, 1974: *Berki Mihályné*. Magyarország 37/53.
- VEREBÉLY Károlyné, 1974: *Folyami vontatás állati erővel*. Kézirat.
- VIDÁCS János, 1974: *Folyami vontatás állati erővel*. Kézirat.
- Z. G., 1863: *Képek a hazai népeletből XXIX. Hajóvontatók a Dunán*. Vasárnapi Újság 26/228—229.

Die Treidler

Im Aufsatz wird mit besonderem Akzent die Rolle der Persönlichkeit und des Betragens im Treideln hervorgehoben. Dieser spezielle Beruf beeinflusste auch die Entwicklung und Gestaltung der Persönlichkeit der Treidler. Unter den Ausübenden dieses durch gesellschaftliche und ökonomische Bedürfnisse hervorgerufenen Berufes sind von den Einzelunternehmern über provisorisch organisierte Einheiten bis zu im gesellschaftlichen und politischen Sinne genommen entwickelten Vereinigungsformationen alle Stufen vorzufinden, und in diesen hochentwickelten Formationen treten die Treidler als entwickelte Persönlichkeiten einer spezifisch organisierten sozialen und ökonomischen Gemeinschaft in Erscheinung.

Die Gestaltung der Persönlichkeit der ungarischen Treidler, und des individuellen und gesellschaftlichen Bewußtseins der Treidlergemeinschaften wurde durch zwei Faktoren entscheidend beeinflusst: 1. Die Arbeitsorganisation im Flußtransport Ungarns hatte die Besonderheit, daß die Schiffseigner und die Unternehmer bzw. die Treidler für zwei verschiedenen Berufe galten. 2. Die ungarischen Treidler vertraten eine Gesellschaftsschicht, die in ihrer Arbeit Treidler, sekundär aber auch Bauer waren, und deren Lebensform durch die traditionelle bäuerliche Lebensform entscheidend bestimmt wurde.

Die Treidler kamen nicht von ungefähr aus den Reihen der Bevölkerung der Siedlungen am Flußufer. Diese Bevölkerung hatte unmittelbare Beziehungen zum Wasser, und nahm — wenn nicht in der Arbeit, so doch im Bewußtsein — die Schicksalsgemeinschaft mit dem Wasser an. Dadurch waren diese Leute befähigt, dem oft Ängste und Zerstörung bringenden Fluß Trotz zu bieten und am Fluß Arbeiten zu verrichten, die gefährlicher und mühsamer sind als die Landarbeiten. So können wir die Treidler, die am Flußufer bleiben, letzten Endes zu den „Wasserleuten“ zählen, denn ihre Lebensform, ihre Lebensweise wurden — wenn auch nur für den Zeitraum des Treideln — dadurch bestimmt, daß sie ans Wasser gebunden waren.

Im Aufsatz wird nach der Praxis des Treideln zu Fuß und mit Pferden in verschiedenen historischen Epochen, auf die Fragen der *Organisierung zu Gruppen*, der *Vereinigungsformen* und der *Lohnverhältnisse* eingegangen.

In der Folge wird ein Überblick über die materiellen und geistigen Bezüge der *Lebensweise*, der Lebensform der Treidler geboten, und zwar unter dem Gesichtspunkt des *Individuums*, der *Familie* und der *Gemeinschaft*. In der Ausführung werden folgenden Aspekten besondere Kapitel gewidmet: *Aneignung des Berufes*, das *ökonomische Dasein der Treidler*, ihre *Wohnkultur*, *Kleidung*, *Tracht*, ihr *Geistesleben* und dessen *folkloristische Bezüge*, sowie der *Charakter* der Treidler.

Schließlich wird die nationale und ethnische Gliederung der Treidler untersucht. In diesem Zusammenhang kann behauptet werden, daß das Treideln als Arbeit, als Beruf gesellschaftlichen, ökonomischen Ursprungs ist, also im seinem Wesen von nationalen oder ethnischen Bezügen unabhängig ist, die jedoch im Laufe der historischen Entwicklung den gesellschaftlich-ökonomischen Status, die arbeitsorganisatorischen Formen und die Fachterminologie des Berufes zwar modifizieren, aber im Grunde genommen nicht ändern konnten.

Als Ergebnis konnte festgestellt werden, daß die Treidler eine aus gesellschaftlichen und ökonomischen Gesichtspunkt außerordentlich differenzierte Schicht der ungarischen Gesellschaft bildeten: von besitzlosen Tagelöhnern über Fuhrleute, die ein Pachtgut bestellten bis hin zu vermögenden Treidlerdynastien; manche beschäftigten sich nur mit Transport und Verkehr, andere betrieben kleinere, traditionelle landwirtschaftliche Systeme, verrichteten Frondienst oder Strafarbeit, oder waren freie Treidler-Unternehmer.

Aufgrund der Forschung scheint es, als ließen sich sämtliche Schichterscheinungen, die man bei den Treidlern feststellen konnte, konsequent mit den Komponenten und Bestrebungen im gesellschaftlichen, ökonomischen, kulturellen und sozialen Dasein des ungarischen Bauerntums in Beziehung bringen.

A népi erdőkiélés jogszokásai (1849—1945)

Közel nyolcvan esztendeje, hogy TAGÁNYI Károly behozta a magyar erdészeti kutatásokba az „erdészeti ethnographia” fogalmát.¹ Gazdaságtörténeti, jogszokáskutatási bűvárkodásai közben lépten-nyomon olyan tényekre bukkant, amelyek háttérének, a paraszti életben való beágyazottságának tágabb összefüggéseit az etnográfiai kutatások eredményeivel kívánta megvilágítani.² Elképzeléseit nem valósíthatta meg, de terve méreteiről fogalmat alkothatunk magunknak, ha az Országos Széchényi Könyvtárban elhelyezett többezer cédulányi kézirati hagyatékát átnézzük.³ A társadalomtudományok oldaláról hozzáfogható kutatója a magyar erdőknek a mai napig sem akadt, noha néhányan sikerrel rándultak ki az erdőkutatás területére a történészek, etnográfusok, földrajzosok és más disciplinák művelői közül.⁴ Jelen dolgozatban nem lehet célunk ezeknek visszatekintő összefoglalása. Inkább arra teszünk kísérletet, hogy az erdőnek a parasztság életére, anyagi és szellemi kultúrájára gyakorolt hatását néhány jellemző példa felvázolásával bemutassuk. Ez par excellence néprajzi feladat, a jelen esetben ugyanúgy, mint amikor a táj és ember kapcsolatát az ember felé irányuló hatása aspektusából általánosságban tanulmányozzuk.

¹ TAGÁNYI K.: Magyar erdészeti oklevéltár. I. k. Budapest, 1896, VIII.

² TAGÁNYI K.: A földközösség története Magyarországon. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. 1894. évi 4—5. füzet. — UÓ.: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. Ethnographia. XXVIII. évf. (1917.), 42—58, 196—223; XXIX. évf. (1918.), 24—49, 193—206. Különnyomatban a: Néprajzi Könyvtár Új folyam 1. füzeteként. Budapest, 1919. 85. — UÓ.: A magyar erdőgazdaság fejlődése. Magyar erdészeti oklevéltár. I. k. IV—XLVII.

³ Tárgyunk szempontjából legfontosabb a hagyaték OSzK Fol. Hung. 1531. 1. és 2., valamint az 1539. 1. és 2. dobozának (kötegenek) anyaga.

⁴ A felszabadulásunkat megelőző időszakból elegendő talán KAÁN K. egész irodalmi munkásságát megemlítenünk, aki az ország legnagyobb és fában legszegényebb tájának, az Alföldnek egész gazdasági-művelődési problematikáját erdőcentrikusan képzelte megoldani. Jelentős tudományos munkát végeztek az erdők múltjának feltérásában JUHÁSZ L. (A Vas megyei Farkas-erdő a XVII. és XVIII. században. Századok. LXXI. évf. (1937.), Pótfüzet.); WALLNER E. (A Bakony erdőtakarójának átalakulása a XVIII. század végéig. Földrajzi Közlemények. LXIX. évf. (1941.), 1—29.; UÓ.: A Bakony erdőtakarójának pusztulása a XIX. században. Földrajzi Közlemények. LXX. évf. (1942.), 32—42.; UÓ.: A Bakony erdőtakarójának jelen képe. Földrajzi Közlemények. LXXI. évf. (1943.), 260—277. T. MÉREY K.: Az erdőgazdálkodás Somogyban (1700—1879). Budapest. 1962. KOLOSSVÁRY Sz-né: A magyar erdészeti irodalom bibliográfiája, 1945—1964. Budapest. 1966.

Az emberi élet alapvető szükségletei — élelem, védelem és kényelem,⁵ vagy mint MENDŐL T. mondja: élelem, védelem, eszközök⁶ — közül az élelem szükségletein keresztül vagyunk legszorosabban a növényvilághoz, így az erdőhöz is kötve. Ennek az ősi s intenzív kapcsolatnak formája a gyűjtögető tevékenység. Elsősorban az azonnal elfogyasztható növényi részek azok, melyek az ember gyűjtögető munkájának legrégebb idő óta a tárgyai.⁷ A növényeknek ez a korai nagy szerepe, a homo primigenius (és a homo sapiens) táplálkozásában elsősorban nem az emberi rágó- és emésztőszervek struktúrájában leli magyarázatát, sokkal inkább külső körülményekben, nevezetesen a helyhez kötött növény védtelenségében, menekülésre képtelen felépíttetésében keresendő.⁸ Ugyanigy szolgált a növényzet kezdetben valószínűleg az egész szárazföldi állatvilág legfontosabb táplálékául, majd a későbbi differenciálódás következtében csak az állatvilág egy részének, így annak is, amely felé a későbbiek folyamán az ember vadászó tevékenysége is irányult.

Az ember élelemszerző és egyéb életszükségleteinek kielégítésére irányuló tevékenységei közül éppen a rendszertanilag legősibb *gyűjtögetés és vadfogás az erdő néprajzi kutatásának tárgya*.⁹ Ugyancsak a néprajzi vizsgálatok körébe tartozik a vadászatnak élelemszerzés céljából, primitív eszközök és eljárások alkalmazásával űzött formája is.

⁵ CHOLNOKY J.: Az emberföldrajz alapjai. Magyar földrajzi értekezések. IV. Budapest. 1922. 5.

⁶ MENDŐL T.: Táj és ember. Kincsestár. 46. sz. Budapest. 1932. 22—31.

⁷ A XIX. század végéig szilárdan állónak bizonyult az a kultúrhistoriai irányzat, amely szerint az ember a táplálékát a kezdet kezdetén vadászattal és halászáttal szerezte meg, feltételezve, hogy a fejlődés következő stádiuma volt a vadállatok egyes fajainak domesztikációja következményeként kifejlődött pásztorkodó állattenyésztés. A növénytermelésre való áttérés és az ember — immár állatai számára is — élelem biztosítása már a végső fokozat. Ezt az elméletet egy életmű: Eduard HAHN, lipcsei professzor munkássága cáfolta meg a XIX—XX. század fordulója körül megjelent munkáiban: Karte der Wirtschaftsformen der Welt. Petermanns Mitteilungen. Gotha 1892., Die Haustiere und ihre Beziehungen zur Wirtschaft des Menschen. Leipzig 1896., Das Alter der Wirtschaftlichen Kultur. Heidelberg 1905., Die Entstehung der Wirtschaftlichen Arbeit. Heidelberg 1908., Die Entstehung der Pfluggkultur. Heidelberg 1909., Von der Hacke zum Pflug. Leipzig 1914. HAHN a növényi táplálékot tekinti az emberi nem legfőbb élelmének s a megszerzésére irányuló tevékenységet három, a növénytermesztés módja szerint meghatározott szakaszra tagolja: a) a gyűjtögető gazdálkodás, b) a kapás gazdálkodás és c) ekés földművelés. Felfogása rendkívül termékenynek bizonyult s az emberrel foglalkozó, szinte valamennyi, tudomány művelőit véleménynyilvánításra készítette. Az óriási tudományos irodalom jó rekapitulációja s *egyben önálló vélemény is*. ORTVAY T.: Az ősember táplálkozása. Értekezések a tört. tudományok köréből. MTA II. Oszt. XXI. k. 5. sz. Budapest 1907., különösen a 9—16. lapokon.

⁸ A kérdés körül zajlott — de megnyugtatóan a mai napig sem tisztázott — vita jelentősebb megnyilatkozásait l. HEGYI I.: Gyűjtögető gazdálkodás az északkeleti Bakonyban. Ethnographia LXXXI. évf. 1970, 442—452.

⁹ Körülhatárolt értelemben a vadfogásnak is vannak a gyűjtögetés fogalmához közelálló elemei, amikor a még menekülésre képtelen fiókákat vagy pl. a vadméhek mézét időről időre elszedi az ember. Az ethnológia rendszertanilag ezt a tevékenységet zsákmányolásnak nevezi. — TÁLASI I.: Magyar néprajzi alapvetés. 1949—50.; I. félévi egyetemi kollégiuma a Pázmány Péter Tud. Egyetem Anyagi Kultúra tanszékén. Kézirat. — GUNDA B.: Ethnographica Carpathica. Budapest. 1966.

A növény- és állatvilág termékeinek az ember élelmi szükségleteit közvetlen fogyasztással kielégítő tárgyai mellett további, magasabb felhasználási fokozatot képeznek azok, amelyek az ember védelmi szükségleteit elégítik ki. Ezek már rendszerint bizonyos technológiai ismeretek alkalmazásával előkészítő, feldolgozó munka segítségével válnak alkalmassá — a célnak megfelelően. A növényvilágból a rostok a test védelmére szolgáló szövetek, a vadak lenyúzott bőre, az erdő fájából készített kunyhók, hajlékok ennek kiemelkedő elemei. A harmadik szükségleti csoport az eszközök köre, amelyek kialakulásával a civilizációs fejlődés *conditio sine qua non*ja teremtődött meg. Az ember így a saját életéhez szükséges tartozékokat tökéletesítette, „az ember önmaga alkotója” lett.¹⁰ Ez a fokozat azonban már nem csupán a néprajzi, hanem egyéb, a néprajzzal rokon tudományok kutatási feladata is, noha eredményes vizsgálata ma sem képzelhető el a néprajzi szempont figyelembevétel nélkül. Addig, amíg helyi természetes anyagok egyedi felhasználása folyamatosan történik a három alapvető emberi szükséglet kielégítésére: ennek rendszerét — az anyagi és szellemi kultúra szintjén egyaránt néprajzi módszerrel és szemlélettel tanulmányozhatjuk sikerrel.

Az eddigiek után, mielőtt az anyagi műveltség körébe tartozó szükséglet-kielégítő tevékenységek felvázolásába kezdhetnénk, ismernünk kell azokat a (szellemi kultúra területére tartozó) jogi fogalmakat, amelyek szabályozzák az egyes tevékenységek területhasználati körülményeit, társadalmi-gazdasági feltételeit.

Ezek a jogi fogalmak kezdetben a jogszokások — gyűjtőnéven *szokásjog* — körébe tartoztak, később azonban egyre inkább átvették szerepüket a kodifikált törvények előírásai, szabályai. Ez a kicserélődési folyamat mind a mai napig nem tudott befejeződni, legalábbis az idősebb nemzedék tudatában és magatartásában ma is felismerhetők a szokásjog egyes elemeinek nyomai. Ezeknek a gyakorlati megnyilvánulása, felszínre kerülése ma is néprajzi, TAGÁNYI Károly szerint *erdészeti etnográfiai* kutatási feladat.¹¹

¹⁰ CHILDE, v. G.: What Happened in History. London 1954., — magyarul: A civilizáció bölcsője. Ford.: Szuhay-Havas E. Studium Könyvek 11. Budapest 1959. 8. — *A tartozékok* alatt „Childe mindazokra a testi adottságokra (kéz, agy, nyelv stb.), valamint testen kívüli (extrakorporeális), emberkészítette tárgyakra, eszközökre, szerzőmokra stb. gondol, amelyek együttesen teszik lehetővé az ember számára, hogy alkalmazkodjék környezetéhez, és uralma alá vesse a természetet.” — (A szerkesztő megjegyzése, a 9. lapon.)

¹¹ TAGÁNYI K., i. m. 1896. I. VIII. — A jogszokások mibenlétével Tagányi hosszú időn át tüzetesen foglalkozott. Fogalmi meghatározásuk: „...történeti írott szokásjogokkal szemben, minden népnél vannak élő, megíratlan, jogi alakba nem öntött jogszokások, jogi szertartások és jelképek, melyek szinte öntudatlanul, pusztán az ősi hagyomány és megszokás erejénél fogva élnek benne s öröklődnek át nemzedékről nemzedékre. Egész sereg olyan jogszokást és jelképet őriz meg a nép, amelyet a felsőbb társadalmi osztályokból már réges-régen kiszorított a törvény, a világnézeteknek vagy a körülményeknek elváltozása. Azért aztán az ilyen, a népnél fennmaradt jogszokások megfejtését hiába is keressük a jelenben, kellő magyarázatért legtöbbször régebbi korok jogi felfogásához, elveihez kell folyamodnunk. Sőt e szokások olykor még messzebbre is, tudniillik az ősi hitre és kultuszra s a legkezdetlegesebb társadalmi szervezetekre mutatnak vissza.” — TAGÁNYI K.: i. m. 1917. 44.

I.

A. Az 1848: IX. tc. kimondotta az úrbériség teljes megszüntetését, egyben a földesurak elvesztett jogainak kármentesítését „a nemzeti közbecsület védőpajzsa alá helyezte”.¹² A volt jobbágykori erdei haszonvételek kárpótlása fejében a jobbágyközségek a törvény előírása szerint meghatározott, de nem minden esetben egybefüggő erdőterületet kaptak, amelyet *osztatlanul* birtokoltak.¹³

A népesség szaporodásával és a szántóföldi termelés kiszélesedésével, az állattenyésztés intenzívvé válásával a községi erdők mégis felaprózódtak, egyéni tulajdonokra szakadtak. Ezzel közel egy évszázadnyi időszakra kettészakadt az erdőgazdálkodás rendszere, illetve kétféle erdőgazdálkodási szisztéma haladt többé-kevésbé párhuzamosan egymás mellett. Az állam részéről jelentős erőfeszítések történtek a modern, európai szintű és tudományosan megalapozott erdőgazdálkodás fejlesztésére és gyakorlati megvalósítására. A felaprózódott erdőparcellákat elnyelte a szántó, legjobb esetben a korszerű erdészeti elveket alig megközelítő egyéni próbálkozások, szegényes investíciók segítik az erdők racionális kezelésének lassan emelkedő ívét.

Anélkül, hogy a magyarországi kapitalizmuskori népi erdőgazdálkodástól eltérnénk, gyakran kénytelenek leszünk összevetésül feudalizmuskori példákat, tényeket segítségül hívni. A népi erdőgazdálkodásban a jobbágykori birtoklási jogszokások sokáig tovább éltek, az erdőhöz való viszonyulás, az erdővel szembeni magatartás, az erdő kihasználásának elvei, ismeretanyaga hosszú időn át élő maradt, illetve csak újabban s lassan enyészik el. Ezeknek a tényezőknek változó-alakuló halványodása és az országos erdőtörvények előírásainak uralkodóvá, egyre inkább elfogadottá válása attól függött, hogy az a közösség, amelynek kebelében ezek a változások végbementek, történetileg milyen társadalmi alakulat volt. Az 1848-as törvények számára másként volt előkészítve a talaj a jobbágyfalvak és megint másként a kiváltságos jogállású műltra visszatekintő nemesi falvak, határörvidékek, székely székek, jászkunok, szász területek stb. társadalmi közegében — múltbeli jogviszonyaik következtében.

Az a fejlődési sor, amelyet TAGÁNYI Károly felállított az *Erdészeti Oklevéltár* bevezetésében: feltétlenül a legteljesebb eddigi összefoglalása a kérdésnek — mégsem tekinthető véglegesnek, különösen geográfiailag, az ország egész területére nem. Ennek a hiányosságnak kiküszöbölésére alig tettek valamit jogtörténészeink és más társadalomtudományi ágazatok művelői. Ami az utóbbi idők néprajzi irodalmában idevágó adat található, ma már csupán néhány típus körvonalazását teszi lehetővé, de az egyes típusok geográfiai elterjedésének megállapításához elégtelen.

Leginkább elterjedt birtoklási formának tűnik az, amelynél a jobbágyfelszabadítás utáni örökváltság és birtokrendezés elveinek megfelelően az *erdőterület* mértéke szorosan a szántóföldi sessio nagyságához igazodott. Amint azonban a későbbiek folyamán a paraszti földbirtokok felaprózódtak, azon arányban bomlott részekre az illető család tulajdonát eredetileg képező (noha a faluközösség kollektív kezelésében egybefüggő) erdőbirtok is. Ennél a jog-

¹² MIHALOVITS J.: Magyar erdészeti jog. I. k. Selmecebánya, 1918. 4.

¹³ 1871: LIII. tc. 32. §.

osztódásnál több fokozat is megfigyelhető. A jogosztódás mértékében meglehetősen nagy különbségek mutatkoznak a hazai magyar és német birtoklási jogszokásokban: a németeknél ugyanis ez jóval kisebb mértékű volt, mint a magyar lakoságnál.

1. fokozatnak tekinthetjük azt a formát, amelynél az eredeti állapot az örökváltság után is megmaradt. Ilyen pl. a Veszprém megyei Zirc német lakosságának jogszokása, ahol az örökváltság idején¹⁴ 40 egész jobbágytelek s az ahhoz tartozó rét, legelő és erdő volt. Ez az állapot megőrződött a kapitalizmus teljes időszakában: az eredeti birtokok teljesen osztatlanul szálltak az örökösre, aki rendszerint a legidősebb fiú volt.¹⁵ Testvéreit — ha azok nem állami pályán helyezkedtek el, vagy nem végeztek magasabb iskolát, melynek taníttatási költségeit örökségként tekintették —, az örökös kielégítette, hogy a teljes birtok osztatlanul kerüljön az új birtokos tulajdonába. Így az erdőterület is teljes osztatlansággal maradt a község 40 gazdájának tulajdonában.

2. fokozatnak elfogadhatjuk azt a formát, amelynél az előbbi — a szinte kizárólag német népterületre jellemző — törzsöröklési szokás nem ilyen szigorú és a jobbágytelek, általában a *fekvőség* osztódás útján öröklődik. Természetesen ebben az erdőterületre vonatkozó birtokjog is benne foglaltatik. Így vannak úgynevezett *félhelyek*, *fertálok* (= negyed) és *oktálok* (= nyolcad), melyekhez az eredeti jobbágytelekhez tartozó erdőjognak is ugyanilyen mértékű része tapad. Minél fokozottabb az ilyen elaprózódás, annál inkább a magyar öröklési jogszokás irányába látjuk eltolódni a gyakorlatot.¹⁶

Az ilyen, nagyobb — nevezük így: jogegység, nemcsak a német, hanem a magyar lakosság körében is felismerhető, bár meglehetősen szórványosan. Különösen olyan falvakban, ahol a birtokos réteg elég erős volt, hogy közmegegyezéssel útját állja az erdőjog elaprózódásának — még ha a szántó és *páskom* (legelő) esetében ez bekövetkezett is! — ezáltal a zsellérszinten lévő lakosok azon törekvésétől, hogy darab erdeiket kiirtsák és eke alá fogják, megvédték az erdőt.

Az erdőbirtoklás jogszokásfejlődésének mégsem ez Magyarországon az igazi útja. Igaz, a régi magyar szokásjog is ismeri a törzsörökléshez hasonló formát. Ma már elavult *fészekfentő*¹⁷ szavunk ennek emlékét őrzi. Csakhogy a magyar-

¹⁴ Az apátság és a falu közt az úrbéri egyezmény 1859-ben jött létre, melyet a legfőbb úrbéri törvényszék 1860-ban jóváhagyott. — HORVÁTH K.: Zircz története. Zirci Könyvek. I. Veszprém 1930. 231.

¹⁵ HORVÁTH K.: i. m. 1930. 231.

¹⁶ MATTYASOVSZKI M. munkájában ugyan világos megkülönböztetését látjuk „a német” és „a magyar” öröklési jogszokásoknak, de a két kategórián belül alig látunk világos differenciáltságot; az erdőbirtoklás problémáját pedig teljesen kutatási körén kívül hagyta. — MATTYASOVSZKI M.: Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás. Budapest, 1904. — „Élő jogszokásban még a felszabadulásig érvényes volt az a gyakorlat, hogy a jobbágytelek eredeti nagyságához tartozó erdőjognak ugyanolyan mértékű része öröklődött és azt tovább aprózni a közbirtokosság nem engedte. Így volt ez pl. Zalamerenyén 1945-ig.” — Thúry György Múzeum Adattára, Nagykanizsa, 94/1968.

¹⁷ Fészek—fentő = ultima pullatio. KRESZNERICS F.: Magyar Szótár. Budán, 1831, 156. — A székelyek a legutolsó gyermeket nevezik *fenékfészek*-nek. MAGYAR TÁJSZÓTÁR. Kiadja a Magyar Tudós Társaság, Budán, 1838, 120.

ságnál (a némettel ellentétben) általában a legkisebb fiú örökölte legalábbis a birtok nagyobb részét, de az ősi hajlékot mindenképpen.¹⁸ A magyar öröklési jognak ez a szokáseleme azonban még a nemesi birtokok vonatkozásában is szinte teljesen elenyészett, a paraszti öröklésben ugyancsak maradéktalanul feloldódott a birtokfelaprózódás rendszerében. A magyar paraszti gazdaságok legtöbbje néhány nemzedék kezén annyiszor osztódott és egyes részei oly sokszor cseréltek gazdát (különösen az úgynevezett nagycsalárendszer felbomlása után), hogy végül már áttekinthetetlen volt a szántó és a valaha hozzátartozott rét, kert, legelő (páskom) és erdő jogi összefüggésének rendje.

Legtöbb helyen a birtokarányosítással együtt megtörtént az erdőjog (a közösen kezelt erdőhöz való részjog) megállapítása is, azonban az öröklésnél ez a felosztás illuzórikussá vált. A töredék 1/8-ad, 1/16-od, 1/32-ednyi telekrész után többé nem lehetett arányos erdőjogot megállapítani. Helyette először a magyar, majd a kataszteri holdakra való áttéréssel ezekhez tapasztják az erdőjog egységet. Ettől kezdve tehát nem telekjogok, hanem *holdjogok* vannak. Ez a rendszer általánosnak mondható a Dunántúl, a Felső-Duna—Tisza köz magyar falvaiban.¹⁹

A földek későbbi osztódásával a szegényebb gazdák már nem is tudtak „komplett” *jusst* adni gyermekeiknek, hanem egyik kapott földet, a másik pedig legelőjogot, erdőjogot. Ily módon az erdőjog levált a szántóról s mint önálló tulajdonságot tulajdonosa szabadon elcserélhette, akár el is adhatta.²⁰ Gyakori volt az az eset, hogy tehetősebb gazdák az ilyen szántóbázis nélküli erdőjogokat összevásárolták. Ezek földbirtoka néha jóval kisebb volt, mint a kezükbe összegyűlt erdőjogok volumene. Sok esetben hasonló volt a helyzet a páskomjog tekintetében is: olyan zsellérszintre leszorult ember, akinek szántóföld a családi vagyon szétoztásakor nem jutott, de páskomjogot örökölt, egyebe nem lévén, még ezt a jogát is eladta, aminek következtében egyértelműen a falu jog nélküli rétegébe hanyatlott. Ilyesmi rendszerint nagybirtokkal körülvelt falvakra volt jellemző, ahol a termelés és tőkefelhalmozódás számára évszázadok óta azonos, nem tágítható keretek voltak. Azt mondhatjuk, hogy az ilyen községekben az egyén a társadalmi együttélés sokszorosán elferdült törvényeinek szövevényébe fulladt. Ha pedig volt hozzá ereje, a helyi viszonyok kialakult

¹⁸ „A család nevének fenntartására irányzott tekintet sugallta azon szabályt is, hogy az osztálynál a családi lak, vagy mint e kor okmányai mondják, az *udvarhely* mindig a legifjabb fiút illette meg.” (Edificia et coetera necessaria, quae super ea sunt ut mos est in Hungaria, junior habebit. — Cod. Dpl. III. 2. 228.) HAJNIK I.: A magyar jogélet az Árpádok alatt. Pest, 1872, 323.

¹⁹ HEGYI I.: A népi erdőkiélés történeti formái. Kézirat. Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára, Budapest. ÁEA 24/1972. 40—42.

²⁰ A Bakony északi részén elhelyezkedő falvak magyar lakosságánál közel 100 év óta ez az erdőbirtoklás rendszere. — Néprajzi Múzeum, Budapest ÁEA 24/1972. 90. sz. jegyzet. — A Zala megyei Göcsej községeinek erdőbirtoklási és öröklési jogszokásai is sokszínű képet mutatnak. Szilvágy községben például „minden *oktál* (3 hold) szántó után volt minden gazdának 1 hold legelője (páskomja), 1 hold rétje és 1 hold erdeje, még az eredeti jobbágyi-földesúri elkülönözés szerint. Később azonban az erdő- és legelőjog külön kezelődött, és például ha valaki eladta a szántóját, akkor az ahhoz tartozó erdő- és legelőjogát nem feltétlenül kellett a szántóval együtt adnia, hanem alku szerint külön is megfizettethette, sőt teljesen más személynek is eladhatta vagy utódainak örökbe adhatta.” Néprajzi Múzeum, Budapest. EA 7555. 3.

rendje fölé lendült, úgy, hogy — ami témánk szempontjából figyelemre méltó — potom áron legelő- és erdőjogokat vásárolt össze, ha már földhöz sehogy sem juthatott.²¹

Nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy az így eladott, átruházott páskom- és erdőjogok a község társadalmának csak azoktól a tagjaitól kerültek el idegen kézbe, akik semmi olyan üzemági bázissal nem rendelkeztek, amelyre alapozódhatott volna az erdő, erdei legelő, faizás stb. rentábilis kihasználása. Helyenként azt látjuk, hogy a falu tagjai közül, akiknek saját erdőrészüik volt, még ha teljesen szabad használattal bírták is: gyakorlatilag nem élték, inkább a szomszédos nagybirtok erdejébe, a közösen kezelt községi erdőbe jártak bér- vagy részesmunkára, csak hogy a saját erdőcskéjüket kíméljék, spórolják: „... tartogattuk a saját gyerekeinknek, hogy azoknak is legyen. Sokan annyira óvták, spórolták az erdejüket, hogy a fák előregedtek benne; amikor egy-egy öreg fát kivágtak, az alja el volt korhadva”.²²

Amennyire szétforgácsolódott birtokjogilag az erdő az egyesek kezén, annyira ezzel homlokegyenest ellenkező törekvés nyilvánult meg a közösség részéről az erdők megtartása érdekében. Bak Zala megyei községben pl. ha egy lány vagy legény házasság útján más faluba került, a kapott szántóföldrészt megfelelő arányú erdő- és legelőerdő jogát nem vihette magával, az a Bakon maradótestvéreké maradt. Tehát előfordulhatott az is, hogy a falu határában más falubelieknek is volt hasonló úton szántóföldjük, de „hogy páskom- és erdőjoguk lett volna, erre nem volt példa”.²³

Az erdőtulajdonjog öröklésének, megszerzésének, valamint elvesztésének formája igen sok konkrét esetben nem a jogszokásban leli magyarázatát. Nagyon gyakori az egyedi forma, amelyet típusnak nem tekinthetünk s előfordulásukból időre vagy térre vonatkozó törvényszerűséget körvonalazni nem tudunk. Nem mondhatjuk, hogy ebben az időszakban, ezen vagy azon a vidéken

²¹ Páskom-(legelő-)jogot különösen olyan emberek vásároltak össze, akik állatkereskedéssel (kupeckedéssel) foglalkoztak; a fiatal vagy a legyengült állatot nagyszámban legeltethették a községi nyájban, mivel legelőjoguk bőven volt, külön *fűbért* nem kellett fizetniük értük. Felnevelten, megerősödötteen ez után szép nyereséggel adták el a környékbeli vásárokon. Ezek rendszerint olyan emberek voltak, akiknek szántójuk kevés volt — de nem is nagyon törekedtek a szántóterület gyarapítására, jobban szerettek kupeckedéssel foglalkozni. — Néprajzi Múzeum, Budapest, EA 7896. 8—10. — Ugyanígy az erdőjogot is olyan iparosok: kádárok, ácsok, faszerszámkésztők, hidas- (sertésöl-) készítőik stb. igyekeztek összevásárolni, akik a kitermelt fából a mesterségüknek megfelelő árut állítottak elő. Ezek a háziipari készítmények néha figyelemre méltó tökefelhalmozódás forrásai lehettek, különösen ismertebb, jelesebb mesterek kezén. Ilyenek voltak egyes Zala megyei, bakonyi, bükk-hegységi falvak mesterei, akiknek készítményei sok esetben a saját természetes vonzáskörükön is jóval túl ismeretesek voltak. — Thúry György Múzeum, Nagykanizsa, H 73.7.1.

²² Néprajzi Múzeum, Budapest, EA 7555. 2.

²³ Néprajzi Múzeum, Budapest, EA 7555. 28. — Hasonló ehhez és érdemes megemlítenünk az erdőbirtoklási jogfejlődésnek azt az anomáliáját, amely az 1870-es években Szlavóniába vándorolt magyarság ottani helyzetét jellemezte. Ezek ugyanis *földet vásárolhattak, de illetőségi jogot* sohasem kaptak s ezáltal a közösségi életből, így a legelő- és erdőjogokból is teljesen ki voltak zárva. ÁGOSTON S.: A szlavóniai magyarság és a Julián Egyesület. Kalangya. IX. 1940.; JEKITY J. M.: Prilozi za istoriju šumarstva u Srbiji. (Mellékletek a szerbiai erdőgazdálkodás történetéhez.) Beograd. 1928. SZP 1930—1936.

elterjedt forma volt. Rendszerint olyan szubjektív indítékok, extrém okok húzódnak meg a háttérben, amelyek a szokásnak, mint íratlan törvénynek érvényességi kereteit szétfeszítették. Közrejátszhat erőszakoskodás, szülők igazságtalan különbségtévése az örökösök között, a jogos örökösök kisémmizése stb. Valamennyit el kell fogadnunk konkrét esetből származó egyedi formának, mindazonáltal úgy, hogy ezeket nem ismerhetjük el jogszokási kategóriáknak.

B. A kérdés további vizsgálatánál fontos probléma, hogy ezek a *tulajdonformák* hogyan realizálódnak *használati* (birtoklási) *formákká*. Az egyén hogyan érvényesítheti jogát az anyagi javak megszerzésében: milyen formák keretein belül *élheti* az erdőt?

1. Maga a kifejezés: az *élés*, *kiélés*, az erdőhasználatnak legelső fokát, a szabad használatot: maradéktalan jogérvényesítést jelent. A szabadon használt erdőt *élőerdő*nek nevezték.²⁴ Az élőerdő fenntartása akkor is megmaradt, amikor „a községek jónak látták a közös osztatlan birtoklásról (élésről) a szintén közös, de ideiglenes felosztásra térni át. Ennek szüksége természetesen hol előbb, hol később állott be”.²⁵ Világosan mutatja ezt Szilvágy Zala megyei falu példája, ahol a község szántóföld-állományához tartozó egész erdőterületet két egyenlő tagra osztották. Az egyik tagban mindenkinek a pillanatnyi valóságos erdőjoga arányában parcellát jelöltek ki örökös tulajdonul és teljesen szabad használattal. A másik tagot pedig községi kezelésbe vonták,²⁶ amiből minden esztendőben kijelöltek egy részt vágásra (tarolásra) és ezt szintén a tényleges erdőjogok arányában osztották fel a gazdák között. Ez azonban csupán az erdőterületnek a felosztását jelentette. Ennél teljesen figyelmen kívül hagyták a parcellák faállományának mennyiségét és minőségét: „akinek a parcellájában kitűnő faállomány volt, az sokat vágott ki és nagy haszna volt belőle, akiében csak 2 vagy 3 fa állott, az csak annyi fát nyert a közös erdőből azon az éven”.²⁷ Számunkra azért figyelemre méltó ez a birtoklási forma, mert az elsőnek említett erdőrészen, noha a benne levő parcellák saját kezelésben voltak, bizonyos haszonvételeket így is korlátozás nélkül gyakorolhatott az egész faluközösség. Egyik ilyen haszonvételek, amely a komplex paraszti gazdálkodásnak egyik igen fontos jövedelmi forrását jelentette: a legeltetés és makkoltatás. Az egyik adatközlő szavai egyértelműen megvilágítják az élőerdő kései változatának ilyen továbbélését: „Az én apámnak volt 120 hold földje, neki volt saját kanásza és saját juhásza. Ebből csak kb. 20 hold volt szántóterület, a többi erdő. De az

²⁴ Az *élőerdő* köznévi értelemben a falu olyan külön közös erdejét jelentette, amelyet egyéni szükséglet szerint a falubeliek közül bárki szabadon használhatott, vágathatott, élhetett. A szóösszetétel előtagjának jelentésére nézve tájékoztató egy 1756-i Szolnok-Doboka megyei tanúvallatási adat: „a... szabad erdőket emberi emlékezettől fogva minden Orbai embernek szabad volt élni, vágni...” Az *él* igének ebben az esetben az „utor”, „benützen” jelentése maradt fenn, mely a régiségben még sokkal általánosabb volt. A nép nyelvéből több adatot ismerünk erre a régies és ma már csaknem kizárólag népi jelentéshasználatra. SZABÓ T. A.: *Élőerdő*. Erdélyi Múzeum. Kolozsvár, L. 1945, 262—3.

²⁵ TAGÁNYI K.: *Erdőközösség*. Közgazdasági Lexikon. Szerk.: Halász S. — Mandelló Gy. Budapest, 1898. I., 589.

²⁶ Jogilag ez az erdő is fel volt osztva a jogok számának megfelelően részarányosan és örökös tulajdonul, személyhez kötve, de nem szabad használattal. — Néprajzi Múzeum, Budapest, EA 7555. 8.

²⁷ Néprajzi Múzeum, Budapest, EA 7555. 8.

állatokat nem csak a saját erdőben legeltették, hanem bárkiébe behajthatták, akié a szilvágyi határban feküdt, ugyanígy még a herceg Eszterházyak tulajdonát képező szilvágyi erdőkbe is. Ez a közös használat csupán az erdőben történő legeltetésre és annak időtartamára (t. i. amíg a fű és makk tartott — H. I.) terjedt ki; ez nem jelentett egyben szabad faizást is, vagy egyéb erdei haszonvételek élvezését egymás érdekében.” Ez az állapot a falu és a hercegi erdők viszonylatában kb. az 1910-es évekig állott fenn, de a gazdák egymásközt szórványos előfordulásokkal a felszabadulás utáni időszakban is gyakorolták.²⁸ Mindez a többévszázados gyakorlat — usus — jogán történt így.

2. Ugyanebben a községben tetten érjük ennek érvénytelenné válását is. Az ugyanitt fekvő Batthyány-erdőségekben már nem volt megengedve a község lakói számára a szabad legeltetés és makkoltatás. A Batthyányak ugyanis ezt az erdőbirtokot egyházi kézből szereztek vétel útján s mint új vételű tulajdonon: nem volt rajta az eredeti jobbágyi használat joga — a régi jobbágyi faizási és legeltetési jog gyakorlása levált róla, illetve megszakadt az új vétel, a tulajdonjogi csere folytán. Az usuális jog az új tulajdonos családot többé semmire sem kötelezte.²⁹

A szokásjog fejlődése ugyanazon társadalmi szférában azonos terület használatára nézve két ágra szakadt s ezek az egy tőről induló külön fejlődési vonalak csak az erdők állami tulajdonba kerülésével találkoztak ismét, de ezzel egyben el is enyésztek.

3. Hasonló jelenség az erdő élésében a gyümölcsfák közös használata. Szék városában (Szolnok-Doboka megye) például még 1794-ben is a határban található összes gyümölcsfák termését — a szőlőbeliek kivételével — közösen szedték le. A város gondozta őket, a gyümölcszedés napját közgyűlésen határozták meg s a kitűzött napon bárki bármelyik fához odamehetett s a lerázott gyümölcs bárki földjére hullott is, a föld gazdájának nem, csak a lerázójának volt joga azt felszedni.³⁰ A Küküllő megyei Lunkán 1731-ben „A falu felett... feles számú vackor fák lévén, melyeket az incolák ecetcsinálás kedviért eddig communiter éltek”.³¹ Ugyanide sorolható az a forma is, amikor ugyan nem állandó jelleggel, hanem időről időre, évről évre az erdőnek egy részét tilalom alá tették, hogy a nagy nyári munkák idején, aratás és hordás alkalmával az igás állatnak jó legelője legyen. Az ilyen gazdag fűvű erdőrészeket úgy hasznosították, hogy a fogatolt lovat, jármozott marhát este munka után ide vezették, ahol gyorsan jól lakhatott és a hajnali befogásig még pihenhetett is. Ezekre a „füvellő helyekre” szintén bárki kihajthatta és legeltethette az állatait.³²

²⁸ Néprajzi Múzeum, Budapest, EA 7555. 2.

²⁹ Néprajzi Múzeum, Budapest, EA 7555. 2.

³⁰ TAGÁNYI K., i. m. 1898, 189.

³¹ OSzK. Fol. Hung. 1531/1.

³² Az erdélyi Nyikómente falvaiban éppen úgy általános volt — MOLNÁR I.: i. m. 1962. 194—216. —, mint a Dunántúl erdős vidékein, ahol legelőerdőnek alkalmas növényközvetkezeti formációk ezt lehetővé tették. A Zala megyei Söjtörön az ilyen legelőerdőben a zselléreknek is éppen úgy legelhetett az állata, mint a legnagyobb gazdáké. Néprajzi Múzeum, Budapest, EA 7555, 29. — Az már magától értetődő volt, hogy pl. az uradalmak a fa fuvarozására felfogadott paraszti igásállatok legeltetése elé jóformán semmiféle tilalmat nem támasztottak. Ennek történeti előzményeként l.

Az eddig elemzett birtoklási formák főleg az erdei kisebb haszonvételek élvezését foglalták keretbe. Ezért meglehetősen rugalmasak és az esetenkénti konkrét szükségletnek teret adók voltak ezek a keretek.

Sokkal szigorúbb, állandóbb és pontosabban megvont határok között mozgott a faizás, az erdő fája megszerzésének módja.

4. Legtöbb községben általános volt faizás szempontjából az a gyakorlat, hogy (tekintet nélkül egyéb ingatlan vagyonyokra) a gazdák két csoportra oszlottak:

- a) jogosokra és
- b) jog nélküliekre.

A két csoport között annál élesebb volt a jogi különbség, minél eredetibb állapotban maradt meg az erdőbirtoklás jogszokásrendszere. Ahol például a törzsöröklési jogszokás alapján a birtok osztatlanul öröklődött, ott a gazdaközösség összes erdőjoga néhány ember kezében összpontosult.³³ Formai szempontból ide kell sorolnunk azokat az eseteket, amelyeknél az egészhelynek szabályos osztódása folytán szabályos telekhányadoknak (1/2, 1/4, 1/8) megfelelő erdőjogok szolgáltak alapjául a haszonvételi, faizási gyakorlatnak. Helyenként előfordul, hogy a vágásra kijelölt erdőrészt annyi egységre osztották fel, ahány számos (számottevő) telekrész szolgált ennek alapjául s ebben az esetben ez az erdőegység jelentett 1 erdőjogot. Ez volt a gyakorlat pl. a bakonyánai, olaszfalusi (Veszprém m.) lakosoknál, akik *1 egész erdőjognak* azt a jogegységet vették, amely *1 fertály* (1/4 telek) szántó föld után járt; *fél erdőjog* az, amely *1 oktál* (1/8 telek) szántó után esett egy gazdára.³⁴ Ennél kisebb jogegység náluk ismeretlen. Hasonló volt eredetileg a felosztás a Zala megyei Szilvágyon

TÁNCSICS M. leírását az Életpályám oldalain: „Tavaszi szántás-vetés végeztével a gyóni (Bakonycsérnye, 1954-ig Veszprém, ma Fejér megyei községhez tartozó puszta, területe túlnyomórészt erdő), vagy néha a csatári (Sur, Veszprém megyei községhez tartozó puszta, ugyancsak túlnyomóan erdőterülettel) erdőbe költözködtünk ölfát hordani; öletől valami nagyon csekélységet fizettek, mert tudták az illetők, hogy ingyen is szívesen hordtuk volna; ugyanis nem az volt a cél, hogy pénzt keressünk (ámbar bizony, az is igen ránk fért volna), hanem az, hogy marhánk a felséges legelőn, az új pagonyban felüldüljön. A fahordás naponként csak három-négy óráig tartott. A marha szemlátomást szépült, vedlett, hizott; öröm volt látni. Azt másvalaki nem bírja képzelni is, mily gyönyörűségünkre szolgált ez nekünk, de legkiváltképp én ennek kimondhatatlanul örültem... Elérkezvén az ugarrá-szántás ideje, akkor hazatakarodtunk; s mily gyönyörűség volt jó erőre kapott marhánkon szántani.”

TÁNCSICS M.: Válogatott írásai. Budapest 1954, 310—312.

³³ Zirc (Veszprém m.) községi erdeje 40 egészhelyes, 1945-ig nem osztódó családi birtok tulajdonosa kezén volt. L. a 14. és 15. sz. jegyzetet.

³⁴ Néprajzi Múzeum, Budapest, ÁEA 24/1972. 92. sz. jegyzet.

is 1866-ban, a tagosításkor,³⁵ de ennek szigorú betartása, amint fentebb láttuk, szinte a legutóbbi időkik sem vált gyakorlattá.³⁶

5. Nagy változást hozott az erdőbirtoklás jogszokásának fejlődésében a jogegységek atomizálódása, amelynek két konkrét formája is felvázolható saját kutatásaink alapján. Természetesen erdőjogról lévén szó, még mindig az erdő *területegysége* a jogegység *tartalma*.

Egyik esetben valósággal tetten érjük ezt a fejlődési folyamatot. A Zala megyei Bak község határához eredetileg és a valóságban 52 egészhely (jobbágytelek) tartozott, telkenként 18 hold szántóval, 6 hold rét és erdő — legelőerdővel + 1853 óta 171,6 kat. hold „öreg úrbéres erdő”. Az úrbéres erdőn minden vágásnál az 52 egészhelynek megfelelő 104 „félhelyes” fahatárt (rakás)^{37a} raktak, hogy könnyebb legyen az osztás A személyenkénti arányrészről pontos kimutatást vezetett az erdőbíró, aki maga állította össze az egyes félhelyes *határhoz* (rakás) tartozó arányrészek tulajdonosait úgy, hogy jogaiknak megfelelően megkapják a fából az őket megillető mennyiséget, de ne is többet. A későbbi birtok-elaprózódás miatt 1894-ben végrehajtották a tagosítást. Ekkor tértek át az 1945-ig fennállott faosztási rendszerre, melynek az volt a lényege, hogy minden *egészhelyhez tartozó erdőjog 1000 egységet* foglalt magában. Így a félhelynek 500, a negyednek (fertály) 250, a nyolcadnak (oktál) 125 részegységnyi erdőjog felelt meg. A vágást a község lakossága teljesen együttesen végezte, a kész fát pedig jogaik arányában osztották szét.³⁷

A másik hasonlóan aprólékos és körültekintő erdőbirtoklási forma széles területre jellemző a Dunántúl középső vidékén Veszprém, Győr, Komárom, Fejér és Somogy megyék volt úrbéres falvaiban. Ennek lényege az, hogy a közösen kezelt és „élt” községi erdő annyi eszmei jogegységre volt felosztva, ahány hold szántóföld van a község határában. Minden hold földhöz tartozik egy ilyen eszmei erdőjogrész, ami a községi lakosok birtokkönyvében bejegyezett. Az évenkénti favágás úgy történt, hogy a kivágásra, szálaló ritkításra stb. kijelölt erdőrészt a határ szántóföldi állománya, illetve az egész községi erdő teljes állaga eszmei megfelelőjének tekintették és annyi erdőjognak megfelelő részre osztották, amennyit a teljes községi erdőállomány magában foglalt. Osz-

³⁵ „Szilvagy község úrbéri erdeje és legelőjének telkek aránya szerint történt felosztása a következőképp hajtattott végre: Az itt alább kimutatott becsosztályzat szerint a hitelesített könyvben foglalt térségek kiszámítván, — találatott az erdő = $235 \frac{280}{1000}$ holdra, a legelő = $163 \frac{744}{1000}$ holdra. — Melyeket felosztva a létező

17 egész teleknek 136 nyolcadára esik erdő 1/8-ra = $1 \frac{730}{1000}$ hold. Le-

gelő pedig = $1 \frac{204}{1000}$ hold.” In: „Zala megyei alispáni bíróságnak f. évi Május hó

29én kelt $\frac{142}{Urb.}$ végzése folytán ezen Alsó Szilvagy helység határának tagosítási birtok-

könyve.” Dátum 1866. jún. 23. Szilvagy községi Tanács Irattárának kataszteri könyve és térképe. — Néprajzi Múzeum, Budapest, EA 7555. 10—11.

³⁶ L. a 28. és 29. jegyzet előtt mondottakat.

táskor bizonyos számú erdőjogot egyesítettek s ennek megfelelő *pagonyokra* osztották a kivágásra kerülő erdőrészt, tehát a pagony meghatározott szántóföldi hold — 30, 40 vagy 50 kat. hold — után járó erdőjogok összességének a területre kivetített nagysága. A gazdák úgy álltak össze, hogy erdőjogaik összege pontosan 30, 40 vagy 50 legyen. Például Bakonycsérnye (Fejér m.) sikátori határrésze (amely a község területén belül külön gazdaközösséget képezett és összes szántóföldi, legelő és erdővagyonának igazgatása önállóan történt), 1600 kat. hold szántóföldi állományt tett ki. Ha erdőosztáskor 50 erdőjogos pagonyokat állítanak össze: a kiosztásra kerülő erdőrészt 32-felé, ha 40 erdőjogos pagonyokat, akkor 40 részre bontják fel. Az ilyen birtoklási és osztási rendszer mellett még azok is pontosan összeállhatnak egy „pagonyba”, akiknek csak néhány holdnak megfelelő erdőjoguk van.³⁸

Az erdő fájának igazságos elosztását azzal is biztosították, hogy külön-külön, teljesen azonos számú pagonyra osztották az *öreg erdőt* és a *nevendék erdőt*. Az égeres-füzes völgytalpakon is és a magasabb helyek lassú növésű tölgyes-bükköseit is külön szokták osztani.³⁹ Hiánytalan recens megvalósulása volt ez annak, amelyről TAGÁNYI a történeti anyag vizsgálata eredményeképp megállapította: „Az egyenlőség tudata oly erőteljes volt az ilyen községekben, hogy ott, ahol az erdő különböző értékű fákból s más és más távolságra állott, előbb azt a különböző fanemek, a fekvés s a minőség szerint osztályozni kellett. Ezen osztályzat szerint aztán az erdőt különböző nagyságú, mégpedig a jobb vagy közelebb esőket kisebb, a rosszabbakat és távoliakat nagyobb táblákba, az egyes táblákat pedig annyi egyenlő részre osztották, ahányan azokra igényt tartottak.”⁴⁰

^{37/a} A *határ, fahatár* tájnyelvi kifejezés erdészeti szaknyelvi megfelelője a *halom*. „A *halom* olyan összerakása a fának (tuskó, gyöker, forgács, hullott és hosszú rözsefának), amikor nem karók közé és nem teljesen szabályos pontos, rakásokba, hanem többé-kevésbé szabálytalan, fekvő prizma vagy boglya formába hányatjuk össze a fát, rendszerint nagyjában szekérszámmal mérve egy-egy ilyen halmot.” — KRIPPEL M.: Erdőhasználat. II. Sopron, 1921. 43.; NÉMETH K. B.: Sztörténeti adalékok. MNY. Budapest, 69. 232—239.

³⁷ Néprajzi Múzeum, Budapest, EA 7555. 28.

³⁸ Néprajzi Múzeum, Budapest, ÁEA 24/1972. 40—43. — Itt kellene megemlíteni azokat a formákat is, amelyeknél a *telekosztódás* kisebb egységeit veszik ugyan alapul: így *formailag nem, lényegileg* azonban ugyancsak a *szántóföldi holdak szerint* adják ki az erdőrészt. Ezt az osztási formát a Bakony, Vértes, Mecsek és a felső-magyarországi hegységek belső területeinek erdőben gazdag községei tartották fenn.

³⁹ Konkrét példa erre az 1957 karácsonya és újév között végrehajtott erdőosztás, melyet a sikátori határrészben végeztek. Az épületfának megfelelő *Kisvágási öreg erdő* egy darabját a fent említett módon 50 jogos pagonyokkal, ugyanakkor a *Nyírfás* fiatal akácosat ritkításra 40 jogos pagonyokkal osztották ki. Az elsőnél 32 részre, a másodiknál 40 részre *szétlépték* a felosztásra kijelölt részt.

⁴⁰ TAGÁNYI K.: i. m. 1896, I., VII. — Világos, hogy Tagányi *táblái* a cserneyei *pagonyoknak* felelnek meg, a táblákon belüli *egyenlő részek* pedig a cserneyei holdnyi szántóföld után járó *holdjog* vagy *erdőjog*. Ugyanitt a jegyzetben sajnálkozással mondja Tagányi, hogy „Gyűjteményünkben ennek csak egy-két nyoma (pl. II. k. 49. l.) van meg mindössze. Egyáltalán dacára a legkiterjedtebb kutatásaimnak, adataink ezen a téren annyira hézagosak, hogy azoknak megértése, kiegészítése végett mulhatatlanul a külföld analógiáit kell ismernünk.” — Kár, hogy az akkor még virágzó paraszti jogszokási emlékek összegyűjtésére nem került sor s a fenti cserneyei osztást a helyszínen magamnak is utólagára volt módomban megfigyelni. — Néprajzi Múzeum, Budapest, EA 6315. 233.

Csernyén általános elv volt, hogy a kisebb értékű erdőből (ha lehetett) nagyobb pagonyt osztottak 50 joggal, az értékesebből kisebb területű pagony számított 50 jogosnak.⁴¹

6. Az erdőbirtoklás szokásfejlődésének „utolsó stádiuma” az, amikor már nem erdőterületet osztanak az erdőjog fejében, hanem csak fát.⁴² Ugyancsak széles elterjedési területen dívott, különösen olyan falvakban, ahol az egykori erdők nagy részének kiirtása után a területet eke alá fogták s az erdőterülettel együtt eltűnt az ősi osztási forma is. Így volt ez Csetényben (Veszprém m.) is, ahol tulajdonképpen *őregerdő* már nem is volt, csak *legelőerdő*. „A jádsi határnál volt az Alsónyíres, az Elsőnyíres, Másodiknyíres, Határnyíres, Varjúárok nyíres, Hállási árok nyíres (kint háló állatok éjszakai helye, — H. I.). Ezekből minden fertály (1/4 telek) föld után adtak egy ürméter ölfát; az ágát és a vékonyát pedig *licitáció* (árverés, árfelhajtás — H. I.) útján eladták. A fát mindenki maga vágta ki és összerakta a járandóságának megfelelően. Addig azonban senki sem hordhatta haza, amíg a *legelőtársulat* elnöke néhány előjáróval nem ellenőrizte. Akinél fölőset találtak, a többletet a fahatár tetejéről ledobálták, félrerakták és az ággal együtt licitáció útján elárverezték. Bárki vehetett, ki ígér többet alapon.”⁴³

Ezzel teljesen megegyező lehetett Pórszombat község (Zala m.) faosztási gyakorlata. Itt „az évenkénti irtásterületet közösen levágták és magát a fát osztották el az erdőbirtokjogok arányának megfelelően az egyes gazdák között.” Az ilyen levágott évi erdőterületeket a téli tarvágás utáni tavaszon azonnal beültették magokkal, makkal vagy csemetével, ami csemetét a saját csemetekertjükből vettek ki, illetve a makkot az erdőn szedték. Az ilyen felújításban szintén mindenki az erdőjoga összességének arányában volt köteles részt venni.⁴⁴

Az usualis jog maradványa volt a falvakban, hogy az erdőjoggal nem rendelkezők sem voltak kizárva és az erdei haszonvételektől mereven eltiltottak. Az ilyen jog nélküliek közül, ha valakit tűzkár ért, a községi erdőből épületfát kapott, minimális ellenszolgáltatásért,⁴⁵ sőt ha a közösség úgy ha-

⁴¹ Ennek az osztálynak konkrét menetét leírni — a rendelkezésre álló megszabott terjedelem nem engedi meg.

⁴² TAGÁNYI K.: i. m. 1896, I., VIII.

⁴³ Néprajzi Múzeum, Budapest, EA 7896. 8.

⁴⁴ A felújítást megvilágító szóbeli adatközlések szerint hasonló volt a gyakorlat a szomszédos és távolabbi falvakban is. Öntudatosan állította erről az erdőgazdálkodási rendről egyik szilvágyi adatközlő: „Ilyen igazságos erdőgazdálkodás talán az egész Zalában sem volt — még három helyen sem —, Szilvágyon kívül.” — Néprajzi Múzeum, Budapest, EA 7555. 8.

⁴⁵ Például Bakonycsernyén az 1833. esztendőben több család háza tűzvész martaléka lett; a községi Adókönyvben „Égett” bejegyzés áll 14 család neve után, amiből joggal következtethetünk arra, hogy az ilyen csapás esetén szokásban volt 2—3 évi adókedvezmény mellet épületfa-juttatásban is részesíteni a károsultakat. — Néprajzi Múzeum, Budapest, ÁEA 24t/1972. 87. jegyzet.

tározott — ingyen is.⁴⁶ Ha hidak, utak, határbeli kutak borításának, kávájának kijavítására, esetleg egyéb közösségi szükségletek kielégítésére öreg fát kellett kitermelní — az esetenként összeállított tanács állapította meg, hogy az ágfát melyik csósznek, pásztornak, nincstelennek vagy éppen a szegényháznak adják.

Ahol az usualis jogfolytonosságban nem állott be törés (mint azt a Zala megyei Szilvágyon a Batthyány-erdők esetében láttuk), ott rendszerint a szomszédos uradalmak is rendre megengedték az egykori jobbágyközségek szegény népének, hogy kijelölt napokon testi erővel elvihető, fejsze és fűrész használatával nélkül szedett *szárazfát* szedhessen. Ez azonban sokkal inkább volt a helyi viszonyok függvénye, sem hogy reguláris erdei haszonvételnek, a fa megszerzésének jogban (ha csak szokásjogban is) gyökerező erdőelési formának volna tekintendő, inkább csak csökevénye volt az idők folyamán mindig változó szokásjognak.

C. Az erdőbirtoklás öröklési és használati jogszokásai egymástól alig szétválasztható funkcionális együtttest képeztek azokkal a paraszti társadalmi intézményekkel, amelyeknek személyi közegein keresztül megvalósultak. Ilyen intézmények voltak a község igazgatását biztosító bíró (a bíróságnak több ágazati formája is volt), az előljárság (a tanács, a képviselőtestület stb.) jogkörtől alatti működő, gazdasági ágakhoz kapcsolódó funkcionáriusok, választott szervek sora. A község határának nagyságától, illetve az egyes termelési ágak arányától függően ezek néha több feladat ellátására is választatnak; néha — legtöbbször történetileg kialakult s áthagyományozódott, nagy határú községek esetében, az egyes közigazgatási alegységeknek külön vannak ugyanazon funkció ellátására választott testületei.⁴⁷ Ezek közé tartoztak a közbirtokossági és úrbéri közös erdők ügyeit intéző *erdőbíró* és a mellé választott testület tagjai, az *előljárók*. Kiváltságos joggal rendelkező községekben az erdőbíró mellett még más, spe-

⁴⁶ Az előző jegyzetben említett Adókönyv-ben „Köz. Nochta György” neve után „igen szegény” bejegyzés. Az „égett”, az „igen szegény” vagy „koldus” (amilyen az 1834. évi bejegyzés szerint Moravék Pál volt Csernyén), később is igen kedvezményesen vagy teljesen ingyen kapott épület- és tűzifát a községi erdőből. A község és a Zichy-család között 1845-ben kötött Egyesség 11. pontjában az uraság maga kiköti, hogy „... ha mi héjánok vagy egyéb elemi viszontagságok a jobbágyi birtokokban... az elemeknek emberi erővel nem fékezhető hatalma által okozatnának, azon esetre a helység pótolja azokat a Jobbágyi közös legelőből és erdőből.” — Néprajzi Múzeum, Budapest, ÁEA 24/1972. 88. sz. jegyzet.

⁴⁷ Hasonló esetre felhozhatjuk Bakonycsernye példáját, amely valójában két részből állt: Csernyéből és a közigazgatásilag hozzá tartozott Sikátor-pusztából. Határuk nem csupán érintkezik, de a földek birtoklása tekintetében teljesen összefolyik. Csernyét és Sikátort ugyanazon familiák lakják. Mégis, Csernyének és Sikátornak gazdasági igazgatása teljesen különállott 1945-ig, sőt bizonyos vonatkozásban még később is. A községi bíró (*falubíró*), törvénybíró közös volt (minden más intézménnyel: egyház, iskola, jegyzői hivatal, posta stb.), de a *gazdaelnökök*, *hegybírók* egymástól függetlenek. Csernyén külön volt hegybíró és külön gazdaelnök; ez utóbbi ott egyben az *erdőbírói* tisztelet is ellátta. Sikátoron, tekintettel a határ kis terjedelmére (1600 kat. hold), a gazdaelnök minden tisztséget viselt s mindezek jogkörével fel volt ruházva. Így tisztének megnevezése esetenként változott, aszerint, melyik feladatkörével kapcsolatban említették. Így Csernyén a *gazdaelnököt* (akit a határbeli, legelőtársulati, állattenyésztési stb. ügyekkel foglalkozva neveztek így), ha az erdő vonatkozásában volt róla szó: *erdőbíró*nak nevezték. — Néprajzi Múzeum, Budapest, ÁEA 24/1972. 37.; DEMKÓ K.: A felső-magyarországi városok életéről a XV—XVII. században. Budapest, 1890. 35—36.

ciális funkciót viselő személy és testület is működött. Szentgálon (Veszprém m.) a XVIII. századtól a község kiváltságos joghelyzetének megszűnéséig „a politikai községen belül a Nemes Királyi Vadász Kompanyia intézte a vadászati ügyeket. feje a vadászbíró”.⁴⁸

Az *elnökök* vagy *bírók* meghatározott jogokkal voltak felruházva s ennek fejében bizonyos kötelezettségek lelkiismeretes végzését kívánta tőle a komunitás.

Az erdőbíró kötelessége számontartani, a birtokkönyvbe pontosan bevezetni, kinek mennyi erdőjoga van, hogy az évenkénti erdőosztáskor ki-ki a joga arányában kapja ki a részét. Ezzel együtt a jog nélküliek pagonyhoz jutását is megakadályozza. Kötelessége az erdőosztás időpontjának kihirdetése dobszó útján. Ő irányítja a pagonyosztást a kitűzött napon.⁴⁹ A helyszínen a jogos gazdák közül maga mellé vesz néhány köztisztelőben álló, világoseszű tagot, akiknek az ítéletében a tagság megnyugszik. Ezek az erdőből felosztásra kerülő terület két szélét *kilépik*. Az erdő egyik szélén is, másikán is halad egy ember, kb. 1 m-es nyújtott léptekkel. Mennek velük a többiek is, akik szintén így lépnek, ezzel ellenőrizve az erdőterület hosszát; az osztók lépéscsúszásait egyeztetik. A lépések mennyiségét elosztják a kijelölendő pagonyok számával. Az egyes pagonyok a közös megegyezés szerint előre megállapított számú — 30, 40 vagy 50, illetve egyéb, a helyi szokásoknak megfelelő nagyságú (*fertály, oktál, félhely*) erdőjogot tartalmaztak.⁵⁰

A pagonyok kijelölése ugyancsak lépéssel történt. Régebben ezt *kötéllel* vagy *rúddal* végezték.⁵¹ Gondosan ügyelve a faállomány mennyiségére és minő-

⁴⁸ TÁLASI I.: Adatok a Bakony erdei életéhez. NÉ. 34. Budapest, 1942. 169.

⁴⁹ Csernyén és a szomszédos bakonyi községekben ez általában karácsony és újév vagy újév és vízkereszt között szokott megtörténni. A XVII. század első feléből (1635) ismerünk már adatot erre, a Királydaróci erdő (Szatmár m.) használatáról felvett tanúvallatási jegyzőkönyvből. — TAGÁNYI K.: i. m. 1896, I., 408.

⁵⁰ L. a 39. jegyzetben felhozott konkrét példát. — Ezt az osztást nevezték *nyilas osztásnak*, az egyes kiosztandó erdő- vagy szántóterületeket — *nyilra vonták* (1642-ben Farnason, Kolozs m. — „az Giczi szeren való jobbágyok az elfoglalt földet nem hadták *nyilra vonni*, hanem mind magok bírták,” —), OSzK. Föl. Hung. 1531. (I. 229.), az egyes parcellákat ~ pagonyokat *nyilnak* jelölve. — TAGÁNYI K.: i. m. 1896, I., VI—VIII.

⁵¹ Torda megye 1738. augusztus 22-én felvett tanúvallatási jegyzőkönyvében találjuk, hogy Szind határában Bíró Jánosnak és Isza Pálnak „három ölből álló, széleségre négy-négy, hosszúságra 24 rúdból álló két erdőbeli *nyilaik*” voltak. — TAGÁNYI K.: i. m. 1896, I., 708. — A *kötél* területegység korrelációs méreteiről 1667-ből Nagysáros város iratai között (O. L. Kanc. letét N° 13.) találunk egy táblázatot, a valószínűleg akkor még igen gyakran előforduló repartíciók (osztások) megkönnyítésére:

„Egy kötél föld ha az széle 3 ölnyi, a hosszának kell lenni 78 ölnyinek;

ha 4 ölnyi széles, hosszának kell lenni 60 ölnek

ha 5 ölnyi széles, hosszának kell lenni 48 ölnek

ha 6 ölnyi széles, hosszának kell lenni 46 ölnek

ha 7 ölnyi széles, hosszának kell lenni 45¹/₂ ölnek

ha 8 ölnyi széles, hosszának kell lenni 40¹/₂ ölnek

ha 9 ölnyi széles, hosszának kell lenni 35 ölnek

ha 10 ölnyi széles, hosszának kell lenni 32 ölnek

ha 11 ölnyi széles, hosszának kell lenni 28 ölnek

ha 12 ölnyi széles, hosszának kell lenni 25 ölnek.

ségére, minden pagony szélénél megálltak s a szélső fa megfaragott oldalára ceruzával felírták a pagony sorszámát. Amint ezzel végeztek, a pagonyokat ki-sorsolták: *cédulát húztak*.⁵²

Cédulahúzás előtt az erdőbíró vagy elnök köteles volt ellenőrizni a megjelentek *jogosságát*, ami a cédulahúzás *conditio sine qua non*-ja volt. Rendszerint ekkor hirdette ki azt is, kinek milyen tartozásai vannak a birtokosok közül, melyeknek kiegyenlítése nélkül nem húzhatott cédulát, nem kaphatott erdőrészt. A közbirtokosság, legelőtársulat, gazdaközösség vagy amely testület feladata volt az erdők kezeléséről gondoskodni, jogegységként meghatározott pénzüsszeget állapított meg s tett kötelezővé lefizetni az erdővel kapcsolatos kiadások fedezésére.⁵³ Ennek beszedése után engedhette meg az erdőbíró a pagonyonként összeállt jogosok cédulahúzását. Akinek magának volt egy pagony értékű erdőjoga (vagy ennél több), az maga kapott egy (vagy a jogainak megfelelően több) pagonyt, akinek ennyi joga nem volt, összeállt olyannal (olyanokkal), akiével összesen pagonyértékű erdőjog került együvé. Az ilyenek közül egy valaki húzott cédulát.

Minden pagonynak írtak cédulát, rajta a pagony számával. A cédulákat a jelen lévők közül bárki ellenőrizhette, megszámlálhatta, nem történt-e tévedés vagy törvénytelenység. A bíró és két-három testületi tag vezette le a sorsolást.

Egy igaz öl tézsen régi igaz singet no. 3." TAGÁNYI K. OSZK. Fol. Hung. 1359/2. 138—139. — A kötélnek hossz mérték-tartalmára felvilágosítással szolgál a magyar-szancsali (Küküllő m.) birtokosok 1729-ben végrehajtott tagosztálylevele, mely rögzíti például, hogy az ifj. Apafi Mihálynénak jutott rész *hossza „tizenhét kötélből, az alsó végének szélessége hét kötélből és nyolc ölből, a felső végének szélessége pedig állott négy kötélből.* Nota bene: *mely kötél állott huszonnégy ölből.*" — OSZK. Fol. Hung. 1539/2. 138.

⁵² Ennek a mozzanatnak nyelvtörténeti emléke *nyilvánás*, amelyet azonban ma már sehol sem sikerült felfedeznem az élő nyelvhasználatban. A *nyílasföld, nyílföld, Nyílas*-ok dülönév, határresznév azonban ma is bizonyítja ennek a cselekménynek egykori gyakorlását. Középkori általános elterjedtségére még a magyarországi német lakosságnál is l. KIRÁLY J.: Pozsony város joga a középkorban. Budapest, 1894. 115—116; TAGÁNYI K.: i. m. 1896, I., 208.

⁵³ A magyar nyelvterület más, távolabbi vidékén is találkozunk hasonló formával. Székelyvárságon (Udvarhely m.) például „a *vágtér*ről (az évi kivágásra szánt terület) mindenki joga után és meghatározott áron” kaphatott fát. Az összeget a közbirtokosság vezetősége állapította meg; ez azonban nem minden évben volt azonos, mert „az erdő kezelésével, gondozásával (erdőpásztor és a vezetőség fizetése stb.) járó költségektől és az erdő után fizetendő adó összegétől függött, amely költségeket a *vágtér* árából kell fedezni. Az egész évi költséget jogok szerint osztják el: kinek mennyi joga van, annyszor fizeti az egységet.” TAGÁN G.: Fakitermelés és szénégetés Székelyvárságon. Budapest, 1943. NÉ. 35., 33. Bizonyos pénzüsszegnek előzetes lefizetését kommunális kiadások fedezésére a társadalmi-gazdasági fejlődésben előbbre járó városok már a korábbi századokban bevezették. Debrecen városa pl. néha pénzért megengedte a polgárságnak, hogy a közös hasznvételt képező faizás jogát gyakorolja. Mikor pénzért eresztették meg az erdők egyik-másik részét, rendszeren *azon marhák száma után kellett fizetni, amelyeket a fahorásnál igénybe vettek.* Így történt pl. 1666-ban. Viszont 1682-ben, a guthi erdőbeli megeresztett Lónyai-részen (Kemény János fejedelem özvegye, Lónyai Anna engedte át a városnak) egy marhától egy polturát kellett fizetni. Így történt 1716-ban is, amikor „egy marha dr. (denár) 33 limitáltatott”. Ingyen kapott erdőt a polgárság (aki 3 évnél régebb lakos a városban), 1701-ben, 1720-ban, mikor a „Nagyverdőn egy darab erdő szakították a tűz által károsult lakosság felsegülésére”. — ZOLTAI L.: Debrecen 200 év előtt. Gazdaságtörténelmi adatok. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. IX. évf. Budapest, 1902. 9., 12—13.

A bíró vagy elnök joga és kötelessége volt minden tulajdonost a saját pagonyához vezetni, ezzel egyben ellenőrizni a céduláját és pagonya megfelelését.

Tarvágásnál meghagytak annyi magfát, amennyi a felújításhoz szükséges, száraló, ritkító vágásnál részrehajlás nélkül jelölték ki a pagonyokat, előfordult, hogy némelyikből kétannyit is kivághattak, mint egy másikból. Ilyen esetben a pagony használója a kivágott fát megmutatta az elnöknek, aki egy külön erre a célra kijelölt területen egy vagy két (esetleg több) fát mutathatott kivágásra.

A kitermelt fát az elnök néhány *eskütt* v. testületi tag kíséretében ellenőrizte. Ha a mértéken felül kiritkították a *java fát*, azoktól elkobzott belőle, még büntetést is szabhatott ki a *becsúsök* által megállapított összegben. Az elkobzott fát elárverezték. Az engedély megadása előtt a fa hazahordása tilos volt; ellenkező eseteket a csász, aki rendszerint erdőpásztor is volt, azonnal köteles volt jelenteni.

A pagony csak addig volt egyéni birtokban, míg a felosztás a célját el nem érte. Amint a fa, ág stb. hazakerült, attól az időtől fogva a terület automatikusan visszaolvadt közös tulajdonba. A pagonyok határát jelző számjegyek az osztás alkalmával megfaragott fákon érvényüket veszítették.⁵⁴

Az erdő felújításában a gazdákra erdőjoguk arányában kötelességek is hárultak. A járási erdőfelügyelő útmutatása szerint az ilyen rekonstrukciós munkákat is az erdőbíró vagy gazdaelnök vezette. A munkák arányos felosztása illethette a csemeteültetést, az erdőben végzett tisztító, karbantartó munkák mértékét. A Bakony északkeleti részének falvaiban az erdő-közbirtokosságok tetemes energiát fektettek az eróziós talajpusztulások megakadályozását célzó munkákba. Az esők, hóolvadások után keletkezett szakadékok, földcsuszamlások meggátlására, kijavítására több esetben igen nagy mennyiségű vesszőre, vesszőfonadékra, karóra volt szükség; ezeknek megszedése, elkészítése, a helyszínen történő rögzítése mind olyan feladat volt, amelyért az erdőbíró terhelte a felelősség. Ahol csupán legelőerdők voltak, mint pl. Csetényben (Veszprém m.),⁵⁵ ott ez a legelőtársulat elnökének vagy a gazdaelnöknek a tiszte volt.

A községi határok vadászberletbe bocsátása alkalmával, ha az erdő olyan terjedelmű volt és vadban oly gazdag, a politikai község határától elkülönülten is bére adhatta az erdőbirtokosság. Az erdő vadászberlete néha többszörösen felülmúlta a szántóterület bérletét, azonban a vadállomány gondozása, felújítása,

⁵⁴ A Gömör megyei *barkók* néhány évtizede még rendszeresen megtartották az egyes gazdák erdőbeli *léniáit* elválasztó fajegyeket. HERKELY K.: Adatok Gömör megye népi erdőgazdálkodásához. NE 33. Budapest, 1941, 259.

⁵⁵ Valószínű, hogy a csetényi erdők sorsa már a XVIII. században megpecsételődött. Nincs is a Bakonynak azon a részén olyan fátlan határ, mint a csetényi és a vele szomszédos szápári. A környék lelkes helytörténeti kutatója helyesen tapint rá ennek okára, amikor a XVIII. századi újratelepítésekről szól: „Mivel a település idejében a fának semminémű értéke nem volt, a csetényiek, de más falubeliek is, a kivágott fát máglyára rakva elégették, vagy a földbe temették és elkorhasztották.” — FALLER J.: Adatok a Bakony pusztulásához. Zirc, 1936. 14. — Az erdő a Bakony Kisalfölddel érintkező lejtőről is így pusztult le, különösen a jobbágyság felszabadulása után. — Saját gyűjtés Ugod, Pápateszér, Bakonytamási, Románd, Hánta községek tanácsi iratanyagából, kataszteri térképeiről.

vérfrissítése⁵⁶ meg is követelte az emeltebb vadászbert. A bérből fedezték a kiadásokat, ráfordításokat, a fennmaradó összeget pedig az erdőjogok arányában elosztották és kinek-kinek az évi adójában jóváírták.

Mindezen ügyek intézése az erdőbíró, illetve a gazdaelnök feladata volt. Tennivalóit nem maga végezte, egyedül saját elhatározásából nem is tehetett semmit. A melléje rendelt választott testület nem csupán segítette a vezetőt, egyben ellenőrizte is. Kártétel esetén az elnök a *becsüsök* egyetértésével pénzbírságot róhatott ki;⁵⁷ a bírságok összegét ugyancsak a közös kasszában tartották s erről év végén a közgyűlés színe előtt elszámolt. Az a nagyfokú egyenlőségi tudat, amely áthatotta a közbirtokosság minden tagját, a legérzékenyebb társadalmi belső egyensúlyozó erő volt; lehetőséget nyújtott az erdő öröklési, birtoklási (használati) és igazgatási jogszokásainak igen tág keretek közötti értelmezésére s ez koronként javára, de igen sokszor kárára volt az erdőnek. Ez érvényes a birtokos lakosság viszonylatában is.

Az erdők állami ellenőrzés alá vételével a szokásjog fejlődéséről, változásáról nem — csak morzsolódásáról, darabokra hullásáról beszélhetünk. A tézesítés (1959) óta ott, ahol a tsz tulajdonában és kezelésében erdő van, a régi szokásjog egyes darabkái ismét élni kezdtek.⁵⁸ Belőlük azonban a teljes múltbeli rendszer képét visszaállítani alig lehet, különösen a helyszíni adatgyűjtések eddigi gyér anyaga alapján.

II.

A jogi formák kereteit a gyakorlati tevékenység különféle módozatai töltik ki; azok a módozatok, amelyekben belül megvalósul a nyerstáj (esetünkben az erdő) kiélése által az ember életszükségleteinek alapfokú kielégítése. Az etnológia eltérő irányzatainak egybehangzó megállapítása szerint ezen tevékenységek (tulajdonképpen gazdálkodási ágak) kultúrmorfológiai sorrendje:

I. Gyűjtögető gazdálkodás

II. Méhészet

III. Vadászat

⁵⁶ Egyes községek: Csernye, Súr, Aka, Nagyveleg, Isztimér, Inota, Olaszfalu, Jásd, Tés, Bakonyháza falvak, melyeknek területén mindig intenzív vadászati tevékenység folyt, általában négyévenként frissítették vadállományukat. Ezt tudták a vadászberlők is, ezért nem vonakodtak a magasabb bérleti díj megfizetésétől. Az 1930-as esztendőben például Csernye — az ország távoli vidékeiről szerzett be 1 pár őzet, 10 pár nyulat, 4 pár fácánt. — Néprajzi Múzeum, Budapest, ÉEA 24/1972. 214.

⁵⁷ Apróbb vétségek, kihágások megtorlása a gazdaelnökre, erdőbíróra, vadászbíróra (TÁLASI I.: i. m. 1942., 169.) tartozott, nem az *öregbíróra* vagy *falubíróra*, aki egyébként sem foglalkozott hivatalból bírságotlással; — arra ott volt mellette a *törvénybíró*. Mezőkövesden a nyomásos gazdálkodás idején — még 1926-ban is! —, „a kijelölt *nyomásgazdák* a közösségi élet törvényei nevében szigorúan eljártak azok ellen”, akik nem tartották tiszteletben, és megszegték a szokások előírásait. — HERKELY K.: Adatok a mezőkövesdi határ kialakulásához. Ethnographia. 48. évf. Bp., 1937, 476—478.

⁵⁸ De nemcsak tsz-ekben fordul elő faosztás, hanem például olyan romlott talajú községekben is, ahol a szántóföldi termelés szinte teljesen csődött mondott (mint a Vas megyei Őrség falvai), ott a régi erdőbirtok egy részét visszabocsátották a község tsz-ének a kezelésébe, kiegészítő üzemágnaként.

IV. Halászat

V. Állattartás⁵⁹.

Mindezek alapfokon az újratermelés igénye nélkül történnek; ugyanezeknek újratermeléssel, bizonyos fokú óvással stb. egybekötött gyakorlása már a fejlettebb, tudatos gazdálkodás racionális szempontjai szerint megy végbe.

A gyűjtögető gazdálkodáson belül a gyűjtött növények két, felhasználás szerinti, csoportba sorolhatók:

a) elsőrendű létfenntartási szükségletek kielégítése

1. táplálékot szolgáltató növények (emberi táplálék);
2. takarmány, szénagyűjtés (állati eledel);
3. orvosság céljait szolgáló növények (az előző kettő feletti);
4. mágikus célú növények (az előző három feletti kategória);

b) általános szükségleti célokat szolgáló növények

1. gazdasági és háztartási, házi- és termelőipari gyűjtött és természetett növények gyűjtése;
2. játékeszközök anyagául szolgáló növények;
3. esztétikai célokat szolgáló növények.⁶⁰

Hasonlóan osztályozhatók az állat- és ásványvilág termékeinek, egyedeinek gyűjtött tárgyai is. Ősi soron azonban, mint tanulmányunk elején hangsúlyoztuk, legnagyobb jelentősége a növényi anyagok gyűjtögetésének volt. Úgy tűnik, hogy a gyűjtögetés időszakonkénti növekedése is (elemi csapás, háborús időszak, termelési zavarok, kárvallások stb.) elsősorban a növényi termékek jelentőségének emelkedését hozza magával. Ennek okát nem csupán a földrajzi környezet adottságaiban kereshetjük, hanem a területre vonatkozó használati szokásjogban is. A növényvilág ebben a vonatkozásban is sokkal inkább úratlan (gazdátlan), mint az élő vadállatok (madarak), vagy az ugyancsak szorosan helyhez kötött ásványi kincsek. Ezzel szorosan összefüggő jelenség, hogy a gyűjtögetés és zsákmányolás fennmaradását vagy újraeledését még aránylag magasabb kultúrfokon is nagyban befolyásolja a nyerstáj — műtáj egyensúlyi helyzete. A művelődés egy stádiumában a gyűjtögetés és zsákmányolás mint kiegészítő, melléktevékenység jelentkezik (főleg erdő- és mocsárközeli településeknél); bizonyos azonban, hogy fejlett társadalomban a gyűjtögetés bármely foka gazdaságilag csak kis jelentőségű. A társadalmon belül az osztályok között mérhető szociális jelentősége van a gyűjtögetésnek. Mindezek mellett leszögezhetjük, hogy minél inkább elhanyaglik gazdasági jelentősége, annál fontosabbá válik a művelődéstörténet síkján: a népi növényismeret, az eszközanyag, a gyűjtögetés technikája, a feldolgozás és tartósítás technológiája, a szókincse, a vele kapcsolatos kultikus

⁵⁹ A Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárának szakrendi mutatója, amelyet 1939-ben az akkor legfejlettebbnek számító svéd, finn, észt stb. múzeumi adattárak rendszere alapján dolgozott ki K. Kovács László és Gunda Béla — még az alábbi sorrendet tartalmazza: I. Gyűjtögető gazdálkodás, II. Halászat, III. Vadászat, IV. Gazdálkodás, V. Állattenyésztés stb. — K. KOVÁCS L.: Néprajzi muzeológia. NÉ. 31. Budapest, 1939, 265. — A dolgozatunkban szereplő felsorolásból hiányzik a múzeumi „IV. Gazdálkodás” címszó, viszont szerepel az önálló élelmiszerforrásként felfogott Méhészet, mint a gazdálkodásnak egyik (első fokon zsákmányoló, majd újratermelő) ága. — TÁLASI I.: Magyar néprajzi alapvetés. Egyetemi jegyzet. I. félév. Kézirat. Budapest, 1949—50. —

⁶⁰ TÁLASI I.: Gazdálkodás. Egyetemi jegyzet. Kézirat. Budapest, 1956—57.

képződmények mindenképpen a fejlődés útján megállás nélkül előremozgó műveltség szerkezeti elemei maradnak.⁶¹

A zsákmányolás körébe tartozó élelemszerzés nem csupán azáltal magasabbrendű tevékenység a gyűjtögetésnél, mert alanyai bizonyos fokú (bár igen csekély) aktivitást tanúsítanak az emberrel szemben, hanem mert átgondoltabb annál, meghatározott tervszerűséget igényel, és eredményessége nem annyira a véletlentől függ. A vadméhek oduinak felderítése, esetleg tulajdonjeggel történő megjelölése, az odu vagy odvas fa óvása, a méz nem teljes elrablása a méhcsalád fennmaradása érdekében stb. — jól kivehető körvonalait mutatják az újratermelő, tenyésztő gazdálkodásnak.⁶² Eszközanyaga is gazdagabb és szerzőszámjellel, mint a gyűjtögetésé, általában magasabb műveltségi szintet képvisel amannál. Talán legfontosabb elválasztó-megkülönböztető vonása mégis az, hogy míg a gyűjtögetés területe a legkritkább esetben és viszonylag alacsony fejlettségi fokú társadalmakban hozható kapcsolatba a birtoklási jog — legalább szokásbeli — megnyilvánulásaival, a zsákmányolásnál előre megjelölt, tulajdonjeggel lekötött objektumok is szerepelhetnek.⁶³ A terület kiélésének a birtoklási jog szintjére történt emelkedése szétválaszthatatlanul összefügg a véletlenszerű keresésnek a tudatos gondoskodásra való átmenetével, bár még mindig a szabad foglaláshoz közelálló erdő- (terület-) használat formái keretei között.

Az erdőkiélés módjai közül a legkorábban és a leghatározottabb formában vált ki a vadfogás, különösen ennek aktívabb módja, a vadászat.⁶⁴ Európa-szerte nagyjából azonosnak mondható fejlődésen ment át a vadászati jog, az eredetileg korlátlanul szabad vadásztól indulva, majd „a privilégiumok eszme körébe vonva”, illetve a XVIII—XIX. századi forradalmak és a nyomukban járó nagyfokú társadalmi átalakulások következményeként ismét a földtulajdonnal egybekötött vadászati jogba torkollva.⁶⁵

⁶¹ HEGYI I.: i. m. 1970, 442—443.

⁶² Az élőfás méhtartásról szóló dolgozatában BALASSA M. I. is úgy látja, hogy „a méhészkedés gyűjtőfogalmában több, egymástól sokszor élesen elváló gazdálkodási forma jelentkezik”. A méhtartást, a családok rendszeres kezelését ő az állattartás, az erdőn élő méhcsaládok felkutatását, kirablását pedig a zsákmányolás tevékenységébe sorozza. — BALASSA M. I.: Élőfás méhtartás a Kárpát-medencében. Ethnographia. 81. évf. Budapest, 1970, 531. — Véleményünk szerint is ez a szemlélet vezet a helyes megítéléshez, hozzátéve még, hogy a két mód között számos közbeeső forma létezhet.

⁶³ „A zsákmányolásnál a méhek odúi kirablásakor külön szokásjog szabályozta, hogy a fát teljesen kivágták-e — illetve elpusztították — vagy pedig csak az odút rabolták ki.” — KERECSENYI E.: A népi méhészkedés története, formái és gyakorlata Nagykanizsa környékén. NK. 13. 3—4. füzet. Budapest, 1969. 81—83. — Az erdélyi népi gyakorlatban még a századforduló táján általános volt, hogy a méhcsaláddal tele odvas fát, aki megtalálta, sajátjának tekintette, a mézet évről évre ő rabolta el és a fát saját tulajdonjegyével látta el, amelyet mások tiszteletben tartottak s ahhoz, mint idegen jószághoz nem nyúltak. — VÁNYALÓS M.: Erdély méhészetének története. Kolozsvár, 1912, 34.

⁶⁴ A vadászati jog történeti fejlődését koronként és országok szerinti alakulását összefoglalta KOLOSVÁRY B. Vadászati jog c. Budapest, 1923-ban megjelent klaszszikus munkájában, amelyben speciálisan magyar és általános európai jogszokás-elemek is bőven kerülnek tárgyalásra. Ez azonban nem helyettesítheti a vadászatnak etnológiai jellegű meghatározását és az emberi gazdálkodás rendszerében elfoglalt helyének — legalább hozzátétőlegesen — kijelölését — ami természetszerűleg nem is a jogtörténet feladata.

⁶⁵ KOLOSVÁRY B.: i. m. 1923, 6—7.

frott történeti forrásaink mellett, amelyek a két első fejlődési etapra nyújtanak megbízható adatokat, az utolsó, kapitalizmuskori viszonyokra bőséges információval szolgálnak a nyelvészet, az ergológia, a *szakirodalom* és a néprajzi gyűjtés módszerével sajátos szempontok szerint összehordott adattömeg.

A vadfogás és vadászat elhelyezésekor a gazdálkodás rendszerében hangsúlyoznunk kell azt a körülményt, hogy a parasztság életében elsősorban létfenntartási, élelemszerzési célt szolgált. Másodsorban védekezési tevékenység volt: a termelt növények és tenyésztett állatok kártevői, a dúvadak, ragadozók ellen. A vadászat és vadfogás eszközzanyaga — amely kultúrformológiai szempontból többet elárul, mint a jog — azt bizonyítja, hogy alkalmazási lehetőségük köre szinte a gazdálkodás egészére kiterjed. Azt is mondhatjuk, hogy a paraszti vadfogás eszközzanyaga, a fogási módok a lehető legracionálisabbak. Alig van olyan járulékos eszköze, amely ne szolgálna szorosán a követett cél elérését; de olyan is sok van közte, amely nem csupán egyetlen feladat megoldását teszi lehetővé. Jellemzője, hogy sok benne az improvizáció, az alkalmankénti rögtönzés. A hagyományos ismeretek (vadbiológia, mechanikai, botanikai hatóanyagok stb.) alkalmazási, gyakorlati érvényesítése az egyik fő jellemzője ennek a tevékenységnek. Egyes egérütő csapdáink szerkezetének működési elve teljesen megegyezik az úgynevezett bunkós olajütőinkével.⁶⁶

Feltűnő a vadfogásnak a paraszti háztartásban betöltött szerepének súlya, szemben az úri, kedvtelésből felüzt vadászat gazdasági szerepével.⁶⁷ A vadállomány védelme, pótlása és felújítása viszont a jogfejlődésnek éppen ahhoz a tendenciájához kötődik, amelyik a vadászatot korán a kiváltságok közé emelte.

⁶⁶ BÁTKY Zs.: Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére. Budapest, 1906, 13. tábla 3. sz. rajz; ugyanez a MAGYARSÁG NÉPRAJZA II. 2 k. 38. összehasonlítva ugyanott a sorosan felállított Máramaros megyei egérütő csapdával s mindkettőt a MAGYARSÁG NÉPRAJZA I. 2 k. 292. lapján látható lövétei (Údvarhely m.) ványolómalom sorosan épített ejtőbunkós szerkezetével.

⁶⁷ Az 1930-as években, talán éppen a nagy gazdasági válság következtében beállott viszonyok között a vadhúsnak igen nagy szerepe volt. Zala megyében „... jelentős tétel volt az orozva történt vadfogás is: azt az embert megszólták, aki mészárszékből vett húsrá adott ki pénzt a kezéből. Inkább lestek fél éjszaka egy nyulat az erdőn vagy a *hegyen* (szőlőben), sem mint húst vettek volna. Túlnyomó volt a puskás vadászat, de gyakori a hurok is. Az orrvadászok ténylegesen köztisztületben álló emberek voltak, egész kompániák voltak belőlük. Ha valaki valahol megtalálta elrejtett puskájukat, azt ugyanúgy ott hagyta — az orrvadász mentette meg a termést a vadak kíméletlen kártevéseitől. A vadászok saját társaságukon belül, ha nem is aprólékosan, de osztottak a zsákmányon. A borzhúst is fogyasztották. A szarvaslövés főleg a téli disznóvágások idején ment nagyban, húsát a disznóéval keverték kolbásznak.” — Néprajzi Múzeum, Budapest, EA 7555. 30. — Nem csupán a vadászatot, hanem a gyűjtögetést is figyelembe véve, még inkább megnő az erdő hasznának a jelentősége: „Az erdő haszna még a 30-as években is meghaladta a családok évi bevételének 50%-át, de ez a társadalmi helyzet felfelé vagy lefelé ingadozása arányában leszálhatott 35—40%-ra is, a szegényebbeknél pedig felemelkedett 75—80%-ra is. — A legidősebb emberek és apáink emlékezései és elbeszélései alapján mondhatjuk, hogy minél régebbi időre megyünk vissza, annál jobban kihasználták az erdőt, minden téren — de valahogyan *jobban is értettek hozzá, mint most*. Ma már például szegyen volna gubacsot szedni, de régen az volt szegyen, ha valaki nem szedett, amikor pedig lett volna rá módja.” — Néprajzi Múzeum, Budapest, EA 7555, 31.

A vadászat szabad gyakorlása földünk minden területén megpecsételte a fogyasztható vadállomány sorsát, egyes fajtáit hazánk területén is. Kétségtelenül kimutatható egykori megléte nálunk a tuloknak (*Bos primigenius Boianus*), bölénynek (*Bison bonasus*), jávorszarvasnak (*Arces arces*), a hódnak (*Castor bibel*); madarak közül a tarvarjúnak (*Ceronticus eremita*), a hollónak (*Corvus corax*), a keselyűféléknek stb. Nyelvtörténeti adataink, szólásmondásaink, földrajzi és helyneveink sok, máig sem számbavett emléket őriznek egykori faunánk. a vadászati módok, a vadászattal kapcsolatos intézmények egykori meglétének megvilágítására.

Mindezeket meghaladja jelentőségében az a gazdálkodási ág, amely újratermelő és szelektáló tevékenységével a legracionálisabban és legsokoldalúbban éli ki az erdőt: az állattenyésztés. Az erdei állattartás kutatásánál a néprajztudomány elsősorban az állatfajok (és fajtáik), valamint a tenyésztésükre alkalmas erdei vegetáció korrelációját vizsgálja. Ezek harmonikus megfelelése adja meg az erdőnek az emberi gazdálkodásban betöltött egyensúlyozó jelentőségét. Ugyanakkor ez maga után vonja az erdőnek, mint takarmánybázisnak a hasznosítását szabályozó jogfejlődését is. Úgy tűnik, ebből a szempontból a jogfejlődés — és gyakorlati érvényesítése — a leginkább megközelíti a vadászati jog fejlődési folyamatát, ha el is marad annak szigorától. Az erdő meghatározott része kiemeltségének, védettségének jelzői: a *tilos* és *avas* szavak is ezt látszanak bizonyítani. Az a tapasztalat, hogy a vadászatilag elkülönülő erdőrészt tették *tilossá* s az *avas* erdők voltak a legjobb, legföltettebb makkoltató helyek. Az elnevezésekben gyakran találkozunk átfedésekkel, átcserelődéssel, de az erdőgazdálkodást illetően nem hagynak kétséget a kihasználás jogi korlátozottsága feől. Más élelemszerző tevékenységgel (gyűjtögetés, méhészet stb.) nem párosul ilyen megkülönböztető szakkifejezés.

*

A népi erdőkielés jogi formáinak és gyakorlatának tanulmányozására történetek sikeres kísérletek, nem egynek nyomán szép eredmények is.⁶⁸ A téma kutatásának feltétele azonban: az a paraszti életforma, amelynek talajában gyökerezett, elmúlt a szemünk láttára anélkül, hogy belőle valamit tudatosan megmenthettünk volna. Öntudatlanul, a sok évszázados praxis egyes csökevényes, még itt-ott megfigyelhetően továbbélő darabjainak gyors megmentése lehetővé tenné, hogy erdészeti kultúránk múltbeli útját, ha „halovány vonásokkal” is, megrajzoljuk.

HEGYI IMRE

⁶⁸ Jelen tanulmány csak az egyes, nagyobb összefüggések felvázolására törekedhetett, melyhez a konkrét adatok túlnyomó részét saját terepgyűjtéseiből vette a szerző. Nem is volt egyéb célja, mint sejtetni azokat a „fehér foltokat”, melyeknek kitöltését közel nyolc évtizeddel korábban TAGÁNYI is maga elé tűzte.

RÖVIDÍTÉSEK

- Néprajzi Múzeum, Budapest, EA 6315. = HEGYI Imre, Bakonycsernye (Veszprém m.) népének erdőkiélő tevékenységei. Kézirat. Néprajzi Múzeum Etnologiai Adattára, EA 6315. Budapest, 1958.
- Néprajzi Múzeum, Budapest, EA 7555. = HEGYI Imre, Az erdő kiélése Gőcsejben (Zala m.). Kézirat. Néprajzi Múzeum Ethnologiai Adattára, EA 7555, Budapest, 1965.
- Néprajzi Múzeum, Budapest, EA 7896. = HEGYI Imre, Bakonyi gyűjtés. I. Csetény (Veszprém m.). Kézirat. Néprajzi Múzeum Ethnologiai Adattára, EA 7896. Budapest, 1966.
- Néprajzi Múzeum, Budapest, ÁEA 24/1972. = HEGYI Imre, A népi erdőkiélés történeti formái. Kézirat. Néprajzi Múzeum Ethnologiai Adattára, ÁEA 24/1972. Budapest, 1972.
- Thúry György Múzeum, Nagykanizsa, 94/1968. = KERECSENYI Edit, Vegyes gyűjtés. Kézirat. Thúry György Múzeum Adattára, 94/1968. Nagykanizsa, 1968.
- Thúry György Múzeum, Nagykanizsa, H 73.7.1. = KERECSENYI Edit, Tárgygyűjtési feljegyzések. Kézirat. Thúry György Múzeum Adattára, H 73.7.1. Nagykanizsa, 1973.
- OSZK Fol. Hung. 1531/1. = TAGÁNYI Károly kéziratos hagyatéka. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Hung. 1531. sz. 1. köteg. Budapest.
- Oszk. Fol. Hung. 1539/2. = TAGÁNYI Károly kéziratos hagyatéka. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Hung. 1539. sz. 2. köteg. Budapest.
- Agrt. Sz. = Agrártörténeti Szemle.
 FK = Földrajzi Közlemények.
 Ethn. = Ethnographia.
 MGSz = Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle.
 MNy = Magyar Nyelv.
 NÉ = Néprajzi Értesítő.
 NK = Néprajzi Közlemények.
 Száz. = Századok.

IRODALOM

- ÁGOSTON S. 1940. *A szlavóniai magyarság és a Julián Egyesület*. Kalangya 9. 11. füzet. Novi Sad.
- BALASSA M. I. 1970. *Élőfás méhtartás a Kárpát-medencében*. Ethn. 81. 531—544. Budapest.
- BÁTKY Zs. 1906. *Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére*. Budapest.
- CHILDE, G. v. 1959. *A civilizáció bölcsője*. Ford.: Szuhay-Havas E. Studium-könyvek. 11. Budapest.
- CHOLNOKY J. 1922. *Az emberföldrajz alapjai*. Magyar földrajzi értekezések IV. Budapest.
- DEMKÓ K. 1890. *A felső-magyarországi városok életéről a XV—XVII. században*. Budapest.
- FALLER J. 1936. *Adatok a Bakony pusztulásához*. Zircz.
- GUNDA B. 1966. *Ethnographica Carpathica*. Budapest.
- HAJNIK I. 1872. *A magyar jogélet az Árpádok alatt*. Pest.
- HEGYI I. 1970. *Gyűjtőgető gazdálkodás az északkeleti Bakonyban*. Ethn. 81. 442—452. Budapest.
- HERKELY K. 1937. *Adatok a mezőkövesdi határ kialakulásához*. Ethn. 48. 476—478. Budapest.
- HERKELY K. 1941. *Adatok Gömör megye népi erdőgazdálkodásához*. NÉ. 33. 259—263. Budapest.
- HORVÁTH K. 1930. *Zircz története*. Zirczi könyvek 1. Veszprém.
- JEKITY J. M. 1928. *Prilozi za istoriju šumarstva u Srbiji*. (Mellékletek a szerbiai erdőgazdálkodás történetéhez.) Beograd.
- JUHÁSZ L. 1937. *A Vas megyei Farkas-erdő*. Száz. 71. Pótfüzet. 553—575. Budapest.
- KERECSENYI E. 1969. *A népi méhészkedés története, formái és gyakorlata Nagykanizsa környékén*. NK. 13. 3—4. füzet. 1—276. 1. Budapest.
- KIRÁLY J. 1894. *Pozsony város joga a középkorban*. Budapest.
- KOLOSSVÁRY Sz.-né. 1966. *A magyar erdészeti irodalom bibliográfiája 1945—1964*. Budapest.

- KOLOSVÁRI S.—ÓVÁRI K. 1885. *Corpus statutorum Hungariae municipalium. (A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye.)* I. (Monumenta Hungariae juridico-historica.) Budapest.
- KOLOSVÁRY B. 1923. *Vadászati jog.* Budapest.
- K. KOVÁCS L. 1939. *Néprajzi muzeológia.* NÉ. 31. 261—293. Budapest.
- KRESZNERICS F. 1831. *Magyar szótár.* Buda.
- KRIPPEL M. 1921. *Erdőhasználat.* II. Sopron.
- MAGYAR TÁJSZÓTÁR. 1838. Buda.
- A MAGYARSÁG NÉPRAJZA. 1939. Szerk.: VISKI K. 2. kiadás.
- MATTYASOVSZKI M. 1904. *Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás.* Budapest.
- MENDÖL T. 1932. *Táj és ember.* Budapest.
- MÉREY K. T. 1963. *Az erdőgazdálkodás Somogyban (1700—1879).* AgrtSz. 5. 133—152. Budapest.
- MIHALOVITS J. 1918. *Magyar erdészeti jog.* I. Selmecbánya.
- MOLNÁR I. 1962. *A Libellusok adatai a Nyikómente gazdaságnéprajzának tanulmányozásához.* NK. 7. 3—4. füzet. 194—216. Budapest.
- NÉMETH K. B. 1973. *Szótörténeti adalékok.* MNy. 69. 232—239. Budapest.
- ORTVAY T. 1907. *Az ősemlék táplálkozása.* MTA II. oszt. Értekezések XXI. k. Budapest.
- ŠZP = *Šumarski zakoni i propisi.* (Erdőtörvények és szabályrendeletek.) Deo I—II—III. Ministarstvo Šuma i Rudnika. Zagreb, 1930—1936. (Deo I. Zakon o šumama sa tumačem, uredbama i pravilnicima. Popratili Dr. Ing. J. BOLAN—Dr. S. SAGADIN. 1930. — Deo II. Zbornik šumarskih zakona i propisa. Skupili i uredili Ing. J. BOROŠIĆ i Ing. R. SARNAVKA. 1932. — Deo III. Zbornik šumarskih zakona i propisa. Sakupio i uredio Dr. J. BOROŠIĆ. 1936.)
- SZABÓ T. A. 1945. *Élőerdő.* Erdélyi Múzeum. 50. 262—263. Kolozsvár.
- TAGÁN G. 1943. *Fakitermelés és szénégetés Székelyvárságon.* NÉ. 35. 32—55. Budapest.
- TAGÁNYI K. 1894. *A földközösség története Magyarországon.* MGSz. 199—238. Budapest.
- TAGÁNYI K. 1896. *Magyar erdészeti oklevéltár.* I—III. Budapest.
- TAGÁNYI K. 1898. *Erdőközösség.* In: *Közgazdasági Lexikon.* I. Szerk.: Halász S.—Mandelló Gy. Budapest.
- TAGÁNYI K. 1917—18. *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről.* Ethn. 28: 42—58, 196—223; 29: 24—49, 193—206. Budapest.
- TÁLASI I. 1942. *Adatok a Bakony erdei életéhez.* NÉ. 34. 164—172. Budapest.
- TÁLASI I. 1949—50. *Magyar néprajzi alapvetés.* Egyetemi jegyzet. Budapest.
- TÁLASI I. 1956—57. *Gazdálkodás.* Egyetemi előadás. Jegyzet. Budapest.
- TÁNCSICS M. 1954. *Válogatott írásai.* Budapest.
- VÁNYALÓS M. 1912. *Erdély méhészetének története.* Kolozsvár.
- WALLNER E. 1941. *A Bakony erdőtakarójának átalakulása a XVIII. század végéig.* FK. 69. 1—29. Budapest.
- WALLNER E. 1942. *A Bakony erdőtakarójának pusztulása a XIX. században.* FK. 70. 32—42. Budapest.
- WALLNER E. 1943. *A Bakony erdőtakarójának jelen képe.* FK. 71. 260—277. Budapest.
- ZOLTAI L. 1902. *Debrecen 200 év előtt.* MGSz. 9. 1—29. (12—13.) Budapest.

Народное обычное право лесоиспользования

(1848—1945)

В настоящей статье автор пытается описать те формы обычного права на лес, о которых К. Тагани даже не упоминает в своем сборнике документов по венгерскому лесоводству, но которые являются переходной формой развития между отдельными ступенями эволюции именно по его классификации.

В первой части статьи говорится о развитии обычного права и о том, как они проявлялись в крестьянском быту. Первая группа вопросов посвящена обычаям наследия леса. Автор подчеркивает три степени эволюции права, которые повсеместно распространены в Венгрии, и поэтому их можно считать почти этнической спецификой. Среди венгерского населения — помимо исторически сложившихся привилегий на лес у господствующего класса — имело общее распространение разделение леса по наследству, входившего раньше в состав хозяйства крепостных. В этом случае было большое опустошение леса, потому что на месте вырубленного леса заводили пашенное земледелие. Остальной лес, которым пользовались в деревне сообща, отдавали во временное пользование каждый год по хозяйствам. Существовало несколько переходных форм такого использования леса. Примечательно, что у этой формы собственности первоначальное право на пашню — пастбище — лес было объединено, но в последней стадии наследия отделилось друг от друга. Значит, отдельно наследовались пашня, отдельно пастбище, отдельно лес, хотя не было исключено и их совместное наследие. Эта форма наследия существовала повсеместно.

Вторая система наследия леса заключалась в том, что его нельзя было разделить меньше, чем на $1/4$ — $1/8$ земельного надела. Это характерно в Венгрии, кроме венгров, для немецких, хорватских, сербских деревень. У немецкого населения можно найти такую чистую форму наследия (*Anerbenrecht*) при которой ни хозяйство (пашня-пастбище-лес), ни право владения отдельно домом-двором-садом никогда не разделялось со времени отмены крепостного права. Так, например, в области Веспрема, в деревне Зирц у немецкого населения в 20-е годы нашего столетия существовало 40 хозяйств в первоначальной форме.

Во второй группе вопросов обычного права автор характеризует те формы собственности, в рамках которой реализуется юридическое право. Автор описывает способы годового разделения общего леса среди членов общины, показывает разделение территории, разделение дрова и другие денежные коллективные выгоды и их степени, говорит о бесконтрольном использовании леса.

В третьей группе вопросов автор касается „институтов управления” и тех лиц-исполнителей, через деятельность которых осуществлялось регулирование, управление традиционной эксплуатации леса крестьянами.

Во второй части статьи рассказывается о системе эксплуатации леса, тех видах хозяйства, которые тесно переплетаются друг с другом, неразделимых с обычным правом владения лесом.

Самым распространенным является собирательство растений, меньше всего, контролируемое обычным правом. Здесь, прежде всего, играют роль те растения, которые можно использовать человеком или животным сразу или после небольшой подготовки.

Большое значение имеет деятельность, распространяющаяся на весь лес — охота, которая в крестьянском быту, выполняет функцию добычи пищи в противоположность развлекательной роли охоты у господствующего класса.

Наконец, характеризуется животноводство, базирующееся на пастбище в лесу. В этом случае исследования нужно концентрировать на взаимосвязи видового состава животных с пастбищной территорией.

1948

...

...

...

...

...

Nyíljegyek Nyárszón

Tulajdonjegyek és a földközösség emléke egy kalotaszegi faluban

A kalotaszegi Nyárszóról (Nearşova, RNK) 1974-ben rekonstruált sorozat *nyilat* szerzett a Néprajzi Múzeum: 41 kicsi (kb. 3 cm-es) fadarabot, *jegyét*, melyeket a kaszáló, a *rét*, *rit*, esztendőnkénti szétosztásánál, a *nyílosztás*nál használtak *nyílhúzás*ra, és nagyobb (kb. 20 cm-es) cöveket, *nyílfát*, *járónyilat*, amit a birtokos család a kiosztott darab kaszáló, a *nyíl* határszélébe vert. (A *nyíl* szót tehát több értelemben használják: jelenthet egy darab földet, kaszálót, és jelentheti az ahhoz való jogot, de jelentheti azt a fadarabot, amely e földet határolja.) Mind a két fajta fára, a kicsire és a nagyra is az úrbéres birtokos család, az örökösök *jegyét* faragták. Nagy utánajárásba került a 41 jegyet meg tudakolni — köszönet érte Miklós Ferenc dicsinek¹ —, de megérte a fáradságot, mert ezáltal nemcsak a földközösség maradványairól való ismereteink gyarapodnak, hanem a falu településrendje is jobban megismerhető, és mindezek mellett páratlan anyagot nyerünk a családi tulajdonjegyek fontos problémájához.²

A szomszédos Körösfőről az *örökségek* tulajdonjegyeit TÁRKÁNY SZŪCS Ernő írta le a Néprajzi Közlemények 1959-es évfolyamában, és rajzban bemutatta a sorshúzásra használt 38 jegyet a hozzávaló tarisznyával együtt.³ E tárgyakat a kolozsvári Néprajzi Múzeum őrzi, ahová az utolsó úrbéres elnök, Kovács János kurucz juttatta be. TÁRKÁNY SZŪCS Ernő kutatásai szerint a kaszálók nyílvetés útján való szétosztása az antiqua sessió, tehát a régi úrbéri telkek szerint történt, ahogy azt már az 1643. évi gyulafehérvári országgyűlés is meghatározta.

A *nyílosztás*, *nyílvetés* — mint köztudott — a földközösség jogszokásával függ össze. TAGÁNYI Károly klasszikus munkája, „A földközösség története Magyarországon”⁴ országos viszonylatban szól róla: „Az évi felosztás általában sorshúzással történt, amit a régi magyar nyelv ‚nyílvetés’, ‚nyílvonás’ néven ismert, miért is adataink a kisorsolt részt csak egyszerűen ‚nyíl’-nak, ‚nyilas’-

¹ A név hivatalos írásmódja a kalotaszegi falvakban: a) családnév; b) keresztnév; c) melléknév kisbetűvel. De folyó beszédben a családnévet nem mondják, a keresztnévet becézett alakjában használják s így a fenti adatközlőt *dicsi Ferkének* nevezik.

² GRÁFIK Imre, *A tulajdont jelölő jelek a népi műveltségben*. NÉ. LIV. (1972) 69—104.

³ TÁRKÁNY SZŪCS Ernő, *Körösfői „örökségek” tulajdonjegyei*. Néprajzi Közlemények, 1959. (IV.) 1—2. 47—50.

⁴ TAGÁNYI Károly, *A földközösség története Magyarországon*. Bp. 1894. Új kiadás é. n. (MOLNÁR Erik előszavával.) 20, 37 és 44.

nak, magát az egész sorsolás alá eső földet pedig „nyílföld”-nek vagy — mivel ez a falué volt, „falu nyílföldé”-nek, „falu osztásföldé”-nek, „falu közönséges földé”-nek, a kapott részt pedig a „falu nyilas”-nak nevezik.” Részletes példát éppen egy kalotaszegi faluból ismertet. „Magyar-Valkón 1800-ban már csak egy darab szántóföld s mintegy 10 darab rét maradt meg nyilas földnek. Ezeknek a falu — így mondják szó szerint a tanúk — ilyen módon veszi hasznát esztendőnként, hogy tudniillik a magyar-valkói communitás hány telket bíró gazdákból áll; azon közönséges terrenumokat, annyi egyenlő darabokra szaggatják. Mindenik darabra nyilcédulát készítenek és azon cédulákat valamely edényben béteszik; ki-ki a communitas tagjai közül húz belőle, s kinek melyiket mutatja az általa kihúzott nyilcédula: azon esztendőben annak a nyílnak veszi hasznát és így cselekszenek más esztendőben is.’ Íme, a nyilvános ósrégi szerződés!” — fűzi hozzá TAGÁNYI.

TAGÁNYI nyomán tudjuk, hogy a földközösség és a nyílosztás visszanyúlik a középkorig, hogy már a XIII. századból van adat a „Fyunwztas”-ra vagy „Fynmoztas”-ra (= fűvösosztás). Ez a szervezett földhasználat összefüggött a település rendjével: utóbbira FÖLDES László mutatott be példát, ismertetve a telekrendszer és a ragadványnév-szisztéma összefüggését.⁵

Nyárszón a kaszálók esztendőnkénti újraosztása 1946-ig tartott. Az 1848 utáni úrbéres rendezésnél 41 *úrbéres birtok*, *úrbéresi jog* volt a faluban, 29 magyar és 12 román birtok. Minden úrbéresnek járt: 1. *rét*, azaz kaszáló, 1946-ban minden jog után 1169 négyszögöl, több helyen; 2. hat hold legelő, a birtokos egy darab marhát *verhetett* minden holdra, azaz összesen 6 darabot (akinek nem volt elegendő legelője, minden marha után bizonyos összeget fizetett, legutóbb 100 leit); 3. az úrbéresi birtokosnak minden hold legelő után egy szekér fa járt. A birtokosok kötelessége volt a tövisvágás a legelőn: minden hold legelő után egy napra kellett menni tövist vágni.

Az úrbéresek közös ügyeit az *úrbéresi elnök* intézte. Ha a falu bírója magyar ember volt, akkor az úrbéresi elnököt a román családok közül választották, és viszont, ha román volt a bíró, az úrbéresi elnök volt magyar. A választás titkos szavazással történt. Három évig, 1930-tól 1932-ig a román *Perce Josif simon* volt úrbéresi elnök. Tőle értékes felvilágosítást nyertünk: az úrbéres családokat emlékezetből sorolta fel a település sorrendjében. Az utolsó úrbéresi elnök *Miklós István jancsi* volt. Az ő idejében, 1946-ban, október 19-én történt a végleges szétosztás: ennek névsorát gondosan megőrizte más úrbéresi iratokkal együtt. Korábban az úrbéresi iratokat külön ládában tartották.

A *nyílosztás* menete a következő. Július 20—21 körül tartottak gyűlést, összehívták a tizenegy előljárót: úrbéresi elnököt, bírót, kisbíró, két esküdtet, két botost, határőröket. A réten a *nyilat*ak már előző nap lemérték egy négy-méteres léccel. Megkezdték a kaszáló szélén: egyik ember mérte, egy másik ásta a kaszálódarab, a *nyil* szélére a lyukat a *járónyil*, a cövek helyét. A nyílosztásra minden úrbéresi birtokos családtól küldtek egy családtagot (nem okvetlenül kaszást, lehetett gyerek is, nő is), aki hazulról vitte az előre megfaragott cöveket, a *járónyilat*, a *nyilfát*, a *nyilat*, rajta a rávésett *jeggyel*. Amikor az úr-

⁵ FÖLDES László, *Telekrendszer- és ragadványnév-szisztéma egy szepességi gorál faluban*. Ethn. LXXXI. (1970) 578—597.

béresi elnök és kísérete a lyukhoz ért, kezében a tarisznya (*acskó*) a sorshúzásra használt 41 kicsi *jeggyel*, a bíró kihúzott egy jegyet a tarisznyából és az elnök kikiáltotta, hogy kinek a jegye jött ki: „*szarufás*” — „*gereblye*” — „*sajt*”. Tehát a tulajdonjegy nevét mondta. Vagy mondhatta a birtokos család melléknevét: „*simonék*” — „*bancsiék*” — „*alsó bancsiék*”. Ekkor előállt az azonos nyílfát kezében fogó családtag, a nyílfát beleszúrta a lyukba, és ráhányták a földet. Abban az évben ő használta azt a darab kaszálót, azt a *nyilat*. Akár azonnal is megkezdhetette a kaszálást, vagy hazament, megvárva egy-egy társát. Így a 41 úrbéres birtok képviselőjéből álló csapat elfogyott, mire az előljáróság emberei elvégezték a nyílosztást.

A birtokjog nem volt mindig azé a családé, akinek eredetileg a tulajdona volt. A jog, a birtok örökség vagy eladás révén más családhoz kerülhetett, elaprózódhatott, a birtokosokat azonban az eredeti 41 család szerint tartották számon. „Csak a birtoknak volt meg a jegye. Mert egy birtokban voltak sokan, mikor már elszaporodott a nép, és cserélődtek, egy birtokban voltak öten, hatan, tízen is, ahogy kaptak részt belőle. Egyik adta, a másik vette. Én ha megvettem a gazsiéktól a nyilakat, én már tudtam, hogy nem az én jegyemet kiáltják, hanem az övét.” — A *nyílon* belül a szülő rendezte el a testvérek között, hogy hogyan osztozkodjanak a kaszálón. *Nyilat* olyan is vásárolhatott, aki kívül állt az úrbéresek közösségén. Volt a faluban zsellér, emlékezet szerint két vagy három család. Balázs György pandúr zsellér öse az úrbéres Rigó család egyik jogát vette meg, és ezentúl az ő jelük is a *sarló* (*salló*) lett. A román egyház is vásárolt nyilakat, a kurátor ment ki nyílosztáskor az egyház képviselőjében. Sok nyárszai birtokjog a szomszédos Körösfő tulajdonába ment át. Amikor kikiáltották a birtokjegyet, az új tulajdonos jelentkezett. A következőkben nem vesszük tekintetbe az úrbéresi birtokjog változásait, aminthogy az 1946-os jegyzék sem vette tekintetbe.

A kaszáló nem volt egyforma minőségű, ezért több helyen osztottak nyilat, a Réten és az Erdőaljon, és mind a két helyen nagyobb darabot is adtak — *nagy nyíl* — és kisebbet is — *kis nyíl*. Az 1946-os feljegyzés szerint egy örökség után járt:

réti nyíl 663 négyszögöl, ebből *nagy nyíl* 413 négyszögöl, *kis nyíl* 250 négyszögöl;

erdősalji nyíl 506 négyszögöl, ebből *nagy nyíl* 322 négyszögöl, *kis nyíl* 184 négyszögöl.

Összesen 1169 négyszögöl rét került szétosztásra.

A nyílosztás időpontja különböző volt: a Réten korábban osztották, mert ott kétszer lehetett kaszálni évente (összel sarjút vágta).

Volt az úrbéreseknek olyan kaszálójuk is, amit nem osztottak szét, ahonnan a füvet elárverezték az úrbéresek javára (a *Botos rét*, a *Sárospatak oldal*, és a *Földvár oldal*).

A nyílosztás tehát minden esztendőben többször ismétlődött. Az emberek ilyenkor megfigyelhették egymás jegyét, hallhatták a jegy elnevezését, némelyiket emlékezetükbe vették. De kevés ember ismerte az összes jegyet, általában mindenki csak a sajátját tudta. Bizonyos jegyeket ma is ismer mindenki: a *sajt* vagy a *fődeles kurucsa* általánosan ismert, más jegyeket nehezen lehetett kinyomozni.

Nemcsak a nyílfákat jelölték a tulajdonjeggyel, hanem bizonyos vászonnemüket is,⁶ elsősorban a zsákokat, hogy a malomban el ne keveredjenek, a mezőre kivitt vászontarisznyákat, *acskókat*. A vászonra ugyanazt a jegyet varrták, amit a nyílra faragtak, de mivel a vászonnemű női ágon öröklődött, megtörtént, hogy más jel volt a nyílfán, más a vászonneműn. Ha az asszony más faluból származott, a vászonneműn a másik falu családjegye lehetett. A vászonneműnél inkább megvolt a lehetőség arra, hogy megkülönböztető jegyet (vagy betűt) varrjanak az eredeti jegy mellé, vagy hogy színnel jelezzék az elszaporodott család különböző ágait.

A 41 úrbéresi birtokos családot Perce Josif simon sorolta el a település sorrendjében, a családok melléknevét említve. Az 1946-os utolsó szétosztást megörökítő irat is többségében melléknév szerint nevezi meg a 41 tulajdonost a sorsolásadta véletlen sorrendjében. Néhány esetben családnéven említi a feljegyzés a birtokost, néha a családnév és keresztnév becealakja egybeíródik, és nem használják a melléknevet. Néha egészen más néven említi e feljegyzés a családot, például ritkán keresztnéven. Az 1946-os felsorolás és Perce Josif simon emlékezetből diktált névsora úgyszólván fedi egymást, eltérés csak egy-egy család kihalásából, másik család kétszeri említéséből adódik. Az eltérésekre a következőkben még kitérünk.

A 41 úrbéresi birtokost először a település rendje szerint soroljuk fel. Nyárzó soros település, az *Alszeg* a falu északi része, déli része a *Felszeg*. A patak oldalán van az *Alsósor*, a magasabbik oldal a *Felsősor*. Így a soros falu 4 részre oszlik, középpütt van az iskola és a két egymással szemben épült templom, a magyarok református temploma és a románok görög katolikus temploma. (Korábban, a hegyoldalon, a temető mellett volt a református templom.) Amikor sorra veszik a lakosságot, a következő sorrendben szoktak haladni körben: *Alszeg*, *Felsősor*, — *Felszeg*, *Felsősor*, — majd visszafelé: *Felszeg*, *Alsósor*, — *Alszeg*, *Alsósor*. E sorrendnek a közös ügyek megszervezésénél nagy fontossága van: sor szerint megy a közös munka (még a mai kollektívában végzett munka is); ünnepen sor szerint járnak köszönteni, kántálni, a leányok sor szerint veszik ki részüket az ünnepi szolgáltatásokból (például a zenészek étkeztetése); sor szerint rendezik meg a fonóházat; sor szerint megy a temetésben való segítség, fejfafaragás, koporsókészítés, siratás. Érthető, hogy az úrbéresi elnök a birtokosokat is a település sorrendjében sorolja fel, amint azt a következő egész oldalon közöljük.

A családok nagyobb része ma is még az ősi telken lakik. Még emlékeznek arra az időre, amikor az *Alszeg Felsősoron Tamás fazekasoké* volt az első ház, az *Alsósoron Perce szénáderé*; azóta a szélső telken túl az elszaporodó családok házai épültek. A *Felszeg Alsósorán* ma is *Miklós mográdi* háza az utolsó, de a *Felsősoron* több család építkezett a szélső házon túl.

A 29 magyar birtokos 9 családnevet visel, a 12 román birtokos 6 nevet. Nagyon tanulságos a magyar családneveket összevetni a templomi ültetés rendjével — majd azután újra a település rendjével. A református templomban a nők oldalán 11 pad, *szék* áll a családok rendelkezésére, a férfiak oldalán csak 8.

⁶ FÉL Edit, *Adatok a tulajdonjegyekhez*. NÉ ,XXXII. (1940) 386—395.

A templomi ülésrendből derül ki a családok sorrendje és a mellékneveket viselő családok összetartozása. A *Kovács szék* első helyen van a férfiak oldalán, a nőknél a *papszék* mögött közvetlenül. A Balázsoknak két padjuk van a nők oldalán, az első sorban lévő *Balázs szék*ben a győrjankó, győrpista családág tagjai ülnek; a férfiak oldalán azonban csak egy padja van a Balázs családnak.

Nyárszai úrbéres birtokok

Alszeg — Felsősor

1. TAMÁS fazekas
2. MIKLÓS brájka
3. PERCE simon
4. MIKLÓS ferkó
5. KULCSÁR bancsipista alsó
6. ADORJÁN tamás nánó
7. ADORJÁN benk

Iskola

Görögkatolikus
templom

Felszeg — Felsősor

8. VISKÁN dóka
9. ADORJÁ felső
10. KULCSÁR bancsi felső, Dezső
11. (MIKLÓS mőzsi)
P a p i l a k
12. KOVÁCS szegelet puci
13. KOVÁCS pali
14. PERCE kolcsár
15. KÓRA
16. PERCE póka
17. Kiriszta? utóbb: MIKLÓS mokona
18. KULCSÁR csicsa
19. KRUCSIN tót

Alszeg — Alsósor

41. PERCE szánáder
40. MIKLÓS jancsi
39. ADORJÁN alsó
38. BALÁZS jancsi
37. BALÁZS győrjankó
36. BALÁZS győrpista
35. PERCE toma
34. GYÖRGY HADHÁZI
33. BALÁZS szúcs

R e f o r m á t u s
t e m p l o m

Felszeg — Alsósor

32. MIKLÓS dicsi
31. MIKLÓS János, gazsi
30. KOBORZÁN muszki, Gábor
29. BALÁZS jani
28. KOVÁCS pista
27. Kis RIGÓ
26. KOVÁCS ferkó
25. PERCE kukuj
24. Nagy RIGÓ
23. ZSEBE
22. KOBORZÁN andré
21. MIKLÓS kupa
20. MIKLÓS mográdi pista

Templomi ültetésrend a magyaroknál

Férfiak oldala

RIGÓ
MIKLÓS, dicsi, mokona, jancsi
GYÖRGY v. HADHÁZI
KOVÁCS

4.	TAMÁS
3.	KULCSÁR — ADORJÁN
2.	BALÁZS
1.	MIKLÓS, ferkő, mognrádi, gazsi

Szó- szék

Úraszatala

← Alszezi
bejárat

BALÁZS, győrkankó, győrpista
MIKLÓS, ferkő, mognrádi, gazsi
KULCSÁR
BALÁZS, báró, szűcs, jani
GYÖRGY v. HADHÁZI
RIGÓ

1.	Papszék
2.	KOVÁCS
3.	MIKLÓS, dicsi, mokona, jancsi
4.	ADORJÁN
5.	TAMÁS (korábban MIKLÓS mózsi)
6.	Sírató szék

Nők oldala

Felszezi
bejárat

A Miklósoknak mind a férfiak, mind a nők oldalán két *szék* jut, sőt korábban három volt a női oldalon; a férfiaknál a Miklós ferkő, a mognrádi, és a gazsi család tagjai ülnek az első padban; a Miklós dicsi, mokona, jancsi családok tagjai a harmadikon. Az Adorján és Kulcsár férfiak egy padba szorultak. Leghátul van a *Tamás szék* mind a két oldalon, valamint a Rigók helye. Egykor volt *zsellér szék* is hátul, de ma már azt sem tudják, hogy melyik pad volt az. A hátsó pad a nők oldalán a *sírató szék* vagy *menyasszonyi pad*. Amikor esküvő van, ott ül a menyasszony a *nyiszoróleányokkal*, *nyiszoróasszonyokkal*; temetéskor, amikor valakit búcsúztatnak, a *bánatosok* abba a padba ülnek.

A következőkben családnevek szerint soroljuk fel az úrbéres birtokosokat és mindegyik családtag jegyét, valamint a jegy elnevezését, és közöljük annak formáját. A templomi ülésrendből kiderült a családok sorrendje: 1. Kovács, 2. Balázs, 3. Miklós, 4. Kulcsár, 5. Adorján, 6. György vagy Hadházi, 7. Tamás, 8. Rigó. Ezt a sorrendet követjük. Némelyik családnak nemcsak melléneve van, hanem *csufondáros neve* is. Megfigyelhető, hogy az egyforma családnevűek

jegye hasonlít egymáshoz, gyakran megkülönböztető jegy mutatja a család korábbi összetartozását. A Miklós és Balázs családnál a család két ágát jeleztük a templomi ülésrend szerint. Megjegyezzük, hogy első számú adatközlőnk, Miklós Ferenc dicsi a nemzetség szót nem használta, nem volt tudatában a vérségi összetartozásnak, véleménye szerint a másik Miklós ág „csak névrokon”. Azt sem figyelte meg soha, hogy a vele egy templompadban ülő és rokonnak vallott Miklósok jegye hasonlít az övéhez.

A felsorolás rendje: sorszámozás családonként — családnév — melléknév, — a jegy elnevezése — a jegy formája.

I. 1. KOVÁCS szegelet, puci	Sajt v. karikó	
2. KOVÁCS pali	Pofoncsapás	
3. KOVÁCS farkó	Pofoncsapás, 2 fúrás, 1 rovás	
4. KOVÁCS pista	K betű	
II. 1. BALÁZS győrjankó	2 rovátka	
2. BALÁZS győrpista	Gereblye	
3. BALÁZS jancsi báró csőregi	Ostornyél v. faszfej	
4. BALÁZS szűcs	Ár hegye	
5. BALÁZS jani	Nyakravaló	
III. 1. MIKLÓS brájka	2 fúrás	
2. MIKLÓS dicsi, mokona	3 fúrás	
3. MIKLÓS jancsi	3 fúrás és szénvonó	
4. MIKLÓS mőzsi	4 fúrás	
5. MIKLÓS farkó	Rákláb	
6. MIKLÓS János gazsi	H betű	
7. MIKLÓS mográdi pista	MM betű	
8. MIKLÓS kupa	Kupa	

IV. 1. KULCSÁR csicsa	Szarufa v. kabola	
2. KULCSÁR bancsi pista, alsó	Szarufa v. kabola és tyúkszem	
3. KULCSÁR bancsi felső, Dezső	3 rovás, a felső kalapos	
V. 1. ADORJÁN felső	1 kapufél	
2. ADORJÁN alsó, maradék	3 kapufél	
3. ADORJÁN tamás	Matola	I
4. ADORJÁN benk	Rovás a tetején v. pina	⊙
VI. 1. GYÖRGY Hadházi	6 rovás	
VII. 1. TAMÁS fazekas	Tyúkszem és 3 szem paráma	
VIII. 1. RIGÓ nagy rigó kis rigó	Sarló	⋈
IX. 1. ZSEBE	Tyúkláb	⋈

A fentiekkel megegyező rendben felsoroljuk a román úrbéres birtokokat:

I. 1. PERCE simon, duma	1 kurucsa	+
2. PERCE kolcsár	2 dúlt kurucsa	XX
3. PERCE szánáder	Kurucsa, előtte 2 vonás	X
4. PERCE póka	Kabola meg 1 rovás	^
5. PERCE kukuj	Kabola meg 2 rovás	^^
6. PERCE toma	Kalapács v. T betű	T

II. 1. KOBORZÁN muszki, Gábor	Födeles kurucsca	↑
2. KOBORZÁN andré	1 kurucsca	X
III. 1. KÓRA	1 kurucsca	X
IV. 1. VISKÁN dóka, lia	2 rovás	=
V. 1. KRUCSIN tót	3 rovás	≡
VI. 1. ? kiriszta	?	

A templomi ülésrendet és a falu településének rendjét egymással összevetve, és számbavéve a jegyekből adódó tanulságokat, érdekes korrelációk fedezhetők fel. Ennek alapján még pontosabban rekonstruálható a családok rangsora.

A *Kovács szegélet* család (csúfondáros nevén *puci* = puccos, díszes) telke közvetlenül a paplak mögötti szegeleten van; szomszédos velük a *Kovács pali* család, átellenben a *Kovács ferkő* család. A két utóbbi család jegye féloldalán meghegyezett nyíl, *pofoncsapás*, a *Kovács ferkő* családnál ehhez *két fúrás és egy rovás* járul. Minthogy *ferkő* a Miklósok között is van, a család *Kovács ferkő* összetételben használja nevét. A közelben lakó *Kovács pista* család K betűs jegye talán újabb eredetű.

A *Kovács szék* a templomban a női oldalon, közvetlenül a papi szék mögött van, a férfiak oldalán is előkelő helyen, első sorban jobb oldalt. A *Kovács szegélet* család ma is jól szituált, tagjai tanultak (annak idején polgáriba jártak), jó állásban vannak, újabban még a leányok is értelmiségi pályára mentek. Jellemző, hogy ennek a családnak volt először televíziója Nyárszón.

A *Balázs* család *győrjankó* és *győrpista* ágainak asszonyai és leányai az első padban ülnek bal oldalt, egy sorban a papi székekkel, ahol a református lelkész felesége és a kántor felesége ülnek. Amikor néhány éve felmerült a gondolat, hogy valamennyi pártás leányt egy padba kellene ültetni az első sorba, a *Balázs székbe* — ez teljesen szokatlan kezdeményezés volt, mert a leányok mindig anyjuk padjában ülnek —, a *győrjankó* és *győrpista* család tiltakozott, mondván, hogy őket mindig az első szék illette meg. „Milyen harc volt akkor azért a székért!” — emlékeznek.

A Balázsok telkei nagyrészt egymás mellett vannak az Alszeg Alsósoron. A *győrjankó* és *győrpista* család háza egymás fele néz, közös udvaruk, közös nagykapujuk van. A *győrpista* jegy gereblye, a *győrjankók* két *rovátkát* véstek a nyílfára, de vászonneműre *tyúkszemet* varrtak. E telken lakott a *györggyuri* család is, és a *Balázs dancsi* család. Sok Balázs élt e három telken, egy házban több család: „voltak harmincketten egy udvaron” — „négy asztal volt egy házban” (szobában). — „Mikor mi voltunk legények, azon az udvaron hét házat kántáltunk” — emlékszik vissza adatközlőnk az 1920-as évekre. *Balázs jancsi*

telkén lakott *Balázs György báró*, csúfondáros nevén *cilinder*. Itt lakott *Balázs róka*, *Balázs gudi* és *Balázs csajla*. Innen származott el a *Balázs lici* család, akik utóbb a kihalt *Adorján benk* telekre költöztek az iskola mellé.

Balázs István szücs melléknevét apjától nyerte, *Balázs Istvántól*, aki 1855-ben született és Bánffyhunyadon tanulta a szücsmesterséget. A *szücs* melléknevet nem használja, az 1946-os összeírás is *Balázs* néven sorolja fel. Sokáig ő volt a falu bírója. Jegye: kihegyezett nyíl, *ár hegye*. A *Balázs szücs*, *Balázs lici* és *Balázs csöregi* családok asszonyai a 4-ik padban ülnek bal oldalt.

Balázs jani jegyét a kihalt *kökény* családtól örökölte. *Kökény* kicsi házban lakott a patak menti Sári szorosban. *Kökény* jegye: *nyakravaló*, „a mogyorófa haja le volt véve (körben) és alatta egy nyomtatott I betű volt” magyarázzák. (*Balázs jani* örökbe fogadta a Kovács szegelet család egyik fiát, így utóbb *kökény* jegye őreájuk maradt. Az 1946-os összeírás *Balázs janit* is említi és *kökényt* is; adatkörzlnk, *Miklós Ferenc* dicsi azonban csak egy jegyről tudott.)

A *Miklósok* a legnépesebbek, 8 úrbéresi birtok van a nevükön, két *Miklós szék* a templomban, mind a férfiak, mind a nők oldalán, sőt a nőknél valamikor három volt. A falu minden részén van telkük és nem mindegyik melléknevük fordul elő az úrbéresek között. Két egymás melletti telkük a falu közepén, a református templommal szemben van. Itt lakik a *dicsi* család, valamikor egy házban a rokon *ciger* családdal (akikkel egy jegyet használtak), és szemben a *mokona* család házával. A *mokona* család egyik tagja a *Mogyorós* nevű dülőben született, e család mellékneve *mogyorósi* lett. A *mokona* család másik ága utóbb *Felszegre* költözött a kihalt román *kiriszta* család telkére. A *Miklós* család ezen ágainak mind 3 *fúrás* a jegye.

A *Miklós dicsi* családdal egy templomi padon osztozó más *Miklósok* jegye szintén *fúrás*; az *Alszege*n lakó *Miklós jancsi* család nyilára a *három fúrás* mellé *szénvonó* vagy *tréfás* nevén *félpucát* faragtak, zsákra azonban csak *szénvonót* varrtak. A *Miklós brájka* család jegye *két fúrás*. Velük egy telken lakott a *Miklós maksai* család is. A kihalt *Miklós mózsi* család jegye *négy fúrás* volt, e családot az 1946-os jegyzék fel sem sorolja. Valamikor a *Miklós mózsi* család asszonyai külön padban ültek a templomba (utóbb *Tamás szék*). Telküket és úrbéresi jogukat a *Kulcsár bancsi génás* család örökölte, ezért a *génás* család egyes tagjai ezt a templomi széket használták.

A *Miklós ferkő*, *Miklós gazsi* és *Miklós mográdi* család templomi helye elől van: a férfiak oldalán első *szék* bal oldalt, a nők oldalán a *Balázs szék* mögött. A *Miklós kupa* család kihalt és telkükre más költözött.

A *Miklós* család *dicsi* ága annyira elszaporodott, hogy tagjai már nem fértek a *Miklós szék*ben. *Kulcsár Istvánné Miklós Borbála* dicsi meghagyta, hogy a dicsik utódjai menjenek az ő padjába, a dicsi család eme ágának asszonyai, leányai máig a *Kulcsár szék*ben ülnek.

A *Kulcsár* melléknev több esetben *bancsi*, s a többféle *bancsit* újabb melléknevekkel kell egymástól megkülönböztetni: az *Alszege*n lakik *Kulcsár bancsi alsó*, másképpen *bancsipista*, a *Felszege*n *Kulcsár bancsi felső*, az 1946-os összeírás szerint *Dezső*. A *Kulcsár csicsa* telken is lakik *bancsi*, valamint *génás*. A sokféle *bancsinak* különböző, de egymáshoz hasonló jegye van: a *Felszeg* végén lakó *Kulcsár csicsa*, *bancsi* és *génás* családok jegye *szarufa* (vagy *A betű*); zsákra különböző színnel varrják: *csicsa* jegyét piros fonallal, *bancsiét* sötét-kékkel, *génásét* feketével. Az *Alszege*n lakó *bancsi* jegye a *szarufához* hasonló

kabola (ekelő) és mellette *tyúkszem*; a falu közepén lakó *bancsi* jegye *két rovás*, felette *kalapos rovás*, szintén A betűhöz hasonló jegy.

Az *Adorján* és *Kulcsár* családok között szorosabb kapcsolat lehetett: férfitagjai egy padban ülnek, a családok telkei két helyen is szomszédosok. Az *Adorján felső* és az *Adorján alsó* jegye egy, illetve három függőleges vonás, *kapufél*. Függőleges vonás az *Adorján tamás* család jegye: *matola*. A kihalt *Adorján benk* család jegye: *rovás* a nyilfa tetején, más szóval *pina*.

A *György* család a melléknevét Hadházi családnévként használja. Jegye: *hat rovás*. Kivétel egy jákótelki származású idős ember, aki ragaszkodik a *György* családnévhez, nem szereti *hadházi* melléknevét, még kevésbé csúfondáros nevét: *huszár* vagy *gyöngyös*. A *György* családnév Nyárszón már 1737-ben előfordul a dülőnevek között.

A *Tamás* telek volt sokáig a legszélső az Alszezen. Melléknevük: *fazekas*. Állítólag a birtok eredetileg Fazekas-birtok volt, tehát a családnévből lett melléknév; és *Tamás* nevük sem Tamás volt, hanem Tomos, románok voltak. „Nem biztos ez, csak olyan monda, nem tudja senki” — árulják el bizalmasan. Úgy látszik, székük sem volt mindig a templomban, a *Tamás szék* korábban a Miklós mőzsi család helye volt. A *Tamás fazekas* család tehát a templomban, a településben is a szélre szorult. A családnak sincs túl jó híre, hímzésüket például elnagyoltnak, durvának tartják.

A társadalmi rangsorban még inkább utolsó helyre kerültek a *Rigók*, akiknek melléknevük sincs. A templomban mindkét oldalon az utolsó pad az övék. Régimódi zsindeyes tetejű házuk ma is hirdeti, hogy nem volt erejük újat építeni. A család évtizedek óta rossz szociális körülmények között él, tagjait megveti a falu, a Rigó-leánynak rossz a híre. Nemrég elköltöztek. „A Rigóbanda, elfajultak, elromlottak, eltávoztak. Üresen áll a házuk. Elmentek arra be, a Székelyföldre. Elmentek.” — mondják róluk sajnálkozás nélkül.

A Rigók jegye *sarló* volt. A *Balázs pandúr* család ősenek nem volt birtokjoga, ezért a Rigók jogát vette meg és az ő jegye lett a sarló. Volt a Rigó családnak egy másik ága, Rigó Sári, magányos asszony, varrásból tartotta fenn magát és köztisztelőnek örvendett mint hárászos ingek, darázsolt kötények készítője. Róla kapta a nevet a *Sári szorosa*, itt volt kicsi háza (csak egy házacska volt még itt, a *kökényé*). A Rigó család nagy, zsindeyes tetejű háza és Rigó Sári kicsi háza teszi érthetővé, hogy az 1946-os összeírás *Nagy rigó* és *Kis rigó* birtokot különböztet meg, de nem tudunk kétféle jegyről.

Zsebe eredetileg zsellér volt, mégis lett birtokjoga. Jegye a *tyúkláb*. Ma már ez a család is kihalt, valamikor három fiútestvér lakott a telken.

Több magyar család beházasodás révén újabban került a faluba. Így *bihari* a Kovácspista telken Monostorról, *szikszai* Bánffyhunyadról származik.

A román családok templomi ülésrendjét nem kutattuk. A település előkelő helyén lakik a *Viskán* család, melléknevén *dóka*, másik nevén *lia*. *Telkük* és a református templom közötti út neve *Dóka szorosok*. A család nevezetes tagja volt *Viskán László dóka*, másképpen *lia Laci*, aki a nyárszai molnártól, Barta Sámuel-től megtanulta a festett bútorkészítést⁷ és haláláig készítette a festett meny-

⁷ MALONYAY Dezső, *A magyar nép művészete*. I. k. A kalotaszegi magyar nép művészete. Bp. 1907. 155.

asszonyi ládákat és más bútorokat. Gazdag és tekintélyes ember volt, háza ma is tele van virágos bútoraival.

A legnépesebb román család a *Perce* család, 6 úrbéresi birtok tulajdonosa. Telkeik szerte a faluban a magyar telkek között vannak. *Perce simon* jegye latin kereszt: *kurucsa*. *Perce kolcsáré*: két dűlt *kurucsa*; *szánáderé* szintén *kurucsa*, de előtte két vonás; *Perce póka* és *Perce kukuj* jegye *kabola*, és előtte egy, illetve két rovás. E két család egymással szemben lakik a Felszegen.

Koborzán muszki (az 1946-os összeírás *Gábornak* nevezi) jegye közismert, olyan, mint a románok sírkeresztje: *fődeles kurucsa*. *Koborzás andré* és a *Kóra* család jegye *dűlt kurucsa*.

Krucsin tót jegye hasonlít *Viskán dóka* jegyéhez: az előbbi három rovás, az utóbbi két rovás.

Kiriszta nevű úrbéres jegyére már senki sem emlékszik, a család kihalt, de e különös melléknév, amit néha „gílisztá”-nak mondanak, a dülőnevek között is előfordul.⁸ Utóbb magyar család, *Miklós mokona* költözött a telkére.

A román családok elhelyezkedése az egész településben szétszórt, a magyar családok között. Az azonos nevű népesebb magyar családok telkei különböző helyen vannak, ezért különböztethető meg például *Adorján alsó* és *Adorján felső*, *Kulcsár bancsi alsó* és *Kulcsár bancsi felső*. Így a magyarok telkei között maradhatott üres hely, pusztá telek. A románok beköltözése Nyárszóra a XVIII. század elején történhetett. PESTY Frigyes 1864-es Helységnévtára szerint: a falu román lakossága „150 éve, hogy belé telepedett”. Több román családról számontartják, hogy honnan jöttek az elődjek: a Percék ősei Székelyjőről, a Koborzán és a Krucsin család ősei Kalotáról származnak.

A nyárszai románok jól beszélnek magyarul, műveltségük, viseletük anynyira hasonlít a magyarokéhoz, hogy meg sem lehet különböztetni őket, pedig a kalotaszegi ember a másik falubelit is megismeri ruhájáról, járásáról. Nyárszón a románok és magyarok jó szomszédi viszonyban élnek együtt, de nem házasodnak össze. E jó viszony jele az a demokratikus szokás, ahogyan váltokozva választják a román, illetve magyar úrbéresi elnököt. „Itt nem volt ki-tüntetve, hogy román ember, vagy magyar ember, itt egyforma volt mindenki.”

Összefoglaljuk a jegyek tanulságait. A románok jegye gyakran a vallásukra utaló kereszt, helyi kifejezéssel (a magyarok is ezt a kifejezést használják) *kurucsa*. A magyar nyíljegyek között nincs *kurucsa*, a látszólagos keresztjegy sem kereszt, hanem *nyakravaló*. A románok jegye még a *kabola* (mezőgazdasági szerszám), és a *rovás*. Az azonos nevű és egymás közelében lakó román családok hasonló jegye régebbi összetartozásra utalhat. *Perce Josif simon* úrbéresi elnök felvilágosítása szerint a nyíljegyek e rendszere a közeli román falvakban is megvan. A román családok nem hozhatták magukkal a jegyüket korábbi származáshelyükről, hanem éppen utalásként megkülönböztető vallásukra, Nyárszón kaphatták azokat betelepülésük után.

Rovás — vízszintes vonás — a magyar családjegyek között is van. *Hadházi* — *hatházi* — hat rovása talán a család nevére utal. A függőleges vonás neve *kapufél*, az *Adorjánok* jegye.

⁸ SZABÓ T. Attila, *Kalotaszeg helynevei*. Kolozsvár, 1942. Nyárszó helynevei: 120—128.

A pont vagy *fúrás* a Miklós család egyik ágának jegye: két, három, négy *fúrásból* alakított jegy, melléje még megkülönböztető jegy kerülhet. Adatközlőnk, *Miklós Ferenc dicsi*, aki összegyűjtötte számunkra a nyárszai jegyek többségét, nem vette észre, hogy a valaha rokon Miklósnak jegye mind *fúrás* — a közös leszármazás tudata annyira elmosódott.

A jegyek egy része a nyílfa hegyének megfaragása. Ilyen a Balázsoknál az *ostornyél* és az árhegy; ilyen a Kovácsok ferde *pofoncsapása*, amelyhez megkülönböztető jegy járulhat.

Több jegyet szerszámmal hasonlítanak: *gereblye, ár nyele, kalapács, matola, szérvonó, sarló*, az említett *kabola*.

Néhány jegy állatmotívum: *rákláb* (megmagyarázzák: ketté áll a rák lába), *tyúkláb, tyúkszem*.

Néhány jegy nemiszerv, de e jegyeknek másik neve is van: *ostornyél, rovás a nyílfa tetején, szérvonó*.

A család nevének kezdőbetűje újabb jegy lehet. Ilyen a K = Kovácpista, MM (= Miklós mográdi), és a H betű. Olykor más jegyeket is betűhöz hasonlítanak, a *szarufát* az „A” betűhöz, a *nyakravalót* az „I”-hez. Zsákra gyakrabban varrnak betűt megkülönböztető jegyként. Kovács György szegelet zsákjára az *örökös jegy* mellé „Gy” betű került megkülönböztető jegyként, „hogy a családban ne keverjük össze”.

Néhány jegy a hímzésben is használatos: *tyúkszem* a körülhurkolt kis kör neve; *paráma* (Tamás fazekas jegye) a vagdalásos hímzés kicsi négyzete. Azt mondják, hogy nincs törekvés arra, hogy hímzésben a család jegyét díszítőmotívumként felhasználják.

Az úrbéresi jogszokások birtokrendje, a falu településrendje, a reformátusok ülésrendje, a használt tulajdonjegyek rendje a családok közötti rangsor logikus struktúrájára enged következtetni. Ez a rend emlékeztet arra, amit dr. KÓS Károly „A nemzetségi szervezet nyomai Rákosdon” c. tanulmányában ismertetett.⁹ A Hunyad megyei Rákosdon hét nemzetség települési rendje, templomi ülésrendje és a temető rendje között fedezett fel olyan összefüggést, amely „a harcos nomád török népek nemzetségi szervezetével való azonosságra mutat”. KÓS idézi Sz. M. ABRAMZON szovjet kutató tanulmányát „Nemzetségi törzsi szervezet formái Közép-Ázsia nomádjainál” és megállapítja: „A kirgizek és türkmének rokonsági körüket, illetve őseiket hetediziglen tartják számon ma is, és a hetes számon alapult a magyar (7 törzs) és székelyek (7 szék) nemzetségtörzsi szervezete is.” Eredetmondával ugyan nem találkozunk Nyárszón, — Rákosdon az eredetmonda szerint testvérektől származik a falu népe —, de a magyar úrbéresi családok száma itt is 7, mert Zsebe zsellér volt, a Kulcsár—Adorján családkról pedig összetartozás tételezhető fel. Érthető, hogy a rangban előljárók települtek a falu közepére, a rangban utolsók szorultak a falu szélére. Nagyon érdekes, hogy ez a rangbeli különbség a mai napig érzeteti társadalmi hatását, vö. a Kovács szeglet család első televízióját és az „elfajult” Rigók elköltözését.

⁹ Dr. KÓS Károly, *Népélet és néphagyomány*. Bukarest, 1972. A nemzetségi szervezet nyomai Rákosdon.

JANKÓ János az 1892-ben megjelent „Kalotaszeg magyar népe” könyv „Családi ethnographia” fejezetében táblázatban közli az egyes magyar családok előfordulását minden kalotaszegi községben.¹⁰ Kimutatása a nyárszai családnevek gyakoriságáról nagyjából megegyezik azzal, amit mi is tapasztaltunk. JANKÓ táblázatából kitűnik, hogy Kovács 9 volt Nyárszón, és e gyakori családnev a szomszédos helységek közül főleg Bánffyhunyon és Sárvasáron fordul elő; Balázs 18 volt Nyárszón, 9 Sárvasáron, és csak néhány távolabb; Miklós Nyárszón 16 család volt, Bánffyhunyon 15 és Jákótelkén 4; Adorján csupán Nyárszón élt, 6 család; Kulcsár elsősorban Kalotaszentkirályon lakott, Nyárszón 7 család volt JANKÓ felmérése idején; a György név elég gyakori, de Hadházi csak Nyárszón volt, 2 család; Tamás család 4 volt, és sok Tamás élt Bánffyhunyon; a Rigó név elég ritka, Nyárszón 3 család, Zentelkén is 3, Bánffyhunyon 1 Rigó család élt. A családnevek tanúsága szerint tehát Nyárszó népe elsősorban Bánffyhunyaddal és a szomszédos Sárvasárral rokon; érdekes, hogy a közeli Kőrösfőhöz alig fűzik családi kapcsolatok. A családok többsége tősgyökeres nyárszai család.

Az eddig felsorolt összefüggések korántsem merítik ki a témát. Érdemes a vizsgálódást levéltári kutatással mélyíteni, a helyszíni kutatást folytatni, a temető rendjét tanulmányozni; érdemes a Nyárszón eddig vizsgált témákat (gyermeknevelés, szokások, művészet) felülvizsgálni a családok összetartozása, rangja szerint. Végül: érdemes hasonló vizsgálatokat folytatni más kalotaszegi és erdélyi falvakban.

KRESZ MÁRIA

¹⁰ JANKÓ János, *Kalotaszeg magyar népe*. Bp. 1892.

Eigentumszeichen in Nyárszó

Der ungarische Ausdruck für Eigentumszeichen („nyíljegy“) enthält als erstes Glied das Wort „nyíl“ (eigentlich Pfeil), mit dem folgendes bezeichnet wird: 1. der Pflock, mit dem die einzelnen Stücke der Gemeindewiese abgesteckt wird, 2. das abgesteckte Stück Boden, 3. das Recht zu diesem Stück Boden, 4. die kleinen Holzstücke, die bei der jährlichen Auslosung der Gemeindewiese gebraucht werden. — Die Pflöcke und die Holzstücke werden mit dem Eigentumszeichen der Familien versehen, die ein Recht auf die Gemeindewiese haben. In einem Siebenbürgischen Dorf Nyárszó (Nearşova) in Rumänien (in einem der 39 ungarischen Dörfer in Kalotaszeg) wurde die Gemeindewiese bis 1946 jährlich ausgelost. Hier konnten wir die Eigentumszeichen sämtlicher Familien kennenlernen. Mit den gleichen Eigentumszeichen wird auch die Wäsche versehen.

Die Gemeindewiese wurde insgesamt unter 41 Leibeigenenfamilien verteilt. Jede Familie hatte außer dem Familiennamen oder Sippennamen auch einen Beinamen: 29 ungarische Sippen mit Beinamen und 11 rumänische Familien mit Beinamen; es gibt 9 ungarische und 6 rumänische Sippennamen. Im Aufsatz wird die Anordnung der 41 Familien in der Ansiedlung, sowie die Ordnung der Sitzplätze der ungarischen Familien in der reformierten Kirche dargestellt. In der Kirche hatten sowohl die Frauen als auch die Männer in der Bank ihrer Sippe ihren Platz zugewiesen. Die Ordnung der Sitzplätze in der Kirche läßt Schlußfolgerungen über die Zusammengehörigkeit und die gesellschaftliche Rangordnung der Familien zu. Dieselbe Rangordnung ist auch an der Siedlungsordnung abzulesen. Die vornehme Sippe Kovács hatte zum Beispiel ihren Platz vorne in der Kirche und das Grundstück in der Mitte des Dorfes, neben dem Pfarrhaus; die Familie Rigó saß in der letzten Bank in der Kirche und wohnte nahe dem Dorfrand, hatte auch die letzte Stelle in der gesellschaftlichen Rangordnung. Nicht jede Sippe wohnt dicht beieinander, manche haben auf dem „oberen“ wie auf dem „unteren“ Teil des Dorfes Grundstücke. Die Rumänen — sie zogen laut Überlieferung im 18. Jahrhundert ins Dorf — haben ihre Grundstücke an verschiedenen Stellen zwischen den Grundstücken der Ungarn.

Die Benennungen der Eigentumszeichen sind auch bekannt. Das Zeichen kann eine einfache waagerechte „Rune“ oder senkrechte Linie, ein oder mehrere „Torp-fosten“ sein; kann aus einem oder mehreren Punkten „Pohrlöcher“ bestehen; kann ein Gerät, meist ein landwirtschaftliches darstellen: „Peitschenstiel“, „Harke“, „Sichel“, „Ahle“, „Kohlenkrücke“, Tiermotive: „Krebsbein“, „Hühnerbein“, „Hühner-auge“; eventuell ein Geschlechtsteil (in diesem Falle hat das Zeichen außer dem scherzhaften Namen eine andere Bezeichnung); oder auch ein Buchstabe sein. Es kommt auch vor, daß die Bearbeitung des Holzstückes das Zeichen bildet, es wird zum Beispiel schräg abgeschnitten, dieses Zeichen heißt dann „Ohrfeige“. Die Zweige einer Sippe mit gemeinsamem Familiennamen und verschiedenen Beinamen haben meist ähnliche Eigentumszeichen, woraus man auf die frühere Zusammengehörigkeit der Zweige schließen darf.

A magyar szűr eredetének kérdéséhez

Veronika GERVERS-MOLNÁR: „The Hungarian Szűr. An Archaic Mantle of Eurasian Origin” című munkájának tartalmát, széles anyagot felölelő erényeit máshol már ismertettük.¹ Szép eredménye, hogy megállapította a mai magyar szűr néhány olyan elemének, mint kifelé hajló elej-lapjainak és befenekelt ujjainak ókori és keleti előzményeit. Felkeltette az érdeklődést e magyar kabátféle iránt és ezzel kapcsolatban a magyar kutatások néhány eredményét is hozzáférhetővé tette. Most azokra a tételeire térnénk ki bővebben, amelyeket a szűrrel kapcsolatban másképpen látunk.

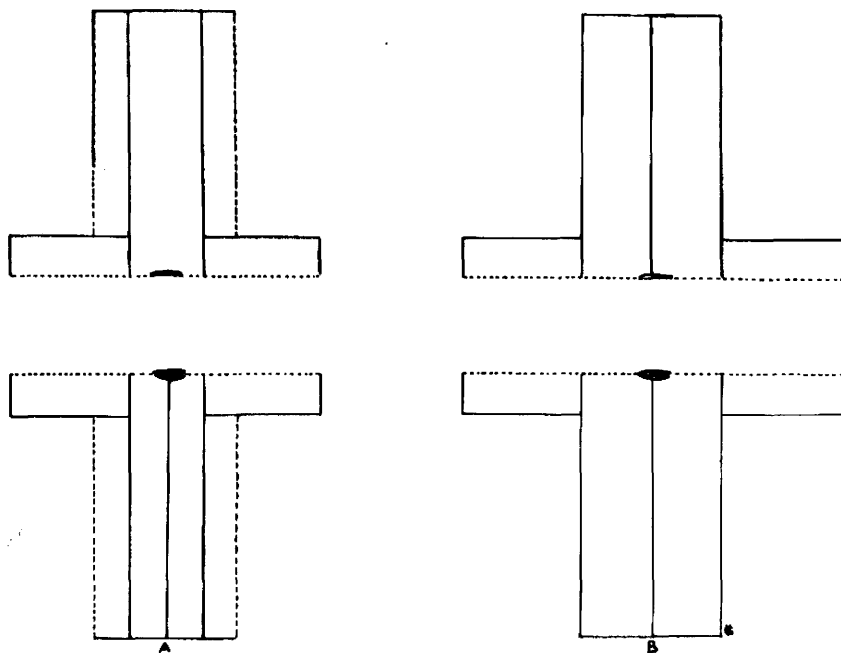
A magyar szűr jellegzetességeit V. GERVERS-MOLNÁR GYÖRFFY István alapvető munkája nyomán² a következőkben foglalja össze (3. oldal); derékszögű darabokból álló kabátféle, amelynek eleje és háta egyetlen darabból szabott. Eleje közepén végig felhasított és kifelé hajló elej-lapjai vannak. Mivel így túl keskeny az emberi test méreteihez képest — az ujjak alatt hasáb alakú rész van bele toldva. Hátnál nagy, négyszögletes gallérja van, amelyből csuklyát lehet alakítani. És végül, nem felőltve, hanem vállra vetve viselték.

Am a magyar szűr szabását csak XIX—XX. századi darabokról ismerjük; mert ennél korábról nem maradt ránk szűr. Ősének Szerző az ókori-keleti, i. e. V. századi méd *kandys* nevű kabátfélét tartja. Munkája 22. ábráján két keleti szabásrekonstrukciót mutat be (1. ábra), amelyeket ennél az egykori *kandys*nál feltételez. Erről a 10. oldalon így ír: „At this period two basic possibilities apparently existed for the cut of the *kandys*... type "A"... type "B"...” Ezek közül az „A” szabás egyezik a XIX—XX. századi magyar szűrök, és kelet-európai és balkáni szűrserű felső kabátok és ingek szabásával. Az 1—31. ábrákon között *kandys*sokon a magyar szűr szabás nem ismerhető fel, ezért mai ismereteink alapján bizonytalan, hogy az ókori *kandys*okat így szabták volna.

A „B” pont alatt bemutatott keleti szabás viszont különbözik a magyar szűrétől. Jellegzetessége egy hát közepén futó függőleges varrás, amely a magyar szűrön nem fordul elő. Ez a „B” szabás látható egy, a 10. ábrán bemutatott, i. e. V. századi Sicily-beli szobrocskán és két, a 26. és 30. ábrán bemutatott, a VI—VII. század fordulójáról származó kínai sírszobrocskán. Érdekes, hogy e három — nem szűrserűen szabott — kabát elején kifelé forduló elej-lapok figyelhetők meg, s e kifelé forduló elej-lapok keleti eleme az e kabátoktól szabásban eltérő XIX—XX. századi magyar szűrnél is megtalálható. Az idézett

¹ GÁBORJÁN, 1974: 564—566.

² GYÖRFFY, 1930.

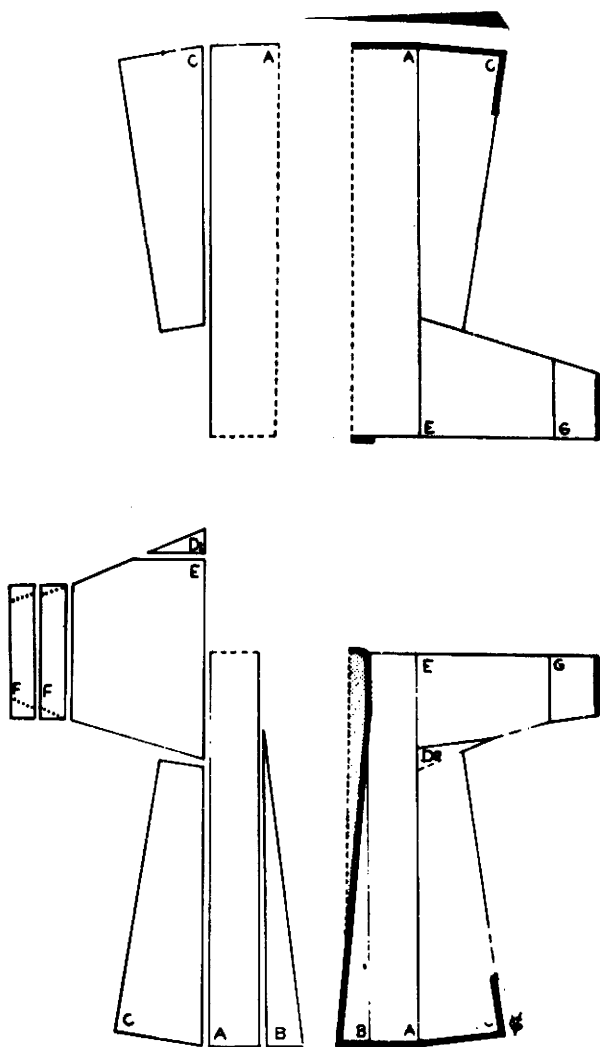
1. ábra*

sírszobrocskákön a kifelé forduló elej-lapok keleti megoldása egy szűrtől eltérő, másmilyen keleti szabással kapcsolódott össze. A „B” szabás az „A” pont alatt közölt — szűrral megegyező — szabástól még abban is különbözik, hogy nincsen oldaltoldása. Véleményünk szerint az „A” és „B” két keleti szabás lényegében különbözik egymástól, egyik nem fogható fel a másik variánsának, s csak anynyiban egyeznek, hogy mindkettő derékszögű részekből áll.

Szerző a recens magyar szűr szabását, amelyet — ismételnünk kell — csak XIX—XX. századi darabokról ismerünk, az egykori kandys szabásával veszi azonosnak: (14. o.) „The prototype of the hungarian szűr is to be found among these kandystype mantles”. Néhány szerző „kandys”-leírásából azonban e ruhadarabnak a szűrétől eltérő szabására lehet következtetni. Így RUDENKO az alul-fölül egyforma bőségű szűrral ellentétben — mint a perzsa kandyszhoz hasonló kaftánt — egy több anyagszélből álló és lefelé is erősen bővülő, elől zárt és bebújós, igen szűk és hosszú ujjú ruhadarabot közöl.³ (RUDENKO szövege: „Felső ruhaként szolgáltak... vékony nemezéből varrott kaftánok, felül coboly

* Ábrajegyzéket lásd a 183. oldalon.

³ RUDENKO, 1968: 23. 9. ábra.

2. ábra

prémmeel gazdagon díszítve, hosszú, dekoratív ujjakkal, a perzsa kandysához hasonlóan.”) Ezt a kaftánt — mint kandyst — Szerző a 21. ábrán be is mutatja. Fr. BOUCHER⁴ szerint a vállra vetett, kandys nevű kaftánt a perzsák terjesztették el. A recens kaftántípus lefelé szélesedő ékekkel toldott, és elől aszimmetrikus csukódású, a szűrre jellemző oldaltoldása hiányzik, így szabásában eltér a szűrtől.⁵ Fentiek alapján az egykori kandysnak a recens magyar szűrével

egyező szabását nem látjuk bizonyítottnak, ezt a kérdést igen nagy mértékben nyitva maradónak kell tekintenünk.

Szerző megállapítja, hogy a recens magyar szűr típusához hasonló, különböző népviseleti felső ruhák Kelet-Európától Kisázsian keresztül egészen Nyugat- és Nyugat-Középázsiaig ugyanazokon a területeken fordulnak elő, mint amelyben az egykori — Szerző által szűrűszabásúnak gondolt kandys-típus kimutatható. (14. o.) „The type "A" cut retained in the szűr is characteristic of kandys mantles from the eastern European steppes as well as parts of West and Western Central Asia . . . Reflecting ancient garment constructions, different types of folk costume cut in this manner have been worn until quite recently, and in many cases are still being worn, by and large, in the same regions where kandys-type garments were known historically. The descendants of the kandys itself also survived among this ethnographic material.” E tétel bizonyítására a turkesztáni *tshapan* (2. ábra) és *chalet* (3. ábra) nevű kabátfélék szabását írja le a 14. oldalon és mutatja be a 32—34. ábrákon. Ám ezek a kabátfélék — az alul-felül egyforma bő és derékszögű szabású szűrrel ellentétben — lefelé szélesedő ékekkel toldottak, elől aszimmetrikus csukódásúak, s hónalj alatti pálhájuknak nincs megfelelője a magyar szűrön. És végül: a bemutatott darabok oldaltoldása — a szűrrel ellentétben — szélesedik lefelé. Az idézett kabátoknak nincsen sem csuklyájuk, sem gallérjuk, amit Szerző a szűrnél elengedhetetlenek tart.

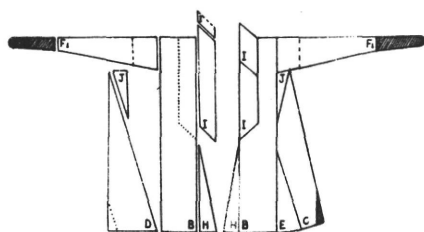
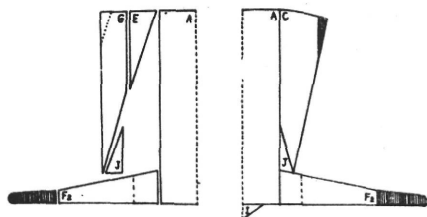
Ehhez a — szűrűtől eltérően lefelé szélesedő és elől aszimmetrikusan csukódó — típushoz és nem a szűrűhöz hasonló egy Punjab vidéki, *tshoga*-nak nevezett kabát (4. ábra), amelyet a 14. oldalon ír le és a 36. ábrán mutat be. S a fentiek szerint nem szűrűtípusúak a 15. oldalon leírt és a 34—35. ábrán bemutatott turkmén női — *kurtin*ak nevezett — kabátfélék, valamint a 38. ábrán látható török kaftán sem. Mindezekre — mint arra már a fentiekben utaltunk — a szűrűtől eltérően lefelé szélesedő ékek, esetenként aszimmetrikus csukódás jellemző.

Szerző szerint *kandys*típusú, illetve a fenti — mint kimutattuk: nem szűrűtípusú — turkmén kabátokkal és kaftánokkal egyező szabású lenne egy recens szmirnai porköpeny (5. ábra), amelyet M. TILKE⁶ közölt. Szerző munkája 15. oldalán így ír róla: „A dust-mantle from Smyrna . . . is cut in the same way as the common Turkestan mantles mentioned above.” — A TILKE közölte szmirnai porköpeny derékszögű szabása és oldaltoldásának módja azonban nem a fentebb említett és a szűrűtől szabásban különböző türkmén kabátfélékkel és kaftánokkal egyezik, hanem éppen a magyar szűr derékszögű szabásával és jellegzetes, hasáb alakú oldaltoldásával azonos. De a szűrűtől eltérően sem gallérja, sem kifelé hajló elej-lapjai nincsenek.

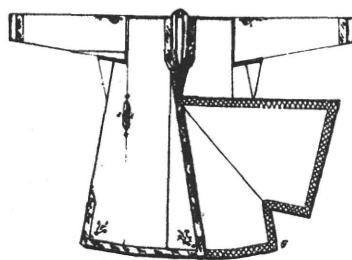
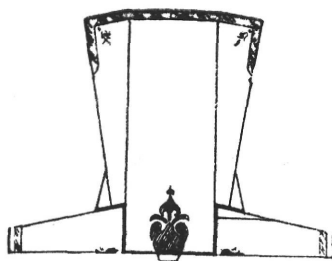
⁴ BOUCHER, 1965: 64.

⁵ TILKE, 1922: 21. tábla Egyiptom, 24. tábla Egyiptom és Közel-Kelet, 57. tábla Káspi-steppék, nogai, 65. tábla Délkelet-Kaukázus, Dagesztán, avar, 70. tábla Dél-nyugat-Kaukázus, örmény.

⁶ TILKE, 1922: 43. tábla, szmirnai porköpeny.

3. ábra

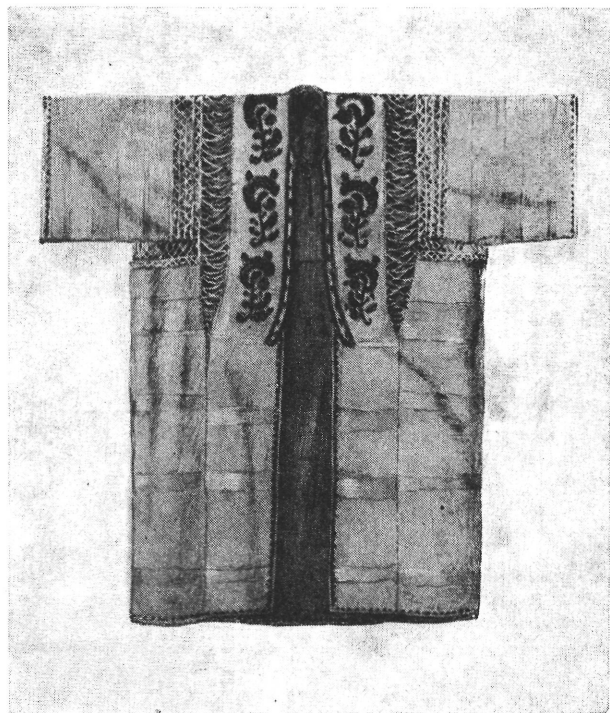
4. ábra

A szűr derékszögű szabástípusának, jellegzetes oldal-, illetve ujjbetoldási módjának mai elterjedése eddigi ismereteink szerint Kisázsia, Kelet-Európa és a Balkán. A szűrhez hasonló, de lefelé bővülő oldaltoldású kabát- és felsőruhafélék recensén Észak-Afrikától Kisázián és a Kaukázuson keresztül egészen Nyugat-Turkesztánig elterjedtek.

Ugyancsak a kandyshoz, illetve a tőle — véleményünk szerint — eltérő magyar szűrhez kapcsol Szerző egy recens, a Felső-Volga vidékéről származó cseremiszi női kabátot, a szűrhez hasonló négyszögletes gallérja miatt (6. ábra).⁷ De ez a kabát a négyszögletes galléron kívül nem mutatja azokat a szabáselemeket, amelyek a magyar szűrre jellemzőek: így az eleje és az oldalai a szűrrel ellentétben lefelé szélesednek, ujjai a kéz felé keskenyednek, s hiányzik róla a szűrre oly jellemző oldal-, illetve ujjbetoldás. És eltér ez a kabát a szűrűtől még hónalj-bővítő pálhájának formájában és helyében, valamint az újabb nyugati divat szerinti kerek karöltőjében is.

E recens cseremiszi kabátból Szerző mégis ókori következtetéseket von le a négyszögletes gallért illetően: nevezetesen azt, hogy volt négyszögletes gallérú

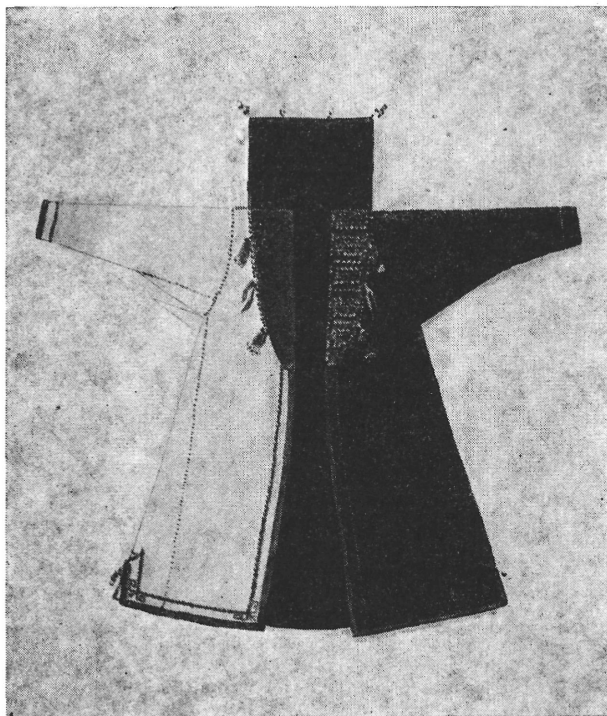
⁷ TILKE, 1925: 74. tábla, cseremiszi női kabát.

5. ábra

kandys, s ez a Fekete- és az Azovi-tenger környékén alakult volna ki. E négyszögletes gallér a magyar szűrre a IX. század előtt került volna, tehát még mielőtt a magyarság a Kárpát-medencébe ért volna. (20. o.) „Ethnographical material suggests that a special variation of the *kandys* with a large collar developed in the European steppes in the regions of the Black Sea and the Sea of Azov... The szűr presumably had this collar before the Hungarians arrived in the Carpathian Basin, i. e. before the end of the 9th century.”

Négyszögletes gallérral azonban Szerző sem *kandys*-, sem más ókori kabát-féle ábrázolást nem közöl, és ilyenekről mi sem tudunk. Majd e bizonyítatlan feltételezést már bizonyítottnak véve, és sajnós ismét csak nem idézve az ilyenkor oly fontos ábrázolásokat, úgy véli (20. o.), hogy a magyarság a kelet-európai steppéken vándorolva, északi szélén annak a vidéknek, ahol különböző törzsek *kandys*-szűr típusú ruhákat viseltek volna, az V–IX. század körül vehette volna át a négyszögletes gallért, valószínűleg török vagy iráni törzsektől: „During their early history the Hungarians moved through the eastern European steppes, the northern border of the geographical region where *kandys*-type garments were being worn by many different ethnic tribes. The Hungarians most probably adopted the proto-szűr from Turkish groups and perhaps certain

6. ábra

Iranian tribes when they lived on the steppes, sometime between the mid 5th and early 9th century A. D.” A cseremiszi kabát négyszögletes gallérjára visszatérve, azt egyenesen helyi tradíció őrzőjének tartja: „The Cheremiss maintained a local tradition” (20. oldal).

Keleti négyszögletes gallérábrázolásokat tehát Szerző nem idéz. Az európai anyagban viszont vannak ilyenek, de az ókori kandyszal szemben eddigi ismereteink szerint legkorábban a XV. századból. E század második feléből való egy francia, kárpitszövéshez való rajz, amelynek jobb alsó sarkában egy félig háttal álló alak felöltött ujjú ruháján látszik négyszögletes gallér⁸ (7. ábra). Az 1490-ből való, ún. Kutenbergi Graduálé néhány ábrázolásán ugyancsak felöltött ujjú ruhákhoz tartozott négyszögletes gallér.⁹ Egy XV—XVI. század fordulójáról származó flandriai falkárpit egyik háttal álló alakjának díszes kabátféljén látható négyszögletes gallér¹⁰ (8. ábra) stb.

⁸ BALOGH, 1966: 456. oldalon a 639. ábra.

⁹ HUSA, 1967: 152. oldalon a 154. és 156. ábrák.

¹⁰ Magyar Művelődéstörténet II. é. n. A 284—285. lapok között lévő kép.

7. ábra

Szerző legkorábban idézett négyzetes gallérábrázolása ezeknél jóval későbből, az 1600-as évekből való,¹¹ DILLICH „Vngarischer Bawr” feliratú metszete (9. ábra). Itt négyzetes gallér látható egy magyar paraszt felöltött ujjú — tehát nem szűrszerűen vállra vetve hordott — ismeretlen szabású, rövid és szűk kabátféléjén. DILLICH azonban nemcsak magyar paraszton mutat négyzetes gallérú kabátot, hanem ilyennek ábrázolja az „Ungarischer Burger” (10. ábra) üresen lógó ujjú, valamint az „Vngarischer Herr” felöltött ujjú kabátféléjét is (11. ábra).

A négyzetes gallér a magyar ruházati anyagban a XVII. században is követhető és akkor ugyancsak nem szűrszerű ruhákon fordul elő. Ilyen látható egy dudás¹² (12. ábra) és egy marhahajtó¹³ (13. ábra) felöltött ujjú kabátféléin.

¹¹ DILLICH, 1600.

¹² SZENDREI, 1905: 129.

¹³ Magyarország története képekben, 1973: 169. oldal 11. ábra.

8. ábra

Egy XVIII. századi — valószínűleg XVII. századi előképről másolt — metszeten (14. ábra), kocsin utazó kereskedők egyikének felöltött ujjú kabátján látható négyszögletes gallér.¹⁴

Európai — XVII. századi — ujjatlan és kerek köpenyeken is gyakori volt a négyszögletes gallér¹⁵ (15. ábra). Erre is van magyar példa¹⁶ (16. ábra).

Négyszögletes gallérú szűr^t azonban eddig csak a XIX. századból ismerünk. Az idézett — szabásban a szűrrel egyező — szmirnai porköpenynek nincsen gallérja. GYÖRFFY Istvánnak egy érdekes adata szintén arra mutat, hogy a négyszögletes gallér nem okvetlenül nagyon régi tartozéka a magyar szűrnek. A XX. századi magyar cifraszűr négyszögletes gallérjáról írva megjegyzi: „Enélkül a szűr nem valódi szűr, hanem csak gubaszűr, juhászsűr, szürkekabát...”¹⁷

¹⁴ A metszet a Történelmi Képcsarnok tulajdona.

¹⁵ FALKE, 1880: 260. old. 192. ábra és BRUHN, — TILKE, 1955: 95. tábla.

¹⁶ SZENDREI, 1905: 81. old. 51. ábra.

9. ábra

10. ábra

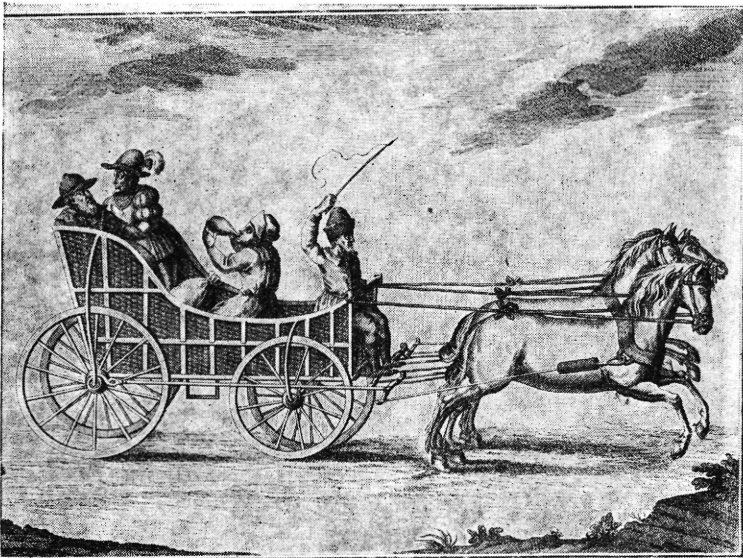
11. ábra

12. ábra

13. ábra

14. ábra

A guba derékszögű, de a szűrétől eltérő szabású és gallértalan, szegényesebb kabátféléje a magyar parasztságnak.¹⁸ A *juhászszűr* kifejezés — mivel a juhászok, pásztorok öltözete általában a parasztságnál is több, régies elemet mutat — a szűr egy régiesebb, gallértalan változatára utalhat. Hódoltságkori, XVI—XVII. századi árszabások, limitációk említenek galléros szűröket. E *galléros szűr* adatokból pedig az következik, hogy nem mindegyik szűr volt galléros, de azt már nem tudjuk meg belőlük, hogy a gallérnak — ha volt — milyen volt a formája. A KRESZ Mária¹⁹ közölte XIX. századi szűrbrázolások azt vegyesen mutatják kerek gallérúnak,²⁰ csuklyásnak,²¹ álló gallérúnak,²² és négyszögletes gallérúnak.²³

Ez a jelenség ismét arra hívja fel a figyelmet, hogy a négyszögletes gallér esetleg nem is olyan nagyon régóta kapcsolódik a magyar szűrhez, illetve, hogy a magyar szűrhez kapcsolódó gallér nem volt mindig négyszögletes.

Az eddig ismert ábrázolások azt mutatják, hogy a négyszögletes gallér a magyarsághoz képest nyugati vidékek felöltött ujjú kabátféléihez, illetve ujjatlan, kerek köpenyeihez-palástjaihoz kapcsolódott a XV. századtól kezdve. A magyar anyagban 1600-tól kezdve vannak négyszögletes gallérbrázolások, mégpedig vagy felöltött ujjú, ismeretlen szabású kabátokon, vagy kerek, ujjatlan köpenyeken. A magyar szűrre csak későn, mai ismereteink szerint az ábrázolásokból következtethetően csak a XIX. század körül kerülhetett.

A fentiek alapján alkotott véleményünk az, hogy a négyszögletes gallér a XV. században az európai reneszánsz divatja volt. Az idők múlásával az európai terület földrajzi és társadalmi szélei felé haladva fokozatosan jutott el egyre alsóbb társadalmi rétegek ruházatába, így a különböző paraszti viseletekbe is.

Így lett része a négyszögletes gallér a matrózok öltözetének, így került a skótok,²⁴ a kasztíliaiak²⁵ (17. ábra), több balkáni, kelet-európai, s mindezekben belül a magyarok és cseremiszek népviseletébe is. Alkalmazása tehát Skóciától és Spanyolországtól Kelet-Európaig és a Balkánig terjed. Ettől a vidéktől keletre mai tudásunk szerint nem fordul elő, s ilyen ábrázolást Szerző sem idéz. Hozzátevé mindezekben kívül még azt, hogy az eddig ismert legrégebb magyar szűrbrázolás XVIII. század végi és annak is kerek gallérja van.²⁶

¹⁷ GYÖRFFY, 1930: 10.

¹⁸ GÁBORJÁN, 1972: 60. old. 27—29. ábrák.

¹⁹ KRESZ, 1956.

²⁰ KRESZ, 1956: 1. tábla: Un forçat hongrois, Un soldat hongrois. Vízfestmény. ALAVOINE: Divers Costumes d'Autriche d'(h)Ongrie et de Valachie. 1793. — 30. tábla: Német vázlatfüzet 1822. Adony, Birisch, Ratz. — 31. tábla. Uo. Adony. Hochzetien.

²¹ KRESZ, 1956: 29. tábla. Wieselburg.

²² KRESZ, 1956: 30a. tábla. Német vázlatfüzet 1822. Adony, Birisch, Ratz.

²³ KRESZ, 1956: 13. tábla: J. HEINBUCHER E. von BIKKESY: A Magyar- és Horvátországi Legnevezetesebb Nemzeti Öltözetek Hazai Gyűjteménye... Bétsben 1816. Egy marhapásztor pakulár kutyával. — Uo.: 21. tábla. Egy Magyar Verbunkos-Dudás stb.

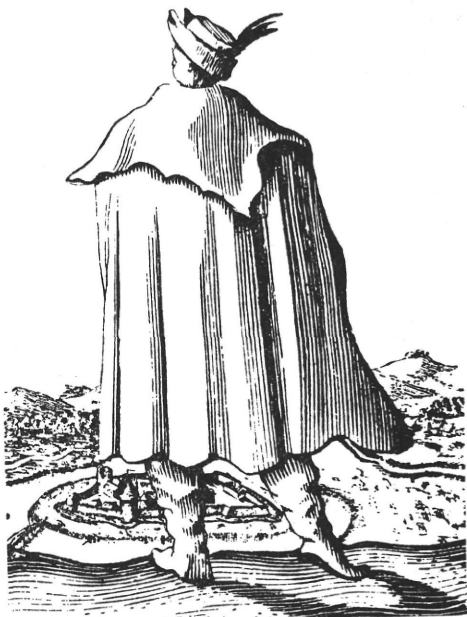
²⁴ HABERLANDT, 1928: 548.

²⁵ OAKES and HAMILTON-HILL, 1970: 96.

²⁶ KRESZ, 1956: 1. tábla.

15. ábra

16. ábra

17. ábra

18. ábra

A négyszögletes gallér elterjedése így nem esik egybe sem a kandys-, sem a kandystól különböző elterjedésének megismert magyar szűr elterjedésével. A magyarsághoz képest nyugati népekre volt jellemző, és nem is szűr típusú ruhákon fordult elő.

A XX. századból vannak olyan kelet-európai adatok, amelyek szerint a négyszögletes gallérból csuklyát is lehet alakítani, ilyeneket Szerző is idéz, például a már említett cseremiszi kabátnál: (16. lap) „Although this collar was only ornamental on the relatively recent examples, it may formerly have been transformable into a hood...” Hasonlóan van ez több balkáni kabátfélénél: (16. lap) „These Balkan coats, both long and short, have... large collars at the back transformable into hoods.” A Turopolje környéki „coha” vagy „kepenek” nevű kabát négyszögletes gallérja (17. lap) „can be transformed into a hood”.

A csuklyává alakítható négyszögletes gallérok recens adatai alapján az 1920-as, 1930-as években néhány szerzőnél felmerült az a gondolat, hogy a csuklyát a négyszögletes gallérból származtassák.²⁷ Így M. TILKE-nél 1925-ben, A. HABERLANDT-nál 1928-ban és GYÖRFFY Istvánnál 1930-ban. Szerző a magyar szűranyagon kívül az ókori kandysnál is kapcsolatot lát a csuklya és az ott ki sem mutatható négyszögletes gallér között, de ezt sem írásbeli, sem ábrázolási anyaggal nem bizonyítja.

A továbbiakban (21. lap) a recens balkáni népviseletek csuklyás vagy négyszögletes gallérú kabátelőfordulásait a magyar szűrűtől függetlennek, a Dunát 679-ben elérő bolgárok hozadékának tartja. Úgy véli, a dunai bolgárok arról a területről jöttek, ahol a négyszögletes gallérú szűrűfélék eredetét (20. lap) — ismételjük, minden bizonyíték nélkül — sejteni véli — és ahonnan — ismét csak Szerző bizonyítatlan véleménye szerint — maga a magyarság is átvette volna. Úgy véli, hogy az ilyen moldovai és balkáni kabátok (20. lap) „... which historically would seem to relate to the Hungarian szűr, but which cannot be explained by it, may be (21. lap) associated with the influence of the Bulgarians... The szűr-like coats and jackets could have appeared with, and been adopted from, the Danube Bulgarians who arrived from those lands where it can be supposed this garment originated and from where the Hungarians also brought the tradition...” Ezzel az erőltetett következtetéssel ellentétben mi kifejezetten közvetlen kapcsolatot látunk a magyar, négyszögletes gallérú és kifelé hajló elej-lapú szűr és kelet-európai, balkáni — hasonló szerkezetű kabátok között. Ismételjük: eddig csak európai, legkorábban XV. századi négyszögletes gallér-ábrázolásokat ismerünk, ilyenek meglétéről sem korábban, sem keletről eddig nem tudunk.

A csuklya kérdését — mivel a szűr négyszögletes gallérját csuklyaszerűen a fejre lehetett borítani, s amelyet ezért Szerző szorosán kapcsolt a négyszögletes gallérhoz — ugyancsak másképpen látjuk. A rendelkezésünkre álló ábrázolások és írásos adatok szerint sokkal korábbi a négyszögletes gallérnál. Elterjedése mind időben, mind térben jóval szélesebb is annál, így szélesebb a magyarság rokonnépeinél is. Már az eurázsiai, ókori népek öltözetében is gyakori. S van olyan szerző, aki kisázsiai és európai előfordulásait a kelta néplemhez köti.²⁸

²⁷ TILKE, 1925: 9., HABERLANDT, 1928: 548. és GYÖRFFY, 1930: 29.

²⁸ EGGER, 1932. In: GERAMB—MAUTNER, 1932: 159.

A császári Rómában a csuklya a szegénység, a rabszolgák kötelező viselete lett.²⁹ Az európai középkorban viselik parasztok, bányászok és — alázatosság jeléül — egyházi öltözeteknek is tartozéka. Mint praktikus ruhadarabot ekkor felső társadalmi osztályok utazó vagy vadászó tagjai is felöltötték. Hogy csak néhány példát említsünk: egy XIII. század első feléből származó angol könyv-illusztráció kőműves és hajós felöltött ujjú ruhái fölött mutat csuklyát.³⁰ Ugyancsak angol és XIII. század közepi az ún. „Rutland Psalter” (18. ábra) című munkában felöltött és szűk ujjú ruha fölött látható, könyökig érő csuklya.³¹ Szép, ugyancsak XIII. századi csuklyaábrázolás látható a chartres-i katedrális ún. királyi kapuján (portail royal), ahol juhait őrző pásztor felöltött ujjú és rövid ruhája fölött van vállig érő csuklya³² (19. ábra) stb.

Magyar anyagban a XIV. század második feléből származó Képes Krónikában³³ nagyszámú csuklyaábrázolás található, mégpedig mind előkelő egyháziak, mind utazó királyok ujjatlan és kerek palástjain vagy felöltött ujjú ruháin. Ezekhez vagy hozzá van varrva a csuklya, vagy külön felöltött, esetleg a vállakat is takaró. Így — többek között — a 114. oldalon „R” iniciáléban „II. (Vak) Béla uralkodói díszben” (20. ábra), a 119. oldalon „III. Konrád német császár és VII. Lajos francia király keresztes hadával átvonul Magyarországon” (21. ábra) — azután a 136. oldalon „C” iniciáléban „Gentilis bíboros Magyarországra érkezik” (22. ábra) című jelenetek egyes alakjain stb.

A XV. század végéről való az ún. Kutenbergi Graduálé egyik ábrázolt jelenetében az egyik alakon négyszögletes gallérú, felöltött ujjú kabátféle van, míg egy vele szemben álló alak ugyancsak felöltött ujjú ruhája fölött látható attól különálló csuklya.³⁴ Ez azt jelenti, hogy a XV. század vége körül is világosan egymástól független, esetenként egymás mellett élő ruházati elemnek tudták a csuklyát és a négyszögletes gallért, és ezért is ábrázolták őket szabásban különböző ruhák fölött vagy különböző ruhák tartozékaként.

Magyar területről a XV. századból is ismerünk csuklyaábrázolásokat. Így KOLOZSVÁRI Tamás „Szent Benedek a barlangban” című, 1427-ből való táblaképének három alakján látható csuklya,³⁵ majd az 1450 körüli „Joachim kesergése” című kép (23. ábra) pásztorain,³⁶ végül az 1476 körüli „Szent Miklós és a szegény nemes három lánya” című kép (24. ábra) szegény nemesén.³⁷ Ezek az ábrázolásokon felöltött ujjú és nem szürszerű ruhák fölött a vállakat is takaró csuklyák láthatók.

Egy XVII. századból való kódexben (Magyar Nemzeti Múzeum) bolyhozott vagy szőrméből készült, felöltött ujjú ruha fölött sima csuklyát visel a hegyi pásztor.³⁸ A XVII.—XVIII. század fordulójáról a zeke nevű, erdélyi kabát fölé

²⁹ GERAMB—MAUTNER, 1932: 155.

³⁰ THIEL, 1968: 86. 163. ábra.

³¹ OAKES and HAMILTON-HILL, 1970: 16. old. 2. ábra.

³² BOUCHER, 1965: 181. old. 325. ábra.

³³ CHRONICON PICTUM — Képes Krónika, 1964: Fac-simile kiadás.

³⁴ HUSA, 1967: 156. ábra.

³⁵ RADOCSAY, 1955: XIII. tábla. Garamszentbenedek — Hronsky Svätý Benedik, főoltár.

³⁶ RADOCSAY, 1955: XXXIX. tábla. Berzenke — Bzinov vagy Radács — Radačov.

³⁷ RADOCSAY, 1955: LXX. tábla. Jánosrét — Lucky pri Kremnici, főoltár.

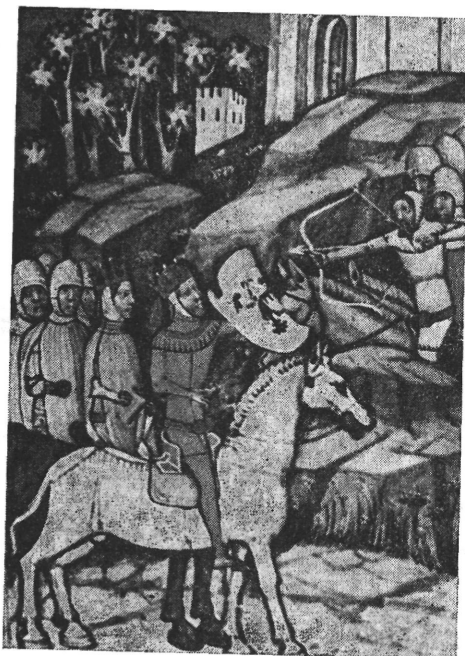
³⁸ SZENDREI, 1905: 104. old. 80. ábra.

19. ábra

20. ábra

21. ábra

22. ábra

23. ábra

24. ábra

25. ábra

viselt csuklyát említ APOR Péter.³⁹ MALONYAY D. szerint is lehetett a székely zeke csuklyás is.⁴⁰ Különálló ruhadarabként sorolja fel a csuklyákat egy 1744 évi erdélyi árszabás.⁴¹ Az erdélyi Mezőség XX. századi *gluga* nevű csuklyájáról TÓKÉS B. írt.⁴²

Az európai ruházatban a középkortól kezdve gyakori az ott már az ókortól kezdve kimutatható csuklya. Az idők folyamán különböző felső ruhatípusokhoz tartozott, s ezeken belül a közép-európai és balkáni, különböző kabátfélékhez, így — többek között — a magyar szűrhez is. Meg kell ismételnünk, hogy csuklyás magyar szűrbrázolást eddig csak a XIX. századtól ismerünk.

Ehhez még azt is hozzá kell tenni, hogy többnyire sem az európai középkori,⁴³ sem a recens népviseleti csuklyák szabása nem egyezik a jóval későbbi eredetű, reneszánsz óta ismert négyszögletes gallérral. Így a szűr négyszögletes gallérjának csuklyaként való alkalmazását másodlagosnak kell tekintenünk.

A recens szűr szabását tárgyalva Szerző úgy véli, hogy a Bihar vidéki szűr négyszögletes gallérja fölé a XIX. század végétől varrott álló gallért az oszmán-törökök hozták volna magyar területre, valószínűleg — írja — már a XVI. században (32. lap). „It is quite possible that the Turcs themselves introduced the fashion to Hungary, probably as early as the 16th century...” A valóban keleti elemnek látszó álló gallér a magyar — de az európai — anyagban is az oszmán-törököknél jóval korábban feltűnik. Hogy csak néhány példát említsünk: ilyen látható az 1217 körüli, ún. kisbényi oszlopfőn ábrázolt, vadászatra induló közrendűek felöltött ujjú és nem szürszerű ruháin⁴⁴ (25. ábra). Álló gallért mutat egy lipótszentmáriai, XIV. század közepéről származó kép⁴⁵ (26. ábra). Világosan álló gallér tartozik felső ruhához a Képes Krónika több jelenetében. Így a 26. oldalon „Örs, a hetedik kapitány” (27. ábra), a 33. oldalon lévő „A” iniciáléban „A magyarok pusztítják Bulgáriát” című képen (28. ábra), — vagy a 36. oldalon „Botond és a görög harcos párviadala” című képen (29. ábra) stb. Álló gallér van egy 1390 körüli, runkelsteini várban lévő falfestmény egyik alakjának felöltött ujjú ruháján⁴⁶ (30. ábra). 1350 körüli a kora a granadai Alhambra egyik képének, amely spanyol királyt ábrázol XIV. századi divatú, álló galléros ruhában.⁴⁷ 1368-ból származik Jan z Opavy illuminált képe, amely Szent Lukácsot ábrázolja ugyancsak álló galléros ruhában⁴⁸ (31. ábra). Egy XIV. századi francia kép fejedelmet ábrázol V. Károly francia király (megh. 1380) udvarában, ruháján jól látható az álló gallér.⁴⁹ A XIV—XV. század fordulójáról származik az ún. Roman de la Rose egyik jelenetét megörökítő ábrázolás, ahol álló gallér látható mindkét alak felöltött és hosszú ujjú felső ruháján⁵⁰ (32.

³⁹ APOR, 1736.

⁴⁰ MALONYAY, II, 1909: 40.

⁴¹ KONCZ, 1895: 194.

⁴² TÓKÉS, 1935: 71. és TÓKÉS, 1938: 196.

⁴³ HOTTENROTH, I. 1898: 29. old. 4—5—6. ábrák és SICHART, I. 1926: 177. ábra.

⁴⁴ Magyarország története képekben. 1973: 46. old. 3. ábra.

⁴⁵ Magyar Művelődéstörténet, II. é. n.: 87.

⁴⁶ NEMES—NAGY, 1900: 37. fekete tábla 3. ábra.

⁴⁷ BRUHN—TILKE, 1955: 59. tábla 5. ábra.

⁴⁸ HUSA, 1967: 157. 134. ábra.

⁴⁹ BRUHN—TILKE, 1955: 44. tábla, 12. ábra.

⁵⁰ BOUCHER, 1965: 196. old. 355. ábra.

26. ábra

27. ábra

28. ábra

29. ábra

30. ábra

31. ábra

ábra). Álló gallér látható az 1410—1430 közötti időből származó, Ralph Nevillet, Vestmoreland hercegét és gyermekeit megörökítő ábrázoláson (33. ábra), a herceg és fiai felöltött és hosszú ujjú ruháin.⁵¹

A XV. században is kimutatható magyar területen az álló gallér, mégpedig olyan felső ruhákon, amelyeket nem lehet az oszmán-törökséggel kapcsolatba hozni. Több XV. századi állógallér-ábrázolás látható RADOCSAY Dénes idézett munkájában. Így a XXXVII. táblán a Kassa-košicei Szent Antal (?) oltár Szent Félix és Auctus alakjain 1440—1450-ből (34. ábra). Álló gallér látható a magyar Mátyás király 1486-ból való ülő szobrán (35. ábra), amely Bautzenben, az Ortenburg vár kaputornyában van elhelyezve.⁵²

A magyar anyagban is tartozhatott az álló gallér ujjatlan, kerek köpenyeghez. Ilyen látható egy 1665-ből származó metszeten, magyar hajdú kerek köpenyén (36. ábra).

Így a XIV. század közepétől európai elterjedésűnek és az oszmán-töröktől függetlennek látszik a keleti eredetű álló gallér.

A Bihar vidéki szűrt a múlt század végén négyszögletes gallérja fölé varrott álló gallér jellemezte.⁵³ Érdekes, hogy a négyszögletes és az álló gallér kombinációjának előzménye ugyancsak kimutatható a magyar anyagban, mégpedig nem szűrféléken, hanem felsőbb társadalmi osztályokhoz tartozó férfiak kabát-féle felső ruháin. Ilyen látható egy 1560-i rézmetszeten (37. ábra), amely magyar

⁵¹ BOUCHER, 1965: 214. old. 411. ábra.

⁵² BALOGH, 1966: 283. old. 40. ábra.

⁵³ GYÓRFFY, 1930: 58.

32. ábra

33. ábra

34. ábra

főurat ábrázol I. Ferdinánd udvarában, Bécsben tartott ünnepélyen,⁵⁴ azután BONFINI „Vngerische Chronica” jának (1581) címképén⁵⁵ (38. ábra), végül Stefano d. BELLA egy XVII. századi metszetén (39. ábra) ábrázolt magyar úr felső ruháján.⁵⁶

Munkája 15. lapján Szerző olyan XVI. századi török kabát-, illetve kaftán-téliékről ír, amelyeknél az ujjak felső részén, esetleg hónaljában egyenes hasíték — a XVII. századtól kezdve kerek nyílás van, amely az alatta viselt ruha ujjainak kidugására szolgált. Bár ez a keleti viselet nem található fel a hódoltságkori török kaftántól különböző magyar szűrön (és így említésének oka sem világos), annyit mégis meg kell jegyeznünk, hogy ez a viseleti elem a XIV. század végi Képes Krónikában már ábrázolt, mégpedig a 32. oldalon a „Különféle nemzetségek bejövetele” (40. ábra) című képen. Így ez a keleties megoldás a XVI. századi törökség hatásánál már jóval korábban felfedezhető magyarországi, keletről jövő népek ruházatában.

Szerző *szűr-kandys* típusúaknak tart néhány XIV. századi, dubrovník—ragusai feljegyzésekben említett és *mantellum*, *clamis*, *soccha*, *plasth*, *gun* és *kabanica* nevű kabátféléket (16. lap és 12. jegyzet a 60. lapon), azonban ezt a tételt sem nyelvészeti, sem ábrázolásbeli adatokkal nem bizonyítja. Ezzel szemben az bizonyos, hogy e szavak közül a *mantellum*,⁵⁷ a *clamis*,⁵⁸ és a *plasth*⁵⁹ a szótárak és más írásos források adatai szerint négyszögletes vagy kerek, de mindig vállra vetett és ujjatlan palástféléket jelentettek, és kerek palástot jelent a mai jugoszláviai népeknél a *kabanica*⁶⁰ elnevezés is. Így semmi sem indokolja, hogy az e szavakkal jelölt ruhadarabokat a középkorban — amikor a szűrről lényegében még semmit sem tudunk — mégis vele hozzuk kapcsolatba.

A magyar szűrre jellemző oldaltoldásról, illetve ujjbetoldási módról, amely derékszőgben is, lefelé szélesedően is — a magyar szűrnél sokkal szélesebb elterjedésben — kapcsolódik keleti jellegű felső ruhákhoz és ingekhez, Szerző így ír: (9. lap) „Since the width of the fabric could not have provided sufficient fullness for the coat, side pieces would have been needed... the sides were very likely made of rectangular pieces.” Majd (29. lap) visszatér erre a kérdésre: „Since this is too narrow to provide sufficient width, rectangular pieces of varying width are added at the sides below the sleeves.” Erről az oldal-, illetve ujj-

⁵⁴ NEMES—NAGY, 1900: 55. fekete tábla 3. ábra.

⁵⁵ BONFINI, Ungarische Chronica. 1581. In: NEMES—NAGY, 1900: 50. fekete tábla 2. ábra.

⁵⁶ SZENDREI, 1905: 84. old. 56. ábra.

⁵⁷ DU CANGE, IV—V. 1954: 236. „MANTELLUM, Mantellus... Pallium id est Mantellum...” — GERAMB—MAUTNER, 1932: 82. „Der Mantel stellt in seiner einfachen ärmellosen Umhangform wohl eine der ältesten Umhüllungen des menschlichen Körpers dar... Der alte „Mantel” hingegen war ein um den Rücken her über die Schulern und Arme gebreitetes eckiges oder rundes (ovales) Stück aus fell oder Wollenzeug, später auch aus feineren Geseben, ein Umhang also, den wir heute als „Umhängekragen”, „Wetterkragen”, „Mantille”, „Radmantel”, „Pellerine” u. dgl. bezeichnen und der als Krönungs- oder geistlicher Vesper-„Mantel” bis heute bekannt geblieben ist.”

⁵⁸ CALEPINUS, 1586: 189. „Chlamys, ydis... VNG. Kurta mente, kurta köntös... Proprie vestis militaris, pallio brevior multo, ac strictior...”

⁵⁹ KNIEZSA, 1955: 376. „palást... pala, pallium, mantel”. (A latin pallium szó a magyarban palástot jelöl.)

35. ábra

36. ábra

37. ábra

38. ábra

39. ábra

betoldási módról, mint a szürre jellemző viseleti elemről magunk 1970-ben⁶¹ így írtunk: „A házi vagy manufakturális szűrposztó szélessége azonban elégtelen az emberi test méreteihez képest. Tehát a posztó keskenységét valahogyan pótolni kellett. Ezt a szűrnél kétoldalt, részarányosan oldották meg, derékszögű, téglalap alakú darabokkal, tehát csak a hónaljtól lefelé és nem bővülően.”

A továbbiakban ezt az ujjbetoldási módot, amely néhány nyugati egyházi ruhán is előfordul, azokon keleti hatásúnak tartja (59. lap). „The set-in sleeves also occur on a few medieval western European ecclesiastical garments, very likely influenced by eastern models.” Erről magunk 1970-ben⁶² a következőképpen írtunk: „Ez az ujjbetoldási mód azonban a magyarságon túlmenően az egész keleti, észak-afrikai, illetve kelet-európai, balkáni anyagban nagyon gyakori, ettől nyugatra pedig hiányozni látszik, bár nagyon kevés középkori dalmatikán előfordul, amelyeknél esetleg feltételezhető keleti hatás.”

Szerző a továbbiakban (21. lap) — és megint csak bizonyíték nélkül — úgy véli, hogy a honfoglalás korában a *proto-szűrt* a magyar uralkodó rétegek ugyanúgy viselték volna, mint az alsóbb rendűek: „Originally the proto-szűr was very likely worn by the dominant Hungarian classes as well as by the more humble tribesman. Among the upper classes, the mantle must have diminished in importance, and even passed entirely out of fashion as their nomadic existence came to end.” Ehhez a megállapításhoz Szerző ismét nem közöl sem ábrázolási, sem írásbeli dokumentációt. A Képes Krónikában, de más középkori munkában sem ismerünk eddig egyetlen szűrábrázolást sem. A magyar parasztság

⁶⁰ Saját gyűjtés.

⁶¹ GÁBORJÁN, 1970: 476.

⁶² GÁBORJÁN, 1970: 477—478.

40. ábra

szűr nevű kabátjáról az eddig ismert legrégebbi — és csak írásos említés — a XVI. század második feléből származik: 1570. „Nicolaus Zywrazo”.⁶³

Hogy mennyire bizonytalanok az egykori szűr szabásáról való ismereteink, arra példának hoznánk fel egy érdekes adatot, a Gyulafehérvárt 1627. okt. 24-én kelt általános árszabást, amelyet a Magyar Nyelvtörténeti Szótárból GYÖRFFY István idéz.⁶⁴ Ez az árszabás legénynek való „Eövedző szűr”-t említ. A ma ismert, XIX—XX. századi, általunk klasszikusnak látott szűr szabása nem övvel való. A XVII. században — a fenti idézet szerint — más formájú, vagy más formájú ruhadarabot is nevezhettek szűrnek.

„A magyar szűr” című fejezetben Szerző megállapítja, hogy a magyar területen használt szűrposztó a középkorban általában szürke volt (21—22. lap). Erre az eredményre magunk TAGÁNYI Károly nyomán 1970-ben már eljutottunk:⁶⁵ „Amit a szűr szóról, illetve az általa jelentett tárgyról a szó első ismert feltűnése óta ma tudunk, arra mutat, hogy egyrészt anyagot, mégpedig szürke posztót jelölt...”

Szerző egy 1619-ből való sárospataki adatot idéz arra nézve, hogy a szürke szűrposztó magyar területen szolgáló ruházatát jellemezte: (22. l.). „In an account book dated from 1619 from the castle of Sárospatak, szűr-mantles were

⁶³ SZAMOTA—ZOLNAY, 1902: 948.

⁶⁴ GYÖRFFY, 1930: 50.

⁶⁵ GÁBORJÁN, 1970: 467, 469—470 és 472—473.

mentioned simply as *szűrs* among payments to swineherds, other herdsmen, fieldhands and gardeners." Erről magunk a magyar alakulás 1552-es éveire vonatkozóan 1970-ben így írtunk:⁶⁶ „A Nadasdiak 1540—1550 közötti számadásainak ‚Distributio pannorum’ című fejezetében az 1552-es évnél szerepel egy ‚grisej’ című alfejezet, amelyből kiderül, hogy ebben az évben a Nadasdiak alkalmazásában álló milyen alsóbb szolga féléknek (béres, pásztor, csődörpásztor, kanász, írődeák, lovasz, kertész, molnár, rudasmester, cigány, rab) osztottak szürke posztót.”

A *szűr* szó kettős jelentésével kapcsolatban Szerző GYÖRFFY István nyomán⁶⁷ így ír a 21. lapon: „The word *szűr*, by which these mantles are called, has a double meaning in Hungarian: it refers to a heavy, fulled, woollen fabric, and to the mantles from this material...” A 22. lapon viszont arról ír, hogy a *szűr* szó a XVI—XVII. század fordulójától a szűranyagot már nem, hanem csak a szürkabátot jelentette: „According to our present knowledge, this change occurred sometime during the late 16th and early 17th centuries. The word *szűr* ceased to be used as an adjective referring to the fabric from which the garment was made, but became the noun describing the coat itself.” Mi ebben a kérdésben GYÖRFFY István véleményét osztjuk: a *szűr* szó szinte napjainkig, a *szűr* nevű kabát életének végéig megtartotta ezt a kettős jelentést.

A kandys szóból alakult magyar köntös szóval kapcsolatban Szerző úgy véli, hogy ez utóbbit a magyarság az időszámításunk V. századának közepe körül vehette át, miután a Fekete- és az Azovi-tenger környékén vándorolt, a szomszédos török vagy iráni törzsektől a proto-*szűr* kabátfélével együtt. Erről a 22—23. lapon így ír: „...köntös... after the Hungarians migrated to the region of the Black Sea and the Sea of Azov in the mid-5th century. There they could have adopted both the word and the proto-*szűr* from neighbouring Turkish or Iranian tribes”. Ezek szerint a köntös szó és a *szűr* ruha kapcsolata az V. század óta tartana. Ebben a hosszú időbeli szakaszban Szerző nem számol a szavak jelentéseltolódásával, pedig ilyen mind történeti, mind néprajzi adatok — ezeken belül a *szűr* szó alakulása is — mutatnak. A történeti források között elsőnek idéznénk a XIV. század végéről való Beszterczei Szószedetet, amelyben a 147. számú *toga* szó magyar megfelelőjének a magyar *kentes*, az 593. számú *Dypolis* (diplois) szó magyar megfelelőjeként a *kenthes* szó áll.⁶⁸ Általános felső ruha és nem szűrszerű jelentést mutat a köntös szónak az ún. Jókai Kódexben (1372—1448) való előfordulása is: „...kewtewset le uete... Es az ver hyrtelen ky buzdoluan meg vereseyte az mondot fraternak arczayat es kezét: es kewntewsett”.⁶⁹ Végül CALEPINUSnál 1586-ban a magyar köntös szónak a palást jelentésű latin *pallium* a megfelelője.⁷⁰ A Magyar Nyelvtörténeti Szótár a következő — igen különféle — ruhákat jelentő szavakat kapcsolja össze a köntös szóval. Így: *aba-köntös*, *alsó-köntös*, *felső-köntös*, *gyapot-köntös*, *gyász-köntös*, *háló-köntös*, *koldus-köntös*, *ködmön-köntös*, *papi-köntös*, *rab-köntös*, *téli-köntös*.⁷¹

⁶⁶ GÁBORJÁN, 1970: 471.

⁶⁷ GYÖRFFY, 1930: 12.

⁶⁸ FINÁLY, 1897: 17. és 37.

⁶⁹ Magyar történeti etimológiai szótár, II. 1970: 610.

⁷⁰ CALEPINUS, 1586: 189.

⁷¹ SZARVAS—SIMONYI, 1891: 399.

Ezekből az adatokból az eredetileg nyilván egyetlen ruhafélét jelentő köntös szónak többszörös jelentéseltolódása látszik, sőt tulajdonképpen általános felső ruha jelentése bontakozik ki. A kandys szó variánsai — mint Szerző is írja — valóban egész Kelet-Európában megvannak, de ott már nem egyetlen, hanem különféle keleti jellegű, kabátszerű felső ruhákat jelentenek.

Összefoglalásképpen ismételjük: Szerző a magyar szűr — amelynek kétségkívül keleti eredetű szabását csak XIX—XX. századi darabokról ismerjük — minden elemével együtt olyan egységnek tartja, amely ezeket az elemeket nemcsak évszázadok, hanem évezredek folyamán is lényegében változatlanul megőrizte. Holott ilyen fajta kontinuitás sem az anyagi, sem a szellemi kultúra, de a nyelv területéről sem ismert.

A XIX. századi magyar szűrök keleti szabásáról nem tudjuk, hogy az a megelőző századokban milyen ruhaféléken lappangott. Esetleg földrajzi és társadalmi perifériákon. A XIX. században a legalsó társadalmi réteg — a parasztság — ruhatárához tartozott. Itt lent ötvöződhetett össze az eurázsiai — de a magyarsághoz feltételezhetően a középkori Nyugatról került — csuklyával, az európai reneszánsz eredetű négyszögletes gallérral és a magyar anyagban eddigi ismereteink szerint a XIX. századig nem ábrázolt, keleti, kifelé hajló elejlapokkal.

Mint a Szerző által bemutatott anyaggal kapcsolatban is kiderült: a történeti alakulás folyamán az egyes ruhadarabok szabáselemei különböző módokon ötvöződhettek össze, ruhadarabról ruhadarabra fluktuálhattak, és így az egyes ruhadarabok egyes elemei, egyes részletei inkább mutatnak kontinuitást, mint a több elemből álló együttesek, egész ruhadarabok.

GÁBORJÁN ALICE

- APOR P., 1736: *Metamorphosis Transylvaniae*. Budapest 1927.
- BALOGH J., 1966: *A művészet Mátyás király udvarában*. Budapest.
- BIKKESSY-HEINBUCHER, E. v., 1816: *A Magyar- és Horvátországi Legnevezetesebb Nemzeti Öltözetek Hazai Gyűjteménye ... Bétsben*.
- BOUCHER, Fr., 1965: *Histoire du costume en occident de l'antiquité à nos jours*. Paris.
- BRUHN, W., TILKE, M., 1955: *Kostümgeschichte in Bildern*. Tübingen.
- CALEPINUS, 1586: *A. CALEPINI DICTIONARIUM DECEM LINGVARVM. LVGDVNI*.
- DILLICH, W., 1600: *Vngarische Chronica*. Cassel.
- DU CANGE, 1954: *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. (Unveränderter Neudruck der Ausgabe von 1883—1887). Graz.
- EGGER, R., 1932: *Genius cucullatus*. In: Wiener Prähistorische Zeitschrift. 19. kötet. Festschrift für Rudolf Much. Wien.
- FALKE, J. v., 1880: *Costümgeschichte der Culturvölker*. Stuttgart.
- FINÁLY H., 1897: *A Besztercei Szószedet*. In: Értékezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből. XVI. kötet. Budapest.
- GÁBORJÁN A., 1970: *Adatok a szűr kialakulásához*. Ethnographia LXXXI.
- GÁBORJÁN A., 1972: *Három magyar népi posztóruha*. Néprajzi Értesítő LIV.
- GÁBORJÁN A., 1974: GERVERS—MOLNÁR, V., *The Hungarian Szűr. An Archaic Mantle of Eurasian Origin*. Ism. Ethnographia LXXXV.
- GERAMB, V.—MAUTNER, K., 1932: *Steirisches Trachtenbuch*. Graz.
- GERVERS-MOLNÁR, V., 1973: *The Hungarian Szűr. An Archaic Mantle of Eurasian Origin. History, Technology and Art Monograph*. 1. The Royal Ontario Museum. Toronto, Canada.
- GYÖRFFY I., 1930: *Magyar népi ruhahímzések I. A cifraszűr*. Budapest.
- HABERLANDT, A., 1928: *Die volkstümliche Kultur Europas in ihrer geschichtlichen Entwicklung*. In: HABERLANDT, M. und HABERLANDT A., *Die Völker Europas*. Stuttgart.
- HAMILTON-HILL, M.—OAKES, A., 1970: *Rural Costume*. London — New York.
- HOTTENROTH, Fr., 1898: *Deutsche Volkstrachten*. Frankfurt am Main.
- HUSA, V., 1967: *Homo Faber*. Praha.
- KNIEZSA I., 1955: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. I. köt. 1. rész. Budapest.
- KONCZ J., 1895: *Az 1744. évi erdélyi árszabás*. In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. Budapest.
- KRESZ M., 1956: *Magyar parasztviselet 1820—1867*. Budapest.
- Magyar művelődéstörténet*, II. é. n.: *Magyar renaissance*. Budapest.
- Magyarország története képekben*. 2. kiad., 1973. Budapest.
- Magyar történeti etimológiai szótár*. 1970. Budapest.
- MALONYAY D., 1907—1922: *A magyar nép művészete*. I—V. Budapest.
- MAUTNER, K.—GERAMB, V., 1932: *Steirisches Trachtenbuch*. Graz.
- NAGY G.—NEMES M., 1900: *A magyar viseletek története*. Budapest.
- NEMES M.—NAGY G., 1900: *A magyar viseletek története*. Budapest.
- OAKES, A. and HAMILTON-HILL, M., 1970: *Rural Costume*. London — New York.
- RADÓCSAY D., 1955: *A középkori Magyarország táblaképei*. Budapest.
- RUDENKO, S. I., 1968: *Drevneisje v mire hudozsjesztvennie kovri i tkany*. Moszkva.
- SICHART, E. v., 1926: *Praktische Kostümkunde*. München.
- SIMONYI Zs.—SZARVAS G., 1891: *Magyar Nyelvtörténeti Szótár II*. Budapest.
- SZAMOTA I.—ZOLNAY Gy., 1902: *Magyar Oklevél Szótár*. Budapest.
- SZARVAS G.—SIMONYI Zs., 1891: *Magyar Nyelvtörténeti Szótár II*. Budapest.
- SZENDREI J., 1905: *A magyar viselet történeti fejlődése*. Budapest.
- ZOLNAY Gy.—SZAMOTA I., 1902: *Magyar Oklevél Szótár*. Budapest.

ABRAJEGYZÉK

1. ábra. A méd kandys kétféle szabásának rekonstrukciója. Veronika GERVERS-MOLNÁR: *The Hungarian Szűr an Archaic Mantle of eurasian Origin*. Toronto 1973. Fig. 22.
2. ábra. Türkmén kabát. Turkesztán, késő 19., korai 20. század. V. GERVERS-MOLNÁR i. m. Fig. 32.
3. ábra. Türkmén kabát (kurti). Turkesztán, 19. század. V. GERVERS-MOLNÁR i. m. Fig. 34.
4. ábra. Kásmir kabát a 19. század első feléből. V. GERVERS-MOLNÁR i. m. Fig. 36.
5. ábra. Szmirnai porköpeny, Kis-Ázsia. M. TILKE: *Le costume en orient*. Berlin 1922. 43. tábla.
6. ábra. Cseremiszi női kabát a 19. századból. M. TILKE: *Osteuropäische Volks-trachten*. Berlin 1925. 74. tábla.
7. ábra. Harc Trója falai előtt. Francia rajz kárpitszövéshez a 15. század második feléből. BALOGH J.: *A művészet Mátyás király udvarában*. Budapest 1966. II. köt. 456. 639. ábra.
8. ábra. Flandriai falkárpit a 15–16. század fordulójáról. (Magyar Nemzeti Múzeum, egykor a lőcsei Szent Jakab egyház tulajdona.) *Magyar Művelődéstörténet II*. Magyar renaissance. Budapest é. n. A 284–285 lapok között lévő kép.
9. ábra. „Vngarischer Bawr”. W. DILLICH: *Vngarische Chronica*. Cassel 1600.
10. ábra. „Vngarischer Bürger”. W. DILLICH i. m. 29.
11. ábra. „Vngarischer Herr”. W. DILLICH i. m. 23.
12. ábra. Dudás a 17. századból, Devecser látképeről. B. v. BIRKENSTEIN: *Ertz Herzogliche Handgriffe des Zirkels und Linials... 1686*. In: SZENDREI J.: *A magyar viselet történeti fejlődése*. Budapest 1905. 129. 99. ábra.
13. ábra. Marhahajtók. *Magyarország története képekben*. Budapest 1973 2. kiadás. 169. 11. ábra.
14. ábra. Pozsonyi kereskedők kocsiton. Magyar Történelmi Képcsarnok.
15. ábra. Jelenet a Weiskunigból, 1515-ből. J. v. FALKE: *Costümgeschichte der Culturvölker*. Stuttgart 1880. 260. 192. ábra.
16. ábra. Hajdú a 17. század elejéről. SZENDREI J., i. m. 81. 51. ábra.
17. ábra. Piacra menő kasztíliai paraszt 1529-ben. A. OAKES and M. HAMILTON HILL: *Rural Costume*. London New York 1970. 36. 174. ábra.
18. ábra. Csuklyás angol alak a 13. század közepéből való „Rutland Psalter”-ből. A. OAKES and M. HAMILTON HILL i. m. 16. 2. ábra.
19. ábra. Pásztorok 1150 körül. Dombormű a Chartres-i katedrális ún. királyi kapuján. Fr. BOUCHER: *Histoire du costume*. Paris 1965. 181. 325. ábra.
20. ábra. „R” iniciáléban II. (Vak) Béla uralkodói díszben. *Képes Krónika — Chronicon Pictum*. 14. század második fele. Fac-simile kiadás Budapest. 1964.
21. ábra. III. Konrád német császár és VII. Lajos francia király keresztes hadával átvonul Magyarországon. *Képes Krónika* 119.
22. ábra. „C” iniciáléban Gentilis bíboros Magyarországra érkezik. *Képes Krónika* 136.
23. ábra. Joachim kesergése. Részlet az 1450 körüli Berzenke-Bzinov vagy Radács-Radačov-i táblaképből. RADOCSAY D.: *A középkori Magyarország táblaképei*. Budapest 1955. XXXIX. tábla.
24. ábra. Szent Miklós és a szegény nemes három lánya. Jánosrét — Lucky pri Kremnici főoltár, 1476 körül. RADOCSAY D., i. m. LXX. tábla.
25. ábra. Vadászatra induló közrendűek. Oszlopfő a kisbényi templomban 1217 körül. *Magyarország története képekben*. 2. kiadás. Budapest 1973. 46. 3. ábra.
26. ábra. Főúr és familiárisai. Részlet az egykori liptószentmártoni főoltárról, a 14. század közepéről. (Szépművészeti Múzeum.) *Magyar művelődéstörténet*. II. Magyar renaissance. Budapest é. n. 87.
27. ábra. „S” iniciáléban Örs a hetedik kapitány. *Képes Krónika* 26.
28. ábra. „A” iniciáléban A magyarok pusztítják Bulgáriát. *Képes Krónika* 33.1.
29. ábra. Botond és a görög harcos párviadala Konstantinápoly kapuja előtt. *Képes Krónika* 36.

30. *ábra.* Mária magyar király labdázó társaságban. A runkelsteini vár 1390-iki falfestményei után. NEMES M.—NAGY G.: *A magyar viseletek története.* Budapest 1900. 37. fekete tábla 3. ábra.

31. *ábra.* Szent Lukács egy 1386-ban illuminált evangéliumban. V. HUSA: *Homo Faber.* Praha 1961. 157.

32. *ábra.* Jelenet a 14. század végi—15. század eleji ún. „Roman de la Rose”-ből. Fr. BOUCHER i. m. 196. 355. ábra.

33. *ábra.* Ralph de Neville, Vestmoreland hercege és gyermekei. 1410—1430 körül. Fr. BOUCHER i. m. 214. 411. ábra.

34. *ábra.* Szent Félix és Auctus. Kassa-Košice. Szent Antal (?) oltár 1440—1450 körül. RADOCSAY D., i. m. XXXVII. tábla.

35. *ábra.* Mátyás király ülőszobra 1486-ból. Részlet a bautzeni Ortenburg vár kaputornyából. BALOGH J., i. m. II. 283. 408. ábra.

36. *ábra.* Hajdú a 17. század elejéről, 1665-ből. SZENDREI J., i. m. 79. 48. ábra.

37. *ábra.* Magyar főúr I. Ferdinánd udvarában Bécsben tartott ünnepélyen. Rézmetszet 1560-ból. NEMES M.—NAGY G. i. m. 55. fekete tábla 3. ábra.

38. *ábra.* BONFINI „Vngerische Chronica...” 1581 Frankfurt a. Main. Alak a címképről. In: NEMES M.—NAGY G. i. m. 50. fekete tábla 2. ábra.

39. *ábra.* Magyar urak a 17. századból. St. BELLA metszete után. In: SZENDREI J. i. m. 84. 56. ábra.

40. *ábra.* Különféle nemzetségek bejövetele *Képes Krónika* 32.

Zur Frage der Entstehung des ungarischen Szürs

Die Arbeit von Frau Veronika GERVERS-MOLNÁR, intituert: „The Hungarian Szür. An Archaic Mantle of Eurasian Origin“, ihr Inhalt, ihre Tugenden hat Verfasserin schon früher rezensiert.¹ Jetzt würde sie nur diese Feststellungen besprechen, von welchen sie eine andere Meinung hat.

Frau GERVERS-MOLNÁR hat die Charakteristiken des ungarischen Szürs aufgrund der Arbeit des ungarischen Gelehrten, István GYÖRFFY folgendermassen bestimmt (S. 3.): Der Szür ist ein mantelartiges Oberkleid, dessen Vorder- und Hinterteil von einer einzigen Stoffbahn besteht. Der Szür ist vorne vertikal aufgeschnitten und hat — sich nach Aussen wendende, umgeschlagene Vorderplatten. Da die einzige Stoffbahn zu schmal für den menschlichen Körper wäre, hat der Szür unter den Armen rechtwinklige Seitenzusätze, über welchen die Ärmel charakteristisch eingesetzt sind (Abb. 1. A.). Hinten hat der Szür einen grossen, viereckigen Kragen, den man als Kapuze über den Kopf breiten kann.—Den Schnitt des Szürs kennen wir nur von Stücken aus dem 19—20 Jahrhundert, da wir aus früheren Zeiten keinen Szür besitzen.

Die Urform des ungarischen Szürs — meint Frau GERVERS-MOLNÁR — soll bereits der *Kandys* genannte Mantel der Meder aus dem 5. Jh. unserer Zeitrechnung sein. Sie zeigt auf der 22. Abbildung ihres Werkes zwei Schnittrekonstruktionen, die sie für diesen ehemaligen *Kandys* vermutet (Abb. 1.).

Schnitt „A“ ist mit dem Schnitt des ungarischen Szürs vom 19—20 Jh. identisch. Diesen Schnitt haben auch manche Mäntel und Hemden aus Osteuropa und dem Balkan. Doch ist dieser Schnitt auf den von Frau GERVERS-MOLNÁR zitierten *Kandys*—Mäntel n (V. GERVERS-MOLNÁR Abb. 1—30) nicht zu erkennen. Die Charakteristik des Schnittes „B“ ist eine senkrecht laufende Naht in der Mitte des Rückens, was Frau GERVERS-MOLNÁR in den 10, 26 und 30. Abbildungen ihres Werkes zeigt. Diese Naht kommt aber auf den ungarischen Szürs nicht vor.

Frau GERVERS-MOLNÁR stellt fest, dass Szür-ähnliche Mäntel von Osteuropa bis West- und Westmittel-Asien auf dem selben Gebiet heute auffindbar sind, wie der einstige *Kandys*, dessen Schnitt Frau GERVERS-MOLNÁR Szürähnlich vermutet. Als Beweis ihrer Meinung zeigt sie rezente turkestaner — *Tsapan* und *Chalet* genannte — Mäntel, die *Tsoga* der Pendjab Gegend (Abb. 2—4) und die *Kurti* genannten, türkmenischen Frauenmäntel. Doch im Gegenteil zum Szür — haben diese sich nach unten verbreitende Keile, haben die Ärmel dem Szür unähnlich eingesetzt, sind vorne asymmetrisch und haben Achselzwickel, die am Szür fehlen. Also können sie nicht als Szür-ähnliche Kleidungsstücke betrachtet werden.

Einen Staubmantel aus Smyrna (Abb. 5.) den M. TLKE⁶ veröffentlicht hat — meint Frau GERVERS-MOLNÁR mit den obenerwähnten Mänteln identisch zu sein. Doch ist der Smyrna-Mantel mit seinen rechteckigen Schnittlinien und seinem rechtwinkligen Seitenzusatz nicht mit dem *Tsapan*, *Chalet* und *Kurti*, — sondern eben mit dem ungarischem Szür identisch.

Der charakteristische rechtwinklige Schnitt und Seitenzusatz — in Folge dessen das Einsetzen der Ärmel des ungarischen Szürs — ist im rezenten Volkstrachtmaterial in Klein-Asien, in Osteuropa und im Balkan verbreitet. Einen Szür-ähnlichen Schnitt, doch mit sich nach unten verbreitende Seitenzusätze haben rezente östliche Kleider von Nord-Afrika durch Klein-Asien und dem Kaukasus bis Westturkestan.

Nach der Meinung von Frau GERVERS-MOLNÁR sollte ein heutiger Frauenmantel der Tscheremissen⁷ (Abb. 6.) aufgrund seines viereckigen Kragens mit dem einstigen *Kandys* und mit dem heutigen ungarischen Szür identisch sein. Doch ist dieser Tscheremissenmantel in seinen Schnitteinheiten nicht dem Szür ähnlich. Seine Seiten verbreiten sich nach unten, seine Ärmel verjüngen sich gegen die Hand und dieser Mantel hat keine Szür-ähnliche Seitenzusätze. Ausserdem hat er Achselzwickel, die bei dem Szür fehlen, und seine Ärmellöcher sind nach westlicher Mode rund.

Frau GERVERS-MOLNÁR folgert aufgrund dieses rezenten Tscheremissenmantels, dass es einen *Kandys* mit viereckigem Kragen gegeben hätte, und diesen viereckigen Kragen hätte der ungarische Szür zwischen dem 5-ten und 9-ten Jh. unserer Zeitrechnung übernommen, also bevor das Landnehmende Ungerntum in den Karpathenbecken gelangt wäre.

Doch präsentiert Frau GERVERS-MOLNÁR keine Kandys-Abbildungen mit viereckigem Kragen. Laut Verfasserins Meinung ist der viereckige Kragen ein viel späteres und europäisches Modeelement, das sich nicht früher als das 15. Jh. zeigt, und zwar oder als Bestandteil von Mänteln mit Ärmeln, oder an ärmellosen Radmänteln (Abb. 7—8). Die früheste Abbildung des ungarischen viereckigen Kragens stammt von 1600⁴¹ (Abb. 9.). Auch in den nächsten Jahrhunderten finden wir den viereckigen Kragen auf europäischen und ungarischen Mänteln mit Ärmeln, oder auf ärmellosen Radmänteln (Abb. 10—16). Szürs mit viereckigen Kragen kennen wir nur vom 19. Jh. angefangen, und es ist gar nicht bestimmt, ob der Szür vor dem 19. Jh. diesen viereckigen Kragen schon gehabt hätte.

Verfasserin meint also, dass der viereckige Kragen ein Modeelement der europäischen Renaissance sei. Mit der Zeit drang er von diesem Zentrum nach den geographischen und gesellschaftlichen Rändern des europäischen Kulturgebietes, zu den unteren Ständen, zu dem Bauerntum. So gelangte er in die Kleidung der Schotten,²⁴ der kastilianischen Bauern²⁵ (Abb. 17.), der balkanischen und osteuropäischen Bauern, und binnen diesen in die Volkstracht der Ungarn und der Tscheremissen. So reicht seine Anwendung von Schottland und Spanien bis Osteuropa und dem Balkan. Östlich von diesem Gebiet gehört der viereckige Kragen laut unseren heutigen Kenntnissen nicht zu den Trachten der dort lebenden Völker. Es muss noch erwähnt werden, dass die älteste Abbildung des ungarischen Szürs vom Ende des 18-ten Jh. stammt und einen runden Kragen zeigt.²⁶

So koinzidiert das Verbreitungsgebiet des viereckigen Kragens weder mit dem des ehemaligen Kandys, noch mit der heutigen Verbreitung des ungarischen Szürs.

Den viereckigen Kragen konnte und pflegte man auch manchmal als Kapuze über den Kopf zu schlagen. Frau GERVERS-MOLNÁR sieht darum einen engen Zusammenhang zwischen Kapuze und viereckigem Kragen. Verfasserins Meinung ist auch in dieser Hinsicht verschieden. Die Kapuze, die Gugel ist ein viel älteres Kleidungsstück als der viereckige Kragen. Ihre Verbreitung ist zeitlich und geographisch viel weiter als die des viereckigen Kragens. Sie ist oft sichtbar als Element der Kleidung der eurasiatischen antiken Völker. Es gibt Autoren, die die kleinasiatische und europäische Erscheinung der Gugel zu den Kelten binden.²⁸

Im antiken Rom war die Gugel Teil der Tracht der Armen und obligatorisch bei den Sklaven.²⁹ Im europäischen Mittelalter trugen die Gugel Bauern, Hirte, Bergleute (Abb. 18—19), — als Zeichen der Demut gehörte sie auch zur Kleidung mancher geistlichen Orden. Als praktisches Kleidungsstück wurde sie von reisenden oder jagenden Herren auch verwendet.

Die aus der zweiten Hälfte des 14. Jh. stammende ungarische Bilderchronik zeigt die Gugel oft als Bestandteil der Kleidung von vornehmen Geistlichen oder reisenden Königen, und zwar als Bestandteil von nicht szürähnlichen ärmeligen Kleidern oder ärmellosen Radmänteln (Abb. 20—22). Ähnliche ungarische Gugelabbildungen haben wir auch vom 15. Jh. (Abb. 23—24). Wann die Gugel zum ungarischen Bauerntum gelangte, und ob vom Osten oder vom Westen — ist heute noch eine ungelöste Frage.

Ober dem viereckigen Kragen des aus dem ungarischen — Bihar-er Szürs nähte man Ende des 19-ten Jh. einen kleinen Stehkragen. Frau GERVERS-MONLNÁR meint (Seite 32), dass die Osmano-Türken diesen Stehkragen im 16. Jh. nach Ungarn gebracht hätten. Doch ist dieses östliche Kleidungsstück schon viel früher als die Zeit der Osmano-Türken auf ungarischen (Abb. 25—30 und 34—36) und auch auf europäischen (Abb. 31—33) Kleider zu sehen. Es ist eben interessant, dass diese Kombination des viereckigen und stehenden Kragens in Ungarn schon im 16—17. Jh. bekannt war (Abb. 37—39).

In ihrer Arbeit erwähnt Frau GERVERS-MOLNÁR solche Mäntel oder Kaftans, die am oberen Teil der Ärmel eine grade und senkrechte — vom 17. Jh. eine runde Öffnung hatten, durch die die Arme hinausgestreckt werden konnten. Auch von dieser Öffnung meint Frau GERVERS-MOLNÁR, dass sie Einfluss der Osmano-Türken aus dem 16. Jh. in der ungarischen Kleidung sein soll. Zwar ist dieses Kleidungsstück am ungarischen Szür nicht vorhanden — und so ist der Grund ihrer Erwähnung nicht klar — muss es doch festgestellt werden, dass solche Ärmelöffnung in der ungarischen Bilderchronik schon in der zweiten Hälfte des 14. Jh. abgebildet ist, und zwar auf dessen Seite 32, die den Einzug der verschiedenen östlichen Nationen auf ungarischem Boden zeigt (Abb. 40). So ist auch dieses östliche Kleidungsstück

auf ungarischem Boden viel früher als die Zeit der Osmano-Türken-Herrschaft (im 16—17. Jh.) aufzufinden.

Laut Meinung von Frau GERVERS-MOLNÁR haben in der Zeit der Landnahme die ungarische Herren den Proto-Szűr eben so getragen, wie die untere Stände. Doch illustriert sie diese Behauptung gar nicht. Es muss erwähnt werden, dass weder in der ungarischen Bilderchronik, noch in anderen ungarischen mittelalterlichen Werken bis heute keine Szűrabbildung bekannt ist. In dem schriftlichen Material wird der ungarische Szűr als Kleidungsstück nicht früher als in 1570 erwähnt.⁶³

Summierend fassen wir nochmals zusammen: Frau GERVERS-MOLNÁR betrachtet den ungarischen Szűr-Mantel — dessen östlicher Schnitt nur von Stücken der Bauernkleidung des 19—20. Jh. bekannt ist — als eine Einheit, dessen einzelne Elemente nicht nur durch Jahrhunderte, sondern auch durch Jahrtausende essentiell ungeändert geblieben sein sollen. Doch ist eine solche Kontinuität weder im Bereich der materiellen — noch der geistigen Kultur, — aber auch im Gebiet der Sprache nicht bekannt.

Den östlichen Schnitt des Szürs kennen wir im ungarischen Volkstrachtenmaterial nur angefangen vom 19. Jh., da frühere Szürs — wie wir schon erwähnten — nicht aufbewahrt geblieben sind. Über die Anwesenheit dieses Schnittes in der alten ungarischen Kleidung der vorigen Jahrhunderte — wissen wir heute noch nichts Bestimmtes, wir vermuten nur, dass er irgendwo — vielleicht an Unterkleidern, oder an Kleidern der Armen — existiert hat. Im 19. Jh. gehört dieser Schnitt zur osteuropäischen und Balkanischen Bauernkleidung, zu Hemden und zu dem ungarischen Szűr. Wir können vermuten, dass der Szűr auf dieser Stufe seiner heute noch unbekanntesten Entwicklung in Berührung mit der antiken Gugel und mit dem viereckigen Kragen der Renaissance kam.

Die Wirklichkeit ist — meint Verfasserin, — dass während der Geschichte der Trachtenentwicklung die einzelne Elemente der Kleidung sich vielfach zwischen sich kombinieren konnten, von Kleidungsstück zu Kleidungsstück fluktuierten. So kann von der Kontinuität einzelner trachtlichen Elemente viel eher gesprochen werden, als von der von mehreren Elementen bestehenden Kleidungsstücken, bzw. Kleidungsensembles.

A gazdálkodási specializáció és a termelőerők fejlődése a magyar őstörténet folyamán

Tisztában vagyunk azzal, hogy az itt vázolt gondolatmenet inkább problémákat vet fel, mintsem megfellebbezhetetlen igazságokat. E kérdéseket azonban kikényszeríti az eurázsiai térség múltjára vonatkozó mind gazdagabb tudományos irodalom. A régészet, az embertan, a nyelvészet, a növényföldrajz, a klímátörténet és az etnográfia legújabb vizsgálatai önként adódóan terelik figyelmünket nyelvünk és népünk múltjának olyan ősi korszakai felé, amelyeknek a megközelítésére egy-két emberöltővel ezelőtt még nemigen gondolhattunk.

Mint ismeretes, a régészeti kutatásokkal feltárt kultúránk etnikai meghatározásának kétségtelenül bonyolult kérdése napjainkban mindinkább előtérbe kerül. Figyelemre méltó kísérletek történtek nemcsak egyes népeknek, hanem még az egykori indoeurópai, uráli, kaukázusi, paleoázsiai nyelvcsaládoknak is az archeológiai műveltségekhez való kötésére.¹ Sőt, még e nyelvcsaládok neolitikumi — vagy talán mezolitikumi — kialakulását megelőző, úgynevezett *nosztratikus* közös nyelvállapot rekonstruálását is megkísérelték, bár az erre vonatkozó feltevések a paleolitikum egyelőre homályos korszakához vezettek.² Azzal viszont általában mindenki egyetért, hogy minden jelentősebb régészeti műveltségcsoport kialakulása, fejlődése és földrajzi elterjedése hosszú időt vett igénybe és meghatározott területen ment végbe. Következésképpen törvényszerű, hogy a hosszan tartó együttélés hatására a vizsgált népesség anyagi kultúrájára fényt vető régészeti leletekben, mégpedig ezeknek főleg a gazdálkodási módtól független hagyományos összetevőiben — például díszítőművészetében — közös vonások alakuljanak ki. Ezek voltaképpen az adott közösségnek a többitől elkülönítő sajátosságait, vagyis etnikai jellemzőit adják.³ Éppen ezért egyáltalán nem véletlen, hogy több kutató, így Ch. S. CHARD, V. N. CSERNYECOV, J. V. CSESZNOV, A. P. OKLADNYIKOV és mások főleg az észak-eurázsiai neolitikumban kimutatható nagy kiterjedésű *azonális* régészeti körzeteket etno-kulturális areáknak nevezik. Hordozóit etnikai közösségként értelmezik, nem a szó mai értelmében, hanem egy nagyobb etnolingvisztikai egységet, egész nyelvcsaládot érve rajtuk.⁴

¹ TRETYAKOV, 1965: 35—70; CSERNYECOV, 1968: 112—119; 1970: 40—42.

² DOLGOPOLSZKIJ, 1964: 53—63; ILJICS—SZVITICS, 1968: 407—426.

³ CSERNYECOV, 1968: 114.

⁴ OKLADNYIKOV, 1970: 172—194; CSESZNOV, 1970: 15—26; CSERNYECOV, 1970: 42—45; CHARD, 1961: 181—185.

I. Ökológiai alkalmazkodás és gazdasági specializáció viszonya.

Kétségtől megfosztva figyelemre méltó körülménynek látszik a finnugor őshaza meghatározása szempontjából is, hogy Eurázsia északi részének csiszolt kőkori műveltségei fontos hegy- és vízrajzi határok közt találhatóak meg, azaz különböző fizikai, földrajzi nagytájakhoz kötődnek.⁵ A régészeti anyag elterjedése a neolitikumban tehát nem esik egybe az ökológiai övezetekkel, amint ez máskülönben várható lenne. A kutatók szerint ilyen szempontból különösképpen az észak—déli fekvésű vízválasztó rendszereknek van nagy jelentősége. Általában ezek alkotják a neolitikus kultúrák nyugat—keleti határait, ha nem is abszolút értelemben, de tendenciájukban szembeálló módon.⁶ Mint ismeretes, a *földrajzi nagytáj*, mely meghatározott flórával rendelkező azonális morfogeológiai egység, meridionális irányban több, egymást követő növényzeti övezetet zár magába.⁷ Így például a nyugat-szibériai alföldön, amelyet keleten a Jenyiszej folyó, nyugaton pedig az Urál-hegység zár le — ahová a szovjet régészeti kutatás legközelebbi nyelvokonaink, az obi-ugorok etnogenezisét helyezi —, egyaránt megtalálható a tundra, erdőstundra, tajga, ligetes sztyeppe és a sztyeppe zónája.⁸ Ezek az északról dél felé haladó, egymásután következő növényzeti-klimatikai övezetek, amelyeknek kialakulása a maitól ugyan némileg eltérő határral, hozzávetőleg az i. e. VII. évezredre (a mezolitikumra) tehető, több fizikai földrajzi tájat szelnek át a kontinens egész hosszában.⁹ Az újkőkori kultúrákat ezekre a zónákra vetítve az a váratlan kép bontakozik ki, hogy a régészeti műveltségek a földrajzi övezeteket azonálisan metszik.

Ezzel az érdekes jelenséggel kapcsolatban jegyzi meg Ch. S. CHARD, hogy a csiszolt kőkorszakban a természeti környezet hagyományos kettőssége, például a sztyeppe és az erdő nem volt nagy jelentőségű. A neolitikus kultúrák ugyanis átvágják ezeket az övezeteket, azaz különböző természeti feltételeket találunk viszonylag homogén kulturális egységeken belül. Szerinte csak később, az állattartás elterjedésével jöttek létre az ökológiai övezetek szerint elkülönülő kultúrák.¹⁰ Mi lehet ennek a különös jelenségnek az oka?

A földrajzi övezetektől független, egységes jellegű neolitikus műveltségek létrejötte részben alighanem azzal magyarázható, hogy a halász-vadász, letelepült zsákmányoló gazdálkodásra jellemző, lényegében differenciálatlan ökológiai alkalmazkodás nem tette szükségessé az életmód specializálódását. Az újkőkori

⁵ CSESZNOV, 1970: 20—25.

⁶ CSESZNOV, 1970: 25.

⁷ CSESZNOV, 1970: 20.

⁸ CSERNYECOV, 1968: 112—115.

⁹ OKLADNYIKOV, 1968: 76, 96.

¹⁰ CHARD, 1961: 181—185.

társadalmi-gazdasági fejlődésnek ezen az alacsony fokán — a későbbiekől eltérően — még nem alakulhattak ki a klimatikai övezeteknek megfelelő kultúrák, azaz a különböző gazdálkodási formák és azok altípusai.¹¹

Az etnogenezis szempontjából pedig különleges figyelmet érdemel az, hogy az egymáshoz hasonló kő- és csonteszközök és díszítéseik, főként az edényformák, még inkább ezeknek bonyolult mintarendszerei, sziklarajzok stílusa stb. egy-egy földrajzi nagytájon belül található meg, a természeti környezettől teljesen függetlenül. Ezen körülmények jogosan sugallják annak feltevését, hogy e műveltségek alkotói sajátos etnikai egységben éltek ebben a korban.¹² Különösen a kerámiai anyag bonyolult motívumrendszerének ilyen irányú elterjedése esik nagy súllyal a latba, mivel a díszítés jellegét teljes mértékben az adott „primitív” közösség hagyományai határozzák meg.¹³ Így tehát az azonálisan elhelyezkedő észak- eurázsiai csiszolt kőkori műveltségek egységesnek mondható gazdasági jellegükön túlmenően, egyben etnikailag azonos népességet takarhattak. Ezeket a kutatók nyelvcsaládokkal, nagy etnolingvisztikai közösségekkel hozzák kapcsolatba, amelyek egyes mai népek távoli szubsztrátumát adták.¹⁴

II. Az uráli és ugor nyelvközség felbomlásának gazdasági-művelődéstörténeti okai

Az előbb elmondott megfontolások, amelyek az alacsony színvonalú ökológiai adaptációra és az ebből fakadó termelőerők fejlődésének gyengeségeire utaltak, a finnugor őstörténetet illetően is tanulságosnak látszanak. Anélkül, hogy az uráli őshazára vonatkozó különböző elméleteket részletesebben ismertetnők, most csak a legfontosabb eredményekre térnénk ki. Mégpedig arra, hogy a *retrospektív* módszerrel dolgozó szovjet régészek többsége szerint a finnugor nyelvcsalád ősnépességének magja a neolitikum idején az Urál-hegység szélesebb környékén található, beleértve ebbe a Káma-vidék mellett Nyugat-Szibéria szinte egész területét is.¹⁵ Ezt a felfogást tovább valószínűsítette a legújabb magyar nyelvészeti kutatásban HAJDÚ Péter elmélete. Szerinte a finnugor nyelvekben — nem számítva a szilt, amely az európai lombos erdő jellemzője — csupán a szibériai tajga fáinak közös elnevezése mutatható ki.¹⁶

¹¹ CSESZNOV, 1970: 22—25. Eurázsia mellett hasonló jelenséget figyelhetünk meg — többek között — Ausztráliában is, ahol például az őserdőben és a sivatár sztyeppén lényegében ugyanazt a kultúrát találjuk. Ennek okát az itteni népesség alacsony fejlettségi szintjében kell keresni, amely nem támaszt különleges követelményeket a környezethez való hasonlúlást illetően. K. BIRKET-SMITH szerint a fejlődés alacsony szintjeit gyengén fejlett, főleg nemek közti és évszakonkénti munkamegosztás jellemzi. Voltaképpen a természeti körülményekhez való csekély mértékű alkalmazkodás miatt sikerült a legalacsonyabb szinten álló kultúráknak egykoron szinte az egész világon elterjedni. A specializáció a termelőerők fejlődésének a motorja, az az út, amely kivezet a primitív kultúrából. A túlzott specializáció azonban az adott közösség alkalmazkodóképességének rovására megy, mert fokozódó egyoldalúsághoz vezet. Nem véletlen, hogy az etnológia egyik alaptétele: a gazdasági élet, így az anyagi kultúra funkciója a környezethez való (különböző mértékű) alkalmazkodás.

¹² CSERNYECOV, 1970: 14; OKLADNYIKOV, 1970: 172.

¹³ CSERNYECOV, 1968: 115—119.

¹⁴ BADER, O. N., 1972: 15—25.

¹⁵ CSERNYECOV, 1972: 10—15; BADER, 1972: 10—32.

Nem kell hangsúlyoznunk, mi a jelentősége annak, hogy ily módon először kerülnek összhangba a különböző tudományágak mindeddig ellentmondónak látszó eredményei.

Az uráli nyelvcsalád helymeghatározása, különösképpen pedig felbomlásának oka legfontosabb kérdései népünk etnogenezisének. Az utóbbival kapcsolatban érdemes alaposabban figyelembe venni, hogy a főleg déli, közép-ázsiai jellegű, késő mezolitikumi közös alapon kialakult finnugor ősnépeességet az Urál-hegység természetes vízválasztó vonala, a neolitikumban sokáig lakatlanul maradt sávja két részre különíthette el.¹⁷ Az újkőkorban ezzel adva volt, egyfelől a hegység nyugati oldalán, a Káma—Pecsora vidéke környékén a még differenciálatlan finn-permi ág, másfelől, az Uráltól keletre fekvő területeken, az akkor bizonyára szintén egységes ugor-szamojéd közösség elkövetkezendő elkülönülésének feltétele.¹⁸ Az eltérő földrajzi környezet ellenére azonban a nyugat-szibériai tajgát, és a szomszédos európai lombos erdő vidékét (valamint ezek eltérő alövezeteit) mégis a neolitikumi régészeti leletanyag feltűnő hasonlósága jellemzi.¹⁹ Ezt a meglepő tényt pedig nem lehet másképpen magyarázni, csak úgy, hogy ez az adott terület lakosságának viszonylag egységes etnikai jellegére utal, amelyet némelyek az egykori finnugorsággal azonosítanak.²⁰

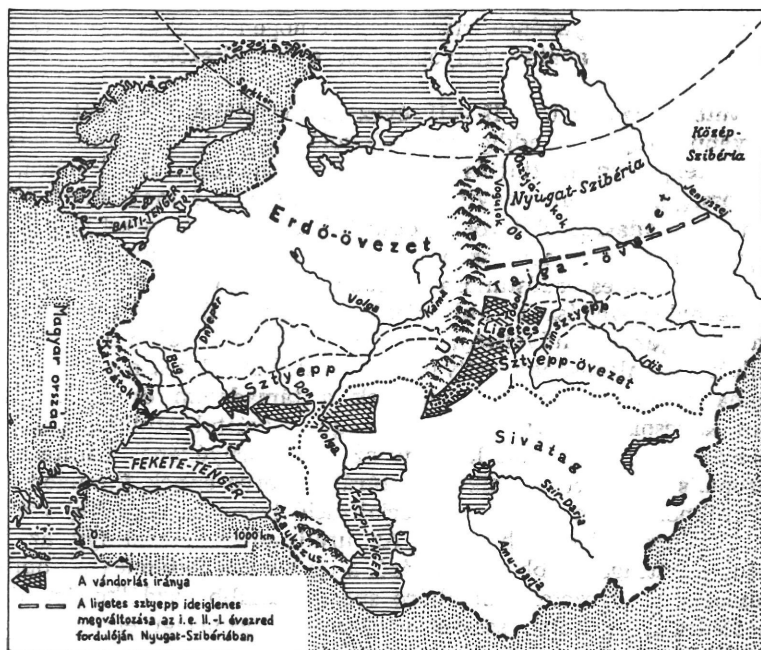
¹⁶ HAJDÚ, 1964: 47, 83; 1969: 252—265. A múltban az uráli, illetve finnugor őshaza számbajöhető területeként az *Altáj* környéke, leggyakrabban azonban a *Közép-Volga—Káma*-vidék szerepelt. A finn kutatók az *Urál*-hegység és a *Baltikum* közti neolitikus fésűs-gödrös kultúrát tulajdonítják az ősfinnugorságnak. LÁSZLÓ Gyula szerint a közép-lengyelországi paleolitikumi *swedry* műveltség alkotói az uráli népek elődei. CSERNYECOV, V. N. pedig a finnugorokat *Közép-Ázsiából*, az Aral-tó mellékéről származtatja, ahonnan a mezolitikumi kor végén vándoroltak északabbra, az Urál-hegység környékére. A különböző őshaza-hipotézisek részletesebb ismertetése és módszertani bírálata HAJDÚ Péter előbb hivatkozott tanulmányában található. Meg kell jegyeznünk, hogy egyes kétkedésekkel szemben az uráli népek őshazáját nem egynemű, hanem eltérő ökológiai feltételekkel rendelkező területen kell keresni. Ez a körülmény nincs ellentmondásban a paleolingvisztikának biogeográfiai módszerrel elért legújabb eredményeivel, amely szerint az uráli népek szétválás előtti közös szálláshelyét a szibériai tajga és az európai lombos erdő találkozási pontjára helyezi az i. e. V—III. évezredben. Mindössze annyi módosításra van szükség ebben a kérdésben, hogy az őshaza területét a régészeti leleteknek megfelelően észak—déli irányban kissé kitágítjuk. A nyelvészeti paleontológiának ugyanis sajátos módszere révén legnagyobb sikerrel az uráli őshazának éppen azt a területét sikerült kimutatni, amely az erdő zónájában feküdt. Ez az eredmény azonban így is teljesen elegendő ahhoz, hogy a szóban forgó területnek és környékének régészeti emlékéanyagát etnikailag meg tudjuk határozni. Máskülönben a retrospektív régészeti kutatás is amellet szól, hogy az Urál környéki *azonális* fekvésű, viszonylag homogén, újkőkori régészeti műveltséget az egykori finnugorok és szamojédok hagyatékának tulajdonítsuk. Ezt megerősíti még az uráli nyelveknek a paleoázsiai és déli, különböző *nosztratikus* nyelvekkel való kapcsolata, nem beszélve az antropológia vonatkozó eredményéről, amelyet más helyen már részletesen kifejtettünk.

¹⁷ BADER, 1972: 10—32; CSERNYECOV, 1970: 40—42.

¹⁸ BADER, 1970: 25—30.

¹⁹ HALIKOV, 1969: 230—270; CSERNYECOV, 1970: 40—42.

²⁰ TRETYAKOV, 1965: 100—130; HALIKOV, 1969: 250; CSERNYECOV, 1972: 10—15. Vö.: FODOR, 1971: 1—27.

Ez az egység idővel azonban differenciálódott az Urál két oldalán. Még később e két — fokozatosan — elkülönülő csoporton belül is egyre inkább megfigyelhetővé válnak a divergencia tünetei. Jóllehet — érdekes módon — egyes közös vonások az adott területen egészen a vaskorig, sőt még tovább is megmaradtak.²¹

Mi okozhatta az Urál környéki viszonylag egységes régészeti műveltségnek, illetve az ezzel azonosított finnugor ősnépességnek és a dialektusokban létező alapnyelvének a felbomlását?

Ebben a különböző vándorlások, az eltérő szubsztrátumok és külső etno-kulturális hatások mellett figyelemre méltó a következő körülmény. Hozzávetőlegesen az i. e. III—II. évezred határától számítva Észak-Euráziában az egyes földrajzi zónáknak megfelelően elkülönülő gazdálkodási típusok kialakulása is elkezdődött.²² Ez, a különböző közösségek között megvalósuló nagy jelentőségű gazdasági specializálódás, ami a helyi természeti források eddiginél sokkal differenciáltabb kihasználásán alapult, a növényzeti zónákként elkülönülő fejlettebb életmód elterjedésével függött össze. A neolitikum vége felé meginduló említett folyamat így felbomlasztotta a több földrajzi övezetet magába foglaló Urál-

²¹ CSERNYECOV, 1968: 112—119.

²² CSESZNOV, 1970: 21. Hasonlóképpen ahhoz, ahogyan Észak-Amerikában a vegetációs övezetek és a kultúr areák bámulatra méltóan egybeestek.

hegység szélesebb környékének viszonylag homogén etnokulturális és gazdasági egységét. A régészeti adatok fényében ezt a következőképpen lehet rekonstruálni.

Hozzávetőlegesen az i. e. III—II. évezred fordulójától Nyugat-Szibéria déli, ligetes-sztyeppés tájain az addigi szákmányoló életmódot a termelő gazdálkodás váltja fel; elterjed az állattartás és a növénytermesztés. Északabbra, a tajga-őserdő lakosságánál pedig nagyfokú mozgás figyelhető meg, mely feltehetően az individuális vadászat előtérbe nyomulásával lehetett összefüggésben, mivel réntartással ekkor még nem számolhatunk.²³ Ezzel párhuzamosan a sarkkör közelében, a tundra és erdőstundra vidékén — az előző letelepült jellegű, úgynevezett „jégfalász-vadászok” kultúrájából — kialakult a rénszarvasvadászatra specializált mozgékony műveltség, amelynek uráli népsége az egységes sarkvidéki kultúra kialakításában aktívan részt vett.²⁴ Mindezek a gazdasági fejlődés által meghatározott folyamatok, amelyek a társadalom és a környezete új, különleges kapcsolatából fakadtak, és végül egyúttal etnikai elkülönüléshez vezettek. Ez oly módon zajlott le, hogy az Urál környékének említett homogén jellegű azonális újkőkori archaikus kultúrája, illetve ennek finnugor népsége a termelőerőknek egyre inkább a specializáció irányába ható fejlődése következtében törvényszerűen felbomlott. Az uráli népek elődei így az ökológiai környezetük adottságait jobban kiaknázó, a természeti feltételekhez optimálisabban alkalmazkodó, övezetenként eltérő specializáltabb gazdálkodást alakítottak ki. Ez a földrajzi területek szerint végbemenő gazdasági elkülönülés kétségtelenül hozzájárult ahhoz, hogy egyes rokon csoportok kulturális téren is elszigetelődjenek egymástól. Ami viszont az addigi viszonylag egynemű etnokulturális egységnek, az uráli nyelvközösségnek végleges szétesését idézte elő. Ennek az immár etnikai elkülönülésnek annál is inkább be kellett következnie, mivel a növényzeti zónák — a neolitikummal ellentétben — a korai fémkorban a társadalmi munkamegosztás földrajzi szabályozásával együtt az etnokulturális érintkezés irányát is jelentős mértékben megsabták.²⁵

²³ KRASZNOV, 1971: 149—164. Ugyanekkor az i. e. III—II. évezred fordulójától az Urál-hegység előteréből a finnugor népeknek tulajdonítható *voloszovói* kultúra intenzív terjeszkedése figyelhető meg a lombos erdő övezetében nyugat felé, egészen a Baltikumig. Az állattartás és földművelés ezeknél a csoportoknál nagyobb arányban azonban csak később, az i. e. II. évezred közepétől játszik szerepet. Ebben egyrészt dőlről az ősirániak, másrészt a nyugat-szibériai sztyeppén élő, rokon ugor csoportok hatásával kell számolni KRASZNOV Ju. A. szerint. Ő bizonyította be, hogy a Közép-Volga környékén és a Káma menti *permi* népek elődeinél az állattartás és földművelés sajátosságai nemcsak területileg fedik egymást, hanem gazdálkodásuk etnikus specifikuma a bronzkortól egészen a középkorig folytonos. Ez a kontinuitás arra utal, hogy a votjákok és zürjének az Urál európai oldalán őshonosok. Amíg elődek a kezdeti periódusban, a voloszovói kultúra idején még az erdőzóna egyik legfejlettebb csoportjaihoz tartoztak, addig később, az anonyinói kortól kezdve — különböző okok következtében — gazdasági téren jelentősen lemaradtak. Az észak-eurázsiai rénszarvas nomád állattartás ekkor még nem jött létre, feltételei csak későbbben, a vaskorban alakultak ki. A szovjet kutatás szerint a rénszarvasvadász kezdeményezői Szibériában az uráli nyelvszalagba tartozó szamojéd népek voltak.

²⁴ CSERNYECOV, 1968: 112—119; 1970: 260—268.

²⁵ VERES, 1972: 9. Feltehetően, az ősközösség korában a termelőerők állandó progresszív fejlődését a természeti környezet hasznosításának szükséglete váltotta ki a társadalomban, és a kedvező ökológiai feltételek tartották azt fenn.

Ezzel kapcsolatban utalni szeretnénk arra, hogy a magyarság nemcsak a legnagyobb, de az egyetlen olyan finnugor nép, amelynek elődei az erdő (tajga) zónájából a sztyeppeövezetbe került és itt, ezen a délibb területen is életképesnek bizonyult. Logikus tehát, hogy etnikuma kialakulásának a kezdetét az uráli őshaza legdélibb részén keressük. Mégpedig ott is olyan körzetben, amely ökológiailag is a leginkább valószínűsíti, hogy egy közösség — könnyűszerrel — északról a sztyepére kerülhessen. Úgy, hogy a kornak megfelelő, viszonylag magas szintű, fejlődésképes kultúrát tudjon kialakítani anélkül azonban, hogy etnikai sajátosságát elveszítené.

Az említett kettős követelmények kielégítésére — véleményünk szerint — az Uráltól keletre fekvő nyugat-szibériai ligetes és sztyeppés vidék volt a legalkalmasabb. Talán nem véletlen, hogy a régészeti leletekben itt találkozunk az állattartás és földművelés, valamint a fémek megjelenésének első korai nyomaival a feltett finnugor szállásterületen, már az i. e. III—II. évezred fordulója körül.²⁶ A komplex termelő gazdálkodás fokozatos elterjedése nyilvánvalóan a továbbra is halászzattal-vadászzattal foglalkozó, a tajgában élő rokon csoportokkal való északi irányú etnokulturális kapcsolatok meglazulását, majd megszakadását idézte elő. Egyben egy új közösség, a vogulok, osztjások és magyarok közös távoli elődeinek, az *ugorságnak* a kialakulását tette lehetővé. Ebben nem utolsó szerepet játszottak a délről jött kulturális hatásokon túlmenően a szóban forgó körzet kedvező természeti viszonyai is.

Köztudomású, hogy Észak-Euráziában a nyugat-szibériai erdő és sztyeppe határa, a ligetes sztyeppe nemcsak északabbra fekszik Európa, illetve Szibéria ilyen jellegű vidékéhez képest, hanem — különböző földrajzi okok következtében — egyben a legérzékenyebben reagál a klímaváltozásokra. Ezért azt sem tarthatjuk véletlennek, hogy i. e. III—II. évezred határán, azaz a kőkorszak végén — éppen a finnugor nyelvcsalád felbomlásával egyidőben, az uráli őshaza délkeleti szélén a tajga a növényzeti zónák addigi határainak jelentős eltolódása következtében ligetes sztyeppévé alakult át. A korábbi hűvös éghajlat-periódust ugyanis melegebb és szárazabb, úgynevezett *szubatlantikus klíma* váltotta fel.²⁷ A kedvező természeti és gazdasági, továbbá feltehetően társadalmi változások egyúttal etnikai folyamatot is létrehoztak. Az ily módon kialakult — fém- és földművességet, valamint állattartást egyaránt ismerő — ugor nyelvközség egysége azonban hozzávetőleg ezer év után megszűnt.

Mi okozta ennek az évezredes együttélésnek a felbomlását, amely valójában a magyar etnogenezis legjelentősebb mozzanatának számít? Mindenekelőtt figyelembe kell venni ebben a kérdésben, hogy Euráziában a három nagy földrajzi övezet, az erdő, a sztyeppe és a sivatag határa az i. e. XV. század körül a jelenlegihez hasonló helyzetben állandósult. Nem sokkal később azonban, mégpedig az i. e. XIII—VIII. század között további erős felmelegedés következett be. Ez az úgynevezett *xerothermikus maximum*, amely a korábban is említett, amúgy is száraz, szubatlantikus időjárás-történeti korszak kicsúcsosodása volt. Ennek hatására, főleg Nyugat-Szibériában, a sztyeppe újabb területeket hódított el a tajga déli részéből úgy, hogy a ligetes sztyeppe északi határa a mainál

²⁶ CSERNÚH, 1970: 119—124; KRASZNOV, 1971: 149—160. Vö.: FODOR, 1972: 107, 117.

²⁷ KOSZAREV, 1974: 83—84.

jóval feljebb került, hozzávetőlegesen a 60. szélességi kör magasságában húzódtott ekkor.²⁸ Az ugarság összetett gazdálkodását szálláshelyének természeti viszonyaiban végbemenő alapvető változás jelentősen befolyásolta. Az északi ugor csoport, a ligetes sztyeppe fokozatosabb feljebb húzódásával komplex gazdálkodásának jobb lehetőséget nyújtó Ob folyó medencéjébe vándorolt. Utódai — a vogulok és osztjások — a mai napig is ezen a vidéken élnek. Ezzel párhuzamosan viszont, a déli ugorok — a magyarok elődei — az említett erős felmelegedés idején kénytelenek voltak életmódjukban a kialakuló száraz sztyeppehez alkalmazkodni. Véleményünk szerint nem volt más választásuk, mint hogy a szárazság miatt, a földművelés háttérbe szorításával, összetett gazdálkodási módjukat feladják és az állattartás sajátos új formájával — a nagy művelődéstörténeti jelentőségű mozgékony életmóddal —, a *lovas-nomadizmussal* cserélik fel. Régészeti és állatsontleletek tanúsítják, hogy a nomadizmus, mint a pásztorkodó nagyállattartás különleges specializált gazdálkodási formája, ugyancsak ebben az időben, az i. e. II—I. évezred fordulóján, vagyis az ugorcsoport bronzkorvégi felbomlásával egy időben jött létre, és pedig az eurázsiai sztyeppeövezet vízben szegény tájain.²⁹

Úgy véljük, hogy a Nyugat-Szibéria déli részén kimutatható optimális természeti-gazdasági feltételek bizonyos mértékben önmagukban megmagyarázzák etnogenezisünk egyik legfontosabb, de a legtöbb félreértéssel járó kérdéskörét. Választ adnak arra, hogy miért éppen Ázsiában, az Urál-hegységtől keletre fekvő területen kellett elválniuk a magyarok elődeinek a továbbra is az erdő zónájában maradt, részben már állattartó-földművéssé lett rokon népektől. Ugyanakkor fény derül a másik lényeges problémára is, mégpedig arra, hogy milyen tényezők játszottak közre abban, hogy az összes finnugor népek közül csupán ősünk kerültek délebbre a sztyeppe övezetében és miért egyedül csak ők térhettek át a nomád jellegű állattartásra. Végül, de nem utolsósorban, a magyar etnikum kialakulása idejének meghatározásában az addigi kísérletekhez képest — jóval biztosabb támpontot kapunk.

A magyar őstörténetben ugyanis messzemenő következményekkel járt az a fontos körülmény, hogy a bronzkor végén és a vaskor elején a mongol pusztáktól a Kárpát-medencéig, kelet—nyugati irányban húzódó sztyeppeövezetben — amelybe beletartozott Nyugat-Szibéria déli része is — végbement a földműves és állattartó népek gazdasági elkülönülése. Ezt, a munkamegosztás fejlődéséből következő *gazdasági specializálódási* folyamatot gazdag osteológiai és adatolt régészeti anyag bizonyítja. Ma már nem kétséges, hogy az Eurázsiaiában végbemenő nagy társadalmi munkamegosztásban való aktív részvétel révén formálódott ki a magyar etnikum.

Népünk *etnogenezise* tehát akkor fejeződött be, amikor legközelebbi nyelvrokonaitól elszakadt és önálló, zárt nyelvi-kulturális közösséggé alakult. Az (ős)magyar etnikumot olyan tudatosult kulturális egységként határozhatjuk meg, amely az adott területen egymás között valóságos társadalmi-gazdasági viszonyokban élő emberek között jött létre. A magyar népet, mint dinamikus

²⁸ KOSZAREV, 1974: 130—150.

²⁹ RUDENKO, 1961: 1—15; 1969: 15—32; MARKOV, 1967: 40—45; KOSZAREV, 1974: 130—135. Vö.: VERES, 1971: 40—42; 1972 a: 162; 1972 b: 5—7.

adaptív rendszert, bizonyos, viszonylag állandó, közös kulturális sajátosságok jellemezték. Tagjaiban előbb-utóbb tudatosult közösségük egysége és más, hasonló csoportoktól való elhatárolódása. Ezt az univerzális szociál-pszichológiai „mi”-csoporttudat és a közösségen belüli házasodás dominálása, az endogámia, valamint az önelnevezés fejezték ki.³⁰ A magyar nép etnikai története során ezek — a minden etnikumra jellemző ismérvek —, de különösképpen a nyelv volt a kulturális integrálódás legfőbb tényezője. Mindenekelőtt ez tette lehetővé, hogy a magyar etnikum más népekhez hasonlóan, több társadalmi-gazdasági formáció folyamán fönntaradjon, megőrizve egyes sajátosságait, közösségének folytonosságát. A kialakuló magyarság legfontosabb objektív ismérve a nyelv volt, szubjektív kritériuma pedig bizonyára a leszármazás vonalán számon tartott sajátos „mi”-csoporttudat.³¹ Megítélésünk szerint a nomád ősmagyar törzsi nyelvjárások láncolata, vagyis a magyar etnikum, mint közepes (vagy talán a nomadizmus következtében valamivel erősebb) intenzitású információs hálózattal bíró, zárt *kommunikációs rendszer* jött létre. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a magyar nép önelnevezésének etimológiája.³²

³⁰ BROMLEJ, 1972: 150.

³¹ SZÜCS, 1972: 9—72; CSESZNOV, 1970: 25.

³² *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára*, 1970: 816, 904; *A magyar szó-készlet finnugor elemei*, 1971: 415, 440; KORENCZY, 1972: 71; vö.: VERES, 1972: 281; 1974: 1—6. A magyar népnév korai kialakulásával, valamint eredeti jelentésével kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy szóösszetétel, amelynek a *magy* előtagja genetikailag egyezik legközelebbi nyelvrokonaink, a vogulok *mańsi* etnonimjével, és az osztják eredetű *moš~mońt'* frátria elnevezésekkel. Rendkívül figyelemre méltó, hogy ezen csoportelnevezések kikövetkeztetett egykori közös alakja *mańc*, teljes mértékben egybeesik az ugorkori *mondani* → *mondás'* (*sagen* → *Sage'*) jelentésű nomenverbummal: *mańc*. Ezek az egyezések elegendő alapot szolgáltatnak annak feltételezésére, hogy a magyarok elnevezésének kialakulásában nem csekély szerepet játszhatott az a körülmény, hogy nem értették a környező népek nyelvét. Feltehetően a minden etnikai közösséget egyaránt jellemző *etnocentrizmus* hatására, szembeállították magukat a tőlük kultúrában eltérő és nyelvben jelentősen különböző más etnikumokkal. A *saját—idegen* szembeállítást, amely az általános jellegű *mi—ők* megkülönböztetés kifejezője, őseinknél *beszélők—,némák'* oppozícióval nyert kifejezést. Ez pedig azt tükrözi, hogy a magyaroknál már viszonylag korán kialakulhatott a sajátos *mi*-csoporttudat, amely az etnikai elhatárolódás egyik főismérve az *endogám* házassági gyakorlat és a saját nyelv mellett. Más népeknél is előfordul, hogy a nyelvi érthetőség alapján alakították ki önelnevezésüket. Így például Kelet-Szudánban a hegyi *burunuk* magukat *mongatangi leben*-nek nevezik, azaz *'akik értik a nyelvet'*. (Vö.: ECSEDY Cs., 1972.) Az ógörög *barbaros* képzet a *'hebegő'*, *'dadogó'* etimológiájú szó, vagyis *'mi'* értelmében beszélünk, *'ők'* viszont képtelenek erre szembeállításon alapulni. Az archaikus kultúrájú népekre általában jellemző, hogy az ember fogalmat csak magukra értik. Az idegeneket pedig potenciális ellenségnek tartják. Ezért sem látszik valószínűnek, hogy éppen a férfi → ember szót a magyarok ugor elődei, az ósírani nyelvekből vették volna át, majd önelnevezésükké alakították volna, amint ezt MUNKÁCSI Bernát nyomán többen is gondolták. Az etnonimok kialakulásával foglalkozó néprajzi kutatások fényében, amelyek a *bináris oppozíciók* jelentőségét emelik ki, az obi-ugorok *mańsi*, és *moš~mońt'* elnevezésének, valamint a magyar etnonim közös eredeti alakjának *mańc*, hasonlóságát az ósírani *manu-s* szóval, a nyelvészetben nemegyszer előforduló véletlennek kell tulajdonítani. Annál is inkább, mivel a magyar önmegnevezés *-ar*, *(-eri)* utótagja azonos azzal a finnugor örökségként ránk maradt férfi jelentésű szóval, amely a férjnek utótagja és feltehetően benne lappang az ember szóban is. Az összetétel kialakulásának ideje nyelvészeink szerint az ősmagyar kor legelejére tehető.

Az itt vázolt helyzet, továbbá az a szerencsés körülmény, hogy az ősmagyarok idejekorán, a többi sztyepei néppel egyidőben alakította ki nomádos életformáját, lehetővé tette, hogy a számbeli többségben lévő iráni, majd török csoportok között, mint az egységes eurázsiai nomád kultúra egyenrangú részese, sőt talán részben alkotója, megőrizze etnikai egységét. Ily módon kerülhette el a továbbiakban a fenyegető etnikai asszimiláció veszélyét.

A pozitív jelentőségű, mozgékony lovasnomád életmódra való áttéréssel egyben adva volt a lehetősége annak, hogy megfelelő társadalmi-gazdasági feltételektől determináltan tehesse meg hosszú vándorútját, amely őseinket az erdőövezetben maradó nyelvrokonaitól szinte egyedülállóan távolra vitte és a sztyeppe nyugati szélére, mai hazájába vezette.

III. Az állattartás és növénytermesztés aránya az ősmagyarok specializált gazdasági struktúrájában a korai nomádok korában

Az eurázsiai sztyeppövezet vidékén, az i. e. VII. századtól az i. sz. IV. századig (a nagy népvándorlás kezdetéig) terjedő, szkíta-szarmata kornak nevezett, több mint ezer évig tartó periódusban az ősmagyarokkal közvetlenül kapcsolatba hozható jelenségek szinte nem találhatók. Ennek ellenére nagy vonalakban azonban mégis lehetséges rekonstruálni — közvetett adatok alapján — az ősmagyarok gazdálkodási rendszerét. Ebben nagy segítségünkre van az a körülmény, hogy a Kárpát-medencétől a mongol pusztáig terjedő sztyepei zónában tipológiailag lényegében hasonló művelődéstörténeti folyamat bontakozott ki ekkor, a korai nomádok korában. A majdnem egyöntetű ökológiai környezet, továbbá a hasonló gazdálkodás mellett a nomádok rendkívül mozgékony életmódja is jelentősen elősegítette ezt. A sztyeppe vidékén az intenzív régészeti feltárások nyomán egy nagymértékben egységesült anyagi kultúra képe bontakozik ki, amelyet egységes jellegű fegyverzet, lószerszámzat és az úgynevezett „szkíta-szibériai” stílusú, állatharcot ábrázoló kultikus művészet jellemez. Az etnikus specifikumokat az archaikus temetkezési szokásokon kívül szinte alig lehet kimutatni.³³

Az i. e. XIII—VII. század között, vagyis lényegében a nomadizmus kialakulásával párhuzamosan magukban a régészeti leletekben is számottevően csökkent a kerámiaanyag — az előző korhoz képest —, minőségileg pedig nagy mértékben degradálódott.³⁴ Ugyancsak jelentős eltolódás mutatható ki az állatállomány összetételében.³⁵ Így, amíg a bronzkor nagy részén a sztyeppén a leggyakoribb háziállat még a nehéz mozgású szarvasmarha volt, addig a vaskorra teljesen háttérbe szorították a nomádok tipikus mozgékony, téli takarmányozást nem igénylő állatai, a juh és a ló. Ezzel párhuzamosan az állatoknál jelentős testnagyságcsökkenés figyelhető meg. Feltehetően egyrészt az egész évi teljes szilaj tartásra való áttérés következtében, másrészt pedig a háziasítással járó, mindenütt kimutatható, s egészen a középkorig tartó kisebbedési folyamat

³³ CSERNYIKOV, 1965: 65—70.

³⁴ RUDENKO, 1969: 5; MARKOV, 1970: 1—30.

³⁵ CALKIN, 1972: 13—15. Vö.: BÖKÖNYI, 1969: 280.

eredményeképpen. Feltűnő, hogy a primitív külterjes állattartásra jellemző törpe fajták között, főleg Kazahsztán és az Altáj vidékén — de másutt is — már az i. e. VIII. század körül felbukkantak a nagyobb mar nagyságú egyedek.³⁶ Ezen jelenség kétségtelenül a céltudatos állattenyésztés kezdeteként értelmezhető. Ezt teljes mértékben alátámasztja a *kul-obai* leletekből előkerült aranyedényeken található plasztikus ábrázolás, amely lovat herélő szkítákat mutat be.³⁷

Tévedés volna azonban azt gondolni, hogy e korban az eurázsiai sztyeppe-övezetben csupán nomád népeségek találhatók. Mellettük és velük — akarva-akaratlanul — szoros kapcsolatban kisebb földműves csoportok is éltek, főleg a folyók mentén. A mainál nedvesebb *szubatlantikus* klímaperiódus beköszöntése az i. e. VII. századtól, azaz a vaskortól kezdve kedvező ökológiai feltételeket biztosított nem csupán a nomád állattartóknak — a száraz sztyeppét dús legelővé változtatva —, hanem lehetővé tette a földművelést, feltehetően még a folyóvölgyeken kívül eső földeken is. A technikai feltétele ennek ekkor már megvolt. A primitív eke a bronzkorban már itten elterjedt és a „paraszrok” áttérhettek a kezdetleges földművelésről a sokkal fejlettebb szántóföldi növénytermesztésre.³⁸ Az eke (ralo) sztyepppei elterjedése nemcsak a talajművelés módját változtatta meg alapvetően, hanem végérvényesen összekapcsolta a növénytermesztést az állattartással.³⁹

A sztyepppei földművesek és a lovas nomádok viszonyát illetően teljes mértékben egyet lehet érteni azokkal a véleményekkel, hogy a növénytermesztők és állattartók közötti első történelmi munkamegosztás meghatározta az eltérő specializáltságú csoportok gazdasági egymásrautaltságát, de egyben feloldhatatlan ellentmondását is.⁴⁰ A nomádokat valójában az egyoldalúan specializált állattartó gazdálkodásuk készítette a zsákmányszerző háborúkra, az adószedés megszervezésére, és jelentős kereskedelmi forgalom lebonyolítására. A pásztor-társadalmak katonai hegemoniája e korban egyedülálló, ütőképes, mozgékony lovashadseregükön alapult. Viszont az elűtő életmódbeli specializáltság hozta létre a nomád állattartók és a természetes gazdálkodást folytató földművelők közötti állandó kölcsönkapcsolatot, azt a sajátos szimbiózist, amelynek lényege a gazdasági kölcsönviszony, formája pedig a szituációtól függően a háború volt.⁴¹ Amint ECSEDY Ildikó helyesen megjegyzi, az első nagy történelmi munkamegosztás következményeképpen megjelent termékcserében és kereskedelemben szükségszerűen a nomádok a harciasabbak. Azért, hogy előnyösen levezethessék egyoldalú termésfeleslegüket, adó- és piacszerző hadjáratokat szerveztek. A földműves és nomád társadalmak szimbiózisának az értelme a mindegyik felett többtermelésre serkentő, eltérő jellegű gazdasági együttműködés volt, annak ellenére, hogy ez sokszor háború formájában fejeződött ki.⁴²

³⁶ BÖKÖNYI, 1969: 280.

³⁷ Vö.: BÖKÖNYI S., 1969: 280.

³⁸ HOFFMANN, T., 1970: 244—245, 261.

³⁹ HOFFMANN, T., 1971: 244; 1970.

⁴⁰ ECSEDY, 1969: 855—875.

⁴¹ ECSEDY, 1969: 870.

⁴² ECSEDY, 1969: 871.

Véleményünk szerint a nomádok és földművesek ellentétekkel terhelt együttélése kapcsán feltétlenül számításba kell venni azt is, hogy a letelepült parasztok és a pásztortársadalmak között nincs éles határ, hanem közöttük egy sor átmeneti gazdálkodási forma létezett a kora vaskorban, csakúgy, mint a későbbiekben. Így annak ellenére, hogy az állattartás a nomádoknál kétségtelenül dominált, nem volt kizárólagos gazdasági tevékenységük. A földművelés sem teljesen ismeretlen számukra. Etnográfiai és írásos forrásokból ismert, hogy főleg a téli szállások környékén a nomádok egy része gyakran növénytermesztéssel is foglalkozott. Sz. I. RUDENKO — akinek nevéhez egyebek közt a nomadizmus kialakulásának kronológiai meghatározása fűződik — úgy véli, hogy az eurázsiai sztyepei népek többségét az úgynevezett félnomád jellegű, földműveléssel kismértékben foglalkozó állattartó csoportok alkották. Az egész évben tartó állandó vándorlás csak ritkán, különleges történeti és természeti feltételek között állhatott fenn, és főleg a Kaspi-tenger és az Aral-tó közötti terület népeire volt jellemző.⁴³

Ennek következtében valószínűbbnek kell tartani azoknak a kutatóknak a véleményét, akik felteszik, hogy az ősmagyarok sztyepei vándorlásuk során — jóval a késői török hatás előtt — már rendelkezhetek bizonyos földművelési ismeretekkel. Az eurázsiai sztyeppen végbemenő kora vaskori egységes művelődéstörténeti folyamat ismeretében ez egyáltalán nem látszik lehetetlennek. Ez a feltevés mindenesetre helyesebbnek látszik, mint az a történeti és néprajzi tényeknek ellentmondó régebbi felfogás, amely szerint a magyarokat a török nyelvű népek tanították volna meg mind a nomád állattartásra, mind pedig a földművelésre. A parasztok és pásztorok minden konfliktusa ellenére egy etnikumon belül sem kizárt, hogy kialakulhattak — bizonyos ökológiai, társadalmi és interetnikus tényezők hatására — az állattartás és földművelés szimbiózisának legkülönbözőbb fokozatai.

Magunk is ezt fejtegettük a tizkötetes Magyar Történelem számára írt előtanulmányunkban, hogy a sztyepei kultúrtörténeti változásokat figyelembe véve, a magyarok távoli ugor elődei minden valószínűség szerint már a korai bronzkor óta ismerhették a földművelés bizonyos módjait.⁴⁴ Továbbra is fenntartva ezt a véleményünket, szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy ez még korántsem jelentheti azt, mintha a letelepült népekhez hasonlóan a magyarság földművelésének történetét is egyenesvonalú, állandóan csak előremutató fejlődésként, minden hullámzás nélkül kellene elképzelnünk. Ebben a kérdésben mindenekelőtt figyelembe kell vennünk azt a körülményt, hogy őseinknél már maga a mozgékony életmóddal járó lovas nomadizmus kialakulása — amely a meleg subboreális klímaperiódus legnagyobb kiterjedése idején ment végbe, a kiszáradt eurázsiai sztyepevidék középső részén — az ugor korból megmaradt kezdeti földművelési ismeretek nagy részét feltétlenül háttérbe szoríthatta. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a mozgékony nomádoktól könnyen elszakadhattak az intenzívebb földművelésre tért és letelepült rokon etnikumú csoportok. Feltehetően ilyen jelenségek az ősmagyarok hosszú, majdnem kétezer

⁴³ RUDENKO, 1961: 5; 1969: 13.

⁴⁴ Vö.: VERES, 1971: 34–36, 48; 1972: 1–12. Az előtanulmány a tizkötetes Magyar Történet számára 1970 elején készült. Az I. kötet szerkesztője: BARTHA Antal.

éves vándorlásai során többször is bekövetkezhetnek. Meggondolkoztatásra készítet és kikerülhetetlen problémát jelent továbbá, hogy a honfoglaló magyarok embertani arculatának kialakulását az i. e. XII—II. század között, éppen a Káspi-tengertől északra elterülő körzetben: az Alsó-Volga, Mugodzsár-hegység és Aral-tó által közrefogott vidéken, azaz szélsőséges kontinentális, sőt félisvátagi éghajlatú területen tételezik fel egyes antropológusok.⁴⁵ Ez pedig nagy horderejű művelődéstörténeti következtetésre ad lehetőséget, amennyiben az embertani kutatás eredményeit az elkövetkezendőkben más adatok is alátámasztják. Mindenesetre a felsorolt okok következtében, de főként ez utóbbi miatt — a tudomány mai álláspontja szerint —, egyáltalán nem lehet kizárni az ősmagyaroknál földművelési ismeretük esetenkénti nagyarányú visszafejlődését. Valószínűleg mindezek a körülmények szerepet játszhattak abban, hogy mindaddig nem sikerült kétséget kizáróan kimutatni nyelvünkben a növénytermesztés honfoglalás előtti saját nyelvi terminológiai rendszerét, amelynek rekonstruálását természetesen a közelebbi rokon nyelvek hiánya is rendkívül megnehezíti. Az obi-ugoroknál viszont gazdálkodásuk másodlagos primitívizációja miatt kivesztek az egykori földművelésükkel kapcsolatos szavak.

IV. A honfoglaló magyarok komplex gazdálkodási szervezete

Az előző fejezetben elmondottak alapján egyelőre a továbbiakban is érvényben marad és művelődéstörténetileg is megalapozottnak látszik orientalistáink századeleji nyelvész kutatásai, főleg GOMBOCZ Zoltánnak a véleménye.⁴⁶ Eszerint a magyar nyelvnek közvetlenül a honfoglalás előtti időből származó földművelésszavainak legjelentősebb rétege késői interetnikus kapcsolatok eredményeként alakult ki. Ebből a szempontból az i. sz. I. évezredben, különösképpen az i. sz. IV. századtól — a nagy népvándorlás korától kezdődően — a fekete-tengeri sztyeppén megjelenő félnomád török nyelvű népek, főleg a türkök rokonai, a bolgárok és kazárok hatásával kell számolnunk. Ezt a feltevést jól alátámasztja az altajisztika legújabb eredménye.⁴⁷ A klasszikus lovas nomádoknak tartott mongolok nyelvében nemrégén sikerült ugyanis kimutatni ugyanazokat a földművelésre utaló türk eredetű jövevényszavakat, amelyekre turkológusaink nyelvünkben már régebben felfigyeltek. Mind a két lovas nomád nép ugyan különböző időben és területen, de voltaképpen egy közös forrásból, és pedig csuvasos hangtani jelleggel rendelkező, egymással közeli rokonságban levő török csoportoktól vette át növénytermesztésre csakúgy, mint szarvasmarhatartásra vonatkozó szavainak jelentős részét. Ezzel együtt feltehetően annak fejlettebb módját is elsajátította. Így a kutatás az ősmagyarok és mongolok földművelésének vizsgálatában lényegében hasonló folyamatot tárt fel.⁴⁸

A fentiekből kifolyólag a nomád magyarok földművelésének jellege, amely szükségszerűen kezdetlegesebb volt a későbbi kazár- majd honfoglaláskori össze-

⁴⁵ TÓTH, 1969: 85—91; 1970: 149—160. Vö.: LIPTÁK, 1970: 85—100.

⁴⁶ GOMBÓCZ, 1908: 3—104.

⁴⁷ RÓNA Tas, a Kőrösi Csoma Sándor Társaságban elhangzott előadása 1973 november 23-án. Sajtó alatt: Keletkutatás c. folyóiratban.

⁴⁸ RÓNA Tas, 1975.

tett gazdálkodásnak fejlettebb, már ekésjellegű mezőgazdaságánál, még további behatóbb kutatást igényel. Az ősmagyar törzseknél, különösképpen pedig a honfoglalóknál a nagyállattartó pásztorkodás és földművelés koronként változó arányainak pontosabb meghatározása ugyancsak tüzetesebb vizsgálatra szorul.

Mindenesetre a magyarok i. sz. X. századi állattartó-földműves kultúrájának dominálónak f é l n o m á d jellegét jól szemlélteti állatállományuk feltárt osteológiai anyagának összehasonlító vizsgálata.⁴⁹ A honfoglaló magyarok településein ugyanis csakúgy, mint előző szálláshelyükön, a Pontusz vidékén (de a szomszédos szláv és germán falvaktól eltérően), a szarvasmarha általában a leggyakoribb háziállat; a ló is gyakori volt a rendkívül ritka sertéssel szemben. Amíg a lovat a sztyeppeni népek ették, a szarvasmarhát pedig szintén húsállatként tartották, addig ez a jelenség nem mutatható ki az említett földműves népeknél. A kétféle állattartás közötti jelentős különbség kétségtelenül az eltérő életmód eredménye. De egyúttal azt is bizonyítja, hogy az állattartás változása elég lassan követte az életmód átalakulását. Nézetünk szerint BÖKÖNYI Sándor meggyőzően mutatta ki, hogy a honfoglalók még új hazájukban való megtelepülésük után is sokáig megőrizték állattartásuk félnomád struktúráját.⁵⁰ Ennek jelentőségét kiemeli az a további vizsgálatot kívánó, érdekes megfigyelés, hogy a dominálónak földműveléssel foglalkozó népekhez képest a magyarok fogainak szuvasodása az i. sz. X. század körüli időben kismértékű volt.⁵¹ A honfoglalás után viszont a földművelés nagyobb arányú elterjedésével, amely végül a magyarok teljes letelepedésével járt a Kárpát-medencében, a szuvasodás hozzávetőlegesen egyenletesen, gyors ütemben növekedett. A kiásott koponyaleletekből jól látszik, hogy nemcsak a szuvas fogak száma, hanem a szuvasodás mértéke is növekvő.⁵²

Az sem véletlen, hogy éppen a nomád népekre jellemző timsós eljárást használó fejlett magyar bőrfeldolgozás különleges minőségű termékei a középkor folyamán nagy keresletnek örvendtek Nyugat-Európában.

Mind ezek ellenére kétségtelen, hogy a magyar törzsek egyoldalúan specializálódott nomád életmódjának felbomlása, és az összetett gazdálkodás felé való nagyobb arányú fordulása, amely kultúrájukban a szántóföldi növénytermesztésnek egyre jelentősebb teret adott, és egyre fejlettebb formáit hasznosította, már jóval a honfoglalás előtt megtörtént. Az is valószínű, hogy a letelepedéssel együttjáró gazdasági folyamatban döntő szerepet a kelet-európai sztyeppén fennálló Kazár Kaganátus játszotta. Ezt a földműves jellegű *szaltovo-majacki* régészeti műveltség tükrözi, amelyet főleg az alánok és a jövevény félnomád török népek alkottak i. sz. 750—900 között.⁵³ Az őseinkkel kapcsolatba került

⁴⁹ BÖKÖNYI, 1969: 280.

⁵⁰ BÖKÖNYI, 1969: 281.

⁵¹ KISZELY, 1970: 237.

⁵² KISZELY, 1970: 237.

⁵³ ARTAMONOV, M. I., 1962: 200; PLETNYOVA, Sz. A., 1967: 135—144. Feltehetően ebben a korban, a Pontusz vidékén a magyar etnikum kultúrájának alkalmazkodóképessége rovására ment a túlzottan egyoldalúan specializálódott nagyállattartó gazdálkodás. A lovas-nomád életmód ezen sajátossága hovatovább a fejlődés hátráltatójává vált, mivel a külterjes szilaj állattartás ekkorra már többé-kevésbé kimerítette lehetőségeit Kelet-Európa maitól eltérő, különleges ökológiai felszínű sztyeppeni térségében. A termelőerők fellendítését, ebben a korban, egyre inkább új

— Kaukázusból megjelenő — alánok iráni földműves terminológiáját pedig azért nem sikerült kimutatni nyelvünkben — eltérően a nagyszámú török átvételtől —, mert akárcsak folytatójában, az összetban, hiányoznak (a köles kivételével) a közös iráni, növénytermesztésre utaló szavak. Feltehetően ennek az az oka, hogy az alánok letelepülésük előtt ugyanúgy lovas nomádok voltak, mint egykoron az ősmagyarok.⁵⁴

A rendelkezésre álló adatokból tehát arra lehet következtetni, hogy a honfoglalás körüli időkben a magyarok gazdálkodása átmeneti, kevert jellegű volt. Ezen belül azonban a nomád állattartás még mindig jelentősebb szerepet játszott, mint az ekés földművelés, amellyel viszonylag nem régen ismerkedhettek meg eleink.

Ezt egyebek közt alátámasztja a történeti néprajzi kutatás legújabb eredménye. SZOLNOKY Lajosnak ugyanis sikerült szétválasztani a magyar kenderrost-megmunkálás récens eszközyagában azt a réteget, amelynek genezise egészen a pontuszi sztyeppéig vezethető vissza.⁵⁵ Szerinte nagyon valószínű, hogy a Kazár Birodalom török népei közvetítették felénk a kender, csepű, tiló stb. szavakkal együtt a velük jelölt termékeket és eszközöket is. A tilót azonban — mai használatától eltérően — kezdetben a nomád népek, így őseink is, bőrtöröként használták.⁵⁶ Ennek az eszköznek a funkció bővülése a magyarok életformájának fokozatos változásával párhuzamosan folyt, nevezetesen amikor náluk a földművelés aránya megnövekedett.⁵⁷ Ekkor feltehetően már kender-törésre is kezdték használni. A tiló teljes funkcióváltása csak jóval később, mégpedig a véglegesen letelepült életformában történhetett meg.⁵⁸

Ez a sorsdöntő gazdasági változás a magyarságot az eurázsiai sztyeppe nyugati szélén, a nomád népek végső állomásának helyén, a Kárpát-medencében érte. Ezen a tájon ugyanis nagyjából a magyarok honfoglalásával egy időben kezdődött meg a Nyugat-Európából kiinduló kora középkori agrárforradalom.⁵⁹

gazdálkodási ágak meghonosítása tette lehetővé. Többek között ezért kerülhetett sor a komplex gazdálkodás előtérbe nyomulására az etelközi magyar törzsek gazdálkodásában. Az állattartás jellegének bizonyos megváltozásával párhuzamosan a földművelés — minden természetes jellegű megkötöttsége ellenére — a múlthoz képest egyre progresszívabb szerepet kezdett játszani a sztyeppe övezetében, főleg az ekés szántóföldi növénytermesztésre való áttérés miatt. A pásztorkodó állattartás és az ekés földművelés szimbiózisa a magyar népen belül a kölcsönös egymásra utaltság következtében egyúttal az addigi politikai és etnikai integráció magasabb formájához vezetett. Ebben a kérdésben azonban nem téveszthető szem elől, hogy a lovasnomád törzsek politikai integrációjának mértéke főleg a népsűrűségtől függ, tehát végső soron a víz és legelők természetes bőségétől. Kedvezőbb körülmények között élő népek több integrációs szintet átfogó rendszert építhetnek ki. Ha adott a szükséges népsűrűség, a nomádok adaptációja bizonyos politikai kohéziós erőket hoz működésbe. Az egyes közösségek regionális szervezeteket alkotnak a belső béke és kollektív védelem biztosítására, valamint a természeti erőforrások periodikus újrafelosztására. Regionális vagy törzsi konföderációkban tömörülnek, esetleg egy nagyfőnök uralma alatt, annak ellenére, sőt éppen annak következtében, hogy közben ide-oda vándorolnak.

⁵⁴ ABAJEV, 1965: 143.

⁵⁵ SZOLNOKY, 1972: 39—40.

⁵⁶ SZOLNOKY, 1972: 74—97.

⁵⁷ SZOLNOKY, 1972: 233—234.

⁵⁸ SZOLNOKY, 1972: 40.

⁵⁹ HOFFMANN, 1971: 297—305.

Ennek kedvező hatását a Kárpátoktól keletre elhelyezkedő nomád népek sohasem érezhették meg. Pedig ez végső soron a feudális Európa előretörését eredményezte az addig élenjáró Kelet fejlettebb kultúrájával szemben. Mindezekből kifolyólag Árpád népének a kedvezőbb fekvésű Kárpát-medencébe való megtelepülését 896 táján elsősorban nem tragikus katonai vereségként, hanem sorsdöntő pozitív történeti eseményként, a magyarok gazdasági és demográfiai fellendülésének nélkülözhetetlen előfeltételeként kell értelmeznünk annál is inkább, mert voltaképpen ugyanaz a IX. század végén kezdődő és az egész sztyeppét érintő százéves *gazdálkodási krízis* volt az egyik indítóoka a honfoglalásnak csakúgy, mint az addig virágzó kazár állam hanyatlásának is.⁶⁰

A honfoglalóknál az egymást nagyjából egyenlő arányban kiegészítő külső és belső társadalmi-gazdasági feltételek tették lehetővé azt a kivételes teljesítményt, hogy a magyarság, mint egyetlen sztyeppeti jellegű nép, teljes mértékben bele tudjon illeszkedni a korabeli feudális Európa életébe. Önálló államot alkotva jelentős politikai szerepet is játszott. Mindezt anélkül vitte véghez, hogy nagy múltú etnikumát — a sztyeppén maradó nomádos kultúrájú népekhez hasonlóan — feladta volna. Mindez annak köszönhető, hogy a több ezer kilométeres vándorútja kezdetén sikerült kialakítania specializált életmódját, majd pedig később a földművelésnek egyre fejlettebb fokozataival bővülő, összetett gazdasági struktúrája segítette elő ezt. Egyben ugyanezek a körülmények voltak a nélkülözhetetlen feltételei annak is, hogy a magyarság számbelileg a legnagyobb, kulturális téren pedig az egyik legfejlettebb finnugor néppé váljon. A magyarok száma jelenleg hozzávetőlegesen 15 millió, vagyis több, mint az uráli nyelvcsaládhoz tartozó összes népek együttvéve. A rokon etnikai háttér hiánya ellenére nemcsak a sztyeppi harcias nomádjai között állta meg a helyét, hanem az elkövetkezendőkben i. sz. II. évezredében szubkontinensünk földműves kultúrájú indoeurópai népeinek is egyenrangú társává tudott válni. Ma a világ 3000 népe közül a magyar ahhoz a huszonkilenc nyelvhez tartozik, amelyen 10 milliónál többen beszélnek.⁶¹

VERES PÉTER

⁶⁰ ARTAMANOV, M. I., 1962: 105; PLETNYOVA, Sz. A., 1967: 135—144; Vö.: VERES P., 1971; 1972: 7—11.

⁶¹ HAJDÚ P., 1962: 58.

IRODALOM

- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* 1970. Budapest.
- A magyar szókészlet finnugor elemei.* II. kötet. 1971. Budapest.
- BARTHA Antal, 1968: *A IX—X. századi magyar társadalom.* Budapest.
- BÖKÖNYI Sándor, 1969: *A háziállítás kérdései a legújabb kutatások fényében, Ethnographia.* 3—5. szám.
- CHARD, Ch. S., 1961: *Neolithic culture areas of Northern Asia.* Bericht über dem V. Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte, Hamburg.
- 1969: *On the problem of ancient Substratum in the cultures of the circumpolar region.* VII. Congrès International des sciences Anthropologiques et Ethnologiques. Volume X, Moscou.
- ECSEDY Cs.: 1972: *Beszámoló a Szudánban végzett terepmunkáról.* Néprajzi Hírek I. évfolyam. 3—4. szám.
- ECSEDY I.: 1969: *Nomád gazdaság, nomád társadalom.* Magyar Filozófiai Szemle. 5. szám.
- ERDELYI I.: 1972: *Nomád életforma — nomád társadalom.* Valóság. 5. szám.
- FODOR I.: 1972: *Őstörténetünk korai szakaszainak néhány fő vonása.* Történelmi Szemle. XV. évf. 1—2. szám.
- 1973: *Az újabb szovjetföldi régészeti kutatások és a magyar őstörténet. (A magyar őstörténet néhány művelődéstörténeti vonatkozása.)* Szabolcs-Szatmári Szemle. Nyiregyháza. VIII. évf. 2. szám.
- 1974: *Út a Kárpátokig. (Őstörténeti jegyzetek az újabb eredményekről.)* Tiszatáj. 28. évf. jún.
- GOMBÓCZ Z.: 1908: *Honfoglalás előtti török jövevényszavaink.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 7. sz. Budapest.
- HAJDÚ P.: 1952: *Finnugor népek és nyelvek.* Budapest.
- 1964: *Über die alten Siedlungsraume der uralischen Sprachfamilie.* Acta Linguistica. Tomus XIV.
- 1969: *Finnugrische Urheimatforschung.* Ural-Altische Jahrbücher. Band. 41.
- HOFFMANN T.: 1970: *Vor- und Frühgeschichte der ungarischen Landwirtschaft.* Agrártörténeti Szemle. X. Supplementum.
- 1971: *A kora-középkori agrárforradalom és az agrár etnográfia historizmusa.* In: Népi kultúra — népi társadalom. Budapest.
- KORENCZY É.: 1972: *Iranische Lehnwörtern in den obugrischen Sprachen.* Budapest.
- KISZELY I.: 1969: *A fogszuvasodás.* In: Sírok, csontok, emberek. Budapest.
- LIPTÁK P.: 1970: *A magyarság etnogenézisének paleoantropológiájáról.* Antropológiai Közlemények. 14.
- SZOLNOKY Lajos, 1972: *Alakuló munkaeszközök. (A magyar népi kenderrost-megmunkálás.)* Budapest.
- SZÜCS J.: 1972: *„Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban. (Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához.)* In: Nemzetiség a feudalizmus korában. Budapest.
- TÓTH T.: 1969: *Az ősmagyarok genezisének szármatakorai etapjáról.* MTA. Filozófiai és történettudományi osztályának közleményei. XVII. kötet. 1. szám.
- RUDENKO, S. I., 1969: *Studien über das Nomadentum.* In: Viehwirtschaft und Hirtenkultur. Red: FÖLDES L. Budapest.
- VERES P., 1971: *Újabb adatok a finnugor és magyar őstörténethez.* Néprajzi Értesítő.
- 1972/a: *A magyar nép etnikai történetének vázlata.* Valóság. 5. szám.
- 1972/b: *An Outline of the Ethnic History of the Hungarian People.* Néprajzi Értesítő.
- 1972/c: *Le rôle de facteurs écologiques et économiques dans le conquête du bassin des Carpathes par les Hongrois en 896.* In: Les Questions fondamentales du peuplement du Bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle, Conférence Internationale. 1971. à Szeged. Budapest.
- 1973: *Fákban és vizekben bővelkedő tartomány.* Magyar Ifjúság. Május 17. szám.
- 1974: *Etnoszemiotika és „finnugor néprajz”.* Szemiologia és Kultúra. Ezimpózium. Kutatási beszámolók. Tihany.

- АБАЕВ, В. И., 1965: Скифо-европейские изоглоссы. Москва.
1973: Историко-этимологический словарь осетинского языка. II. том. Ленинград.
- АРТАМАНОВ, М. И., 1962: История хазар. Ленинград.
- БАДЕР, О. Н., 1970: Неолит Урала. Каменный век в СССР. МИА №116. Москва.
1972: О древнейших финно-уграх на Урале и древних финнах между Уралом и Балтикой. Проблемы археологии и древней истории угров. Москва.
- БРОМЛЕЙ, Ю. В., 1969: Этнос и эндогамия. Советская этнография. № 6.
1973: Этнос и этнография. Москва.
- ЦАЛКИН, В. И., 1971: Животноводство населения северного Причерноморья в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Проблемы скифской археологии. МИА. № 177. Москва.
- ЧЕРНЫХ, Е. Н., 1969: Основные черты древнейшей металлургии Урала Поволжья. КСИА. № 115.
- ЧЕРНЕЦОВ, В. Н., 1968: Опыт выделения этно-культурных ареалов в северо-восточной Европе и Северной Азии. Происхождение аборигенов Сибири. Томск.
1970: Этно-культурные ареалы в лесной и субарктических зонах Сибири в эпоху неолита. Тезисы докладов на заседаниях, посвященных итогам полевых исследований. Москва.
- ЧЕСНОВ, Я. В., 1970: О социально-экономических и природных условиях возникновения хозяйственно-культурных типов. Советская этнография. № 6.
- ДОЛГОПОЛЬСКИЙ, А. В., 1964: Гипотеза древнейшего родства языков Северной Евразии с вероятностной точки зрения. Вопросы Языкознания. № 11. Москва.
- ХАЛИКОВ, А. Х., 1969: Древнего история Среднего Поволжья. Москва.
- ИЛИЧ-СВИТЫЧ, В. М., 1968: Опыт сравнения ностратических языков. Славянское языкознание. Москва.
- КОСАРЕВ, М. Ф., 1974: Древние культуры Томско-Нарымского Приобья. Москва.
- КРАСНОВ, Ю. А., 1971: Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы. Москва.
- МАРКОВ, Г. Е., 1967: Кочевники Азии. (Хозяйство и общественный строй.) Автореферат. Москва.
- ОКЛАДНИКОВ, А. П., 1968: История Сибири. Ленинград.
- ПЛЕТНЕВА, С. А., 1968: От кочевий к городам. Москва.
- ТОТ, Т. А., 1970: Древнейшие периоды происхождения протонгров. Вопросы Антропологии. Вып. 30. МГУ.
- ТРЕТЯКОВ, П. Н., 1966: Финно-угры, балты и славяне на Днестре и Волге. Москва-Ленинград.
- РУДЕНКО, С. И., 1961: К вопросу о формах скотоводческого хозяйства у кочевников. Материалы по этнографии. Вып. 1. Ленинград.

Хозяйственная специализация и развитие производительных сил в венгерской праистории

Хозяйственная специализация, базирующаяся на прогрессирующем разделении труда, является мотором развития производительных сил. Для первобытно-общинного строя однако характерно слабо дифференцированное хозяйство и общественное разделение труда. Но как раз из-за слабой приспособляемости к специфическим условиям географической среды человечеству удалось распространиться в каменном веке почти по всему миру. Поэтому можно согласиться с теми учеными (А. П. ОКЛАДНИКОВ, В. Н. ЧЕРНЕЦОВ, Я. И. ЧЕСНОВ и т. д.), которые считают, что в Евразии, — как и на других континентах, — *азональные* неолитические культуры, пересекающие разные экологические зоны, то есть занимающие целую физико-географическую страну, являются этно-культурным ареалом, сравнительно с однородным недифференцированным хозяйственным типом. Его носители, так называемые этнические общности, но не в современном понимании слова, а подразумевая целую языковую семью или ее части, которые впоследствии в той или в другой мере стали этно-языковым субстратом некоторых современных народов.

Не случайно, что определение „прародины“ уральских народов по новейшим данным локализуется в контактной зоне сибирской тайги и европейской зоны лиственных лесов между Нижней Обью и Печорой хронологически в У—IV тыс. до н. э. Это определение лингвистической палеонтологии, несмотря на то, что имеет некоторые ограничения, — потому что выявляет только ту часть общей территории предков финно-угров и самоедов, которая находилась в северной области лесной таежной зоны, — все-таки является большим достижением. Так как и этот частный результат в польне достаточен для того, чтобы сравнительно однородный археологический материал данной территории и времени связать с уральской языковой общностью. Тем более, что по мнению советских специалистов обширная область Урала, включая и Западно-сибирскую географическую страну, можно отнести в мезолите и неолите, этнически еще недифференцированно, к финно-уграм и самоедам, которые занимались более менее одно родным присваивающим хозяйством в разных ландшафтных зонах.

Автор данной статьи считает, что причиной распада уральской языковой семьи, (этно-лингвистической общности), около III тыс. до н. э. является хозяйственная специализация. Появление на юге производящих хозяйств, специализация на рыболовстве или охоте в тайге и тундре, т. е. прогрессирующее общественное разделение труда между жившими в разных географических климатических условиях уральских групп, сопровождалось не только большей адаптацией к окружающей среде по сравнению с прошлым, но и вместе с тем привело к расселению и этнической дифференциации.

Поскольку венгры являются единственным финно-угорским народом, который попал в степную зону, территорию его этногенеза надо искать в области финно-угорской прародины, больше всего соответствующей тем хозяйственным и экологическим условиям, которые способствовали их переходу из южной части лесной зоны в степную. Этому требованию больше всего соответствует контактная зона тайги и степи на юге Западной Сибири. Этот лесостепной пояс в Евразии четче всего реагирует на климатические изменения, и находился под влиянием развитых казахстанских культур.

По мнению автора, распад угорской этно-лингвистической общности, (существовавшей в III тыс. до н. э.), и относившейся к одному из вариантов андроновского археологического комплекса, связан с большим хозяйственным изменением. На основе опосредственных данных можно реконструировать, что южная группа угров-поедков древних венгров, на рубеже II—I тыс. до н. э. перешла с оседлого

комплексного скотоводческо-земледельческого хозяйства на однобоко специализированным образом в XIII—VIII вв. до н. э., и хронологически, с одной стороны, соответствует *ксеро-термическому максимуму* сухого климатического периода в скотоводческого народа в умеренном поясе евразийской степной зоны протекало главным образом в XIII—VIII вв. до н. э., и хронологически, с одной стороны, соответствует *ксеро-термическому максимуму* сухого климатического периода в конце эпохи бронзы, сопровождавшегося некоторыми изменениями границ ландшафтных зон, а с другой стороны, совпадает с распадом этно-языковой общности угров, состоящей из общих предков венгров, хантов и манси.

Автор не соглашается с теми отечественными исследователями, которые уменьшают значение кочевничества в мировой истории вообще и в жизни древних венгров в частности, и придерживаются той точки зрения, что земледелие в натуральном хозяйстве всегда и везде играло более прогрессивную роль, чем специализированное скотоводство. Уже сам переход древних венгров к кочевничеству на рубеже II—I тыс. до н. э. вытеснил на задний план земледелие, не говоря о том, что формирование их антропологического облика — по новейшим данным — происходило с XII до II в. до н. э., именно в области между Нижней Волгой и Аральским озером, т. е. на весьма засушливой территории Северного Прикаспия, на срубно-андроговском субстрате. Принимая всё это, а также и другие данные во внимание, ничего удивительного нет в том, что основная *земледельческая терминология венгров до X в. н. э.*, в том числе и рало, серп, сноп, пшеница, ячмень, жатва, заимствованы из языка тюркских народов Хазарского Каганата между 750—896 г. на территории салтово-маяцкой археологической культуры, которая отражает процесс оседания разных кочевых и полукочевых народов и их земледельческую деятельность. Навыки пашенного земледелия у некоторых групп венгров способствовали тому, что после 896 г., когда венгерский этнос, — вследствие хозяйственного кризиса, опустошившего земледельческий поселок в восточно-европейской степи, — переселился на свою современную этническую территорию в бассейн Среднего Дуная, смог перейти на новую ступень комплексного хозяйства. В этом экономическом процессе не последнюю роль играла так называемая ранняя средневековая „*земледельческая революция*“, которая в основном протекала в X—XIII вв. в Европе, и создала технические предпосылки для развития производительных сил в феодальных общественных отношениях. Эти перемены в свою очередь сопровождались в данное время стремительным демографическим ростом населения, имевшим важные социальные, экономические и исторические последствия.

